

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:



Мәшһүр галимебез Ибраһим Вәлидов

Тел, әдәбият, тарих

Милли мәгариф

Фән һәм гамәл

Искә төшерү

Безнең юбилярлар

Китап киштәсе

Жыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез



Ибраһим Вәлидов
1902-1968

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№2(45) # 2010

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә күючылар:

- Казан шәһәре хакимияте;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының
Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш университеты.

Баш редактор

Рәшит Шакиржанов

Редакция советы

Фаил Әхмәдиев
(баш редактор урынбасары)

Мансур Хәсәнов

Ринат Закиров

Ирек Арсланов

Марсель Әхмәтжанов

Равил Газизуллин

Тәлгат Галиуллин

Фәт Гарифуллин

Гали Даутов

Мирфәтих Зәкиев

Хужиехмәт Мәхмүтов

Фәнис Нәбиев

Ренат Сәйфуллин

Жәүдәт Сөләйманов

Индус Таһиров

Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов

Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакция адресы:

420043, г.Казань,
ул. Зеленая, д.1, корп. 4, к. 202 «б»,
Редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел/факс (843) 510-46-75,
e-mail: tatcabinet@ksaba.ru

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләми һәм
кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастыр-
ганда "ФӘН һәм ТЕМ" журналына
сылтама бирү мөмкин

Журнал ЗАО "Новое Знание" типография-
сендә басылды.

Басарга 27.08.10 кул куелды.

Офсет ысулы белән басылды.

Формат 60х84/8. Офсет кәгазе.

Күләм 11,6 басма табак.

Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.

Заказ 08/11. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420029, г. Казань, ул. Сибирский
тракт, д. 34, кор. 10, оф. 6.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыклары
төлләре турында»гы Законны гамәлгә
ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы
редакциясе, 2010

БУ САНДА:

МӘШҺҮР ГАЛИМНӨРӘБЕЗ

НАТАЛЬЯ ЗВЁЗДОЧКИНА. Кыенлыклар аша – максатка.....	3
МӘГЪСҮДӘ ГАББАСОВА. Ибраһим Вәлидов турында	9
ЭГИДА УРАЗМАНОВА. Әтием эшчән кеше иде	11
ИБРАҺИМ ВӘЛИДОВ. Тетаник көчәнештән мускуллар кискен кыскару феноменын тикшерү.....	13

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘЕВ. Яңалиф имлясы	16
ЭЛМИР ЯРУЛЛИН. Тәрки тел белемдә иярчен җәмәләр өйрәнелеше	20
ЮЛИЯ БОРҖАНОВА. Татар телендә интерфиксларны өйрәнү	23
ГӨЛНАЗ АЛИЕВА. Татар теле белемдә иҗтимагый-сәяси лексиканы өйрәнүнең торышы	27
РИНАТ СӘФӘРОВ. Хәрби лексикада фонематик вариантлык	33
РӘШИДӘ ХӨРМӘТУЛЛИНА. Шигырьнең эмоция көчен арттыруда эндәш сүзләрнең роле	36
СӘЙЯР АЙДАРОВ. Казан архитектурасында Европа-Азия симбиозын чагылдыру юлында	39

МИЛЛИ МӘГАРИФ

РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Милли мәгарифне үстерү – көн таләбе	43
ЛӘЛӘ МОРТАЗИНА. Татар телендә югары белем бирүнең кайбер мәсьәләләре	45
РӘСИМӘ ШӘМСЕТДИНОВА, ИЛЬЯС ГАФФАРОВ. Шинаси – белем иясе	51
ЭЛМИР ЯРУЛЛИН. Тел белемдә сүзтөзмә хакында кайбер фикерләр	54

ФӘН ҺӘМ ГАМƏЛ

АЛИЯ САФИНА. Фәндә милли характер проблемасы	57
АБРИК ВӘЛИУЛЛИН. Сыгылмалы-үзле бөгелү	61

ИСКӘ ТӨШЕРҮ

ГЕОРГИЙ ГОЛУБЕВ, ВЛАДИМИР КЛОКОВ. Профессор Гали Тумашев	65
--	----

БЕЗНЕҢ ЮБИЛЯРЛАР

ФУАТ ӘШРАФ улы ГАНИЕВкә 80 яшь (Ф. Йосыпов)	69
НАИЛ КЫЯМ улы ГАЙСИНга 75 яшь (А. Нарбеков)	72

КИТАП КИШТӘСЕ

Ганиев Ф.А. Функциональное словообразование в современном татарском литературном языке	71
Хужиехмәтов Ә.Н. Педагогик технологияләр	73

ҖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

КАЗАН ДӘҮЛӘТ АРХИТЕКТУРА-ТӨЗЕЛЭШ УНИВЕРСИТЕТЫНДА	74
--	----

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал

№2(45)#2010

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТЕМ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.

2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).

3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.

4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирергә.

5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.

6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтәләп сызып жиберергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.

7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегә билгеле стандартка туры килергә тиеш.

8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр керту кирәк булса, ул авторга кире жиберелергә мөмкин.

9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.

10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат жиберү мөмкүн.

11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

ЗВЁЗДОЧКИНА Н.В. Через трудности – к цели	3
ГАББАСОВА М.А. О Ибрагиме Валидове	9
УРАЗМАНОВА Э.И. Отец был работающим человеком	11
ВАЛИДОВ И.Г. Исследование феномена посттетанического усиления сокращения мышцы	13

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

АСЫЛГАРАЕВ Ш.Н. Об орфографии «Яналиф»а	16
ЯРУЛЛИН Э.И. Исследование придаточных предложений в тюркском языкознании	20
БУРГАНОВА Ю.Ф. Изучение интерфиксов татарского языка	23
АЛЕЕВА Г.У. Состояние изучения общественно-политической лексики в татарском языкознании	27
САФАРОВ Р.Т. Фонематическая вариативность в военной лексике	33
ХУРМАТУЛЛИНА Р.Ш. Роль обращений в усилении эмоциональности стиха	36
АЙДАРОВ С.С. На пути европейско-азиатского симбиотического отражения архитектуры города Казани	39

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Развитие национального образования – веление времени	43
МУРТАЗИНА Л.Р. Некоторые проблемы высшего образования на татарском языке	45
ШАМСУТДИНОВА Р.Р., ГАФФАРОВ И.М. Шинаси значит обладающий знанием	51
ЯРУЛЛИН Э.И. О словосочетаниях в татарском языкознании	54

НАУКА И ПРАКТИКА

САФИНА А.М. Проблема национального характера в науке	57
ВАЛИУЛЛИН А.Х. Упруго-вязкий изгиб	61

В ПАМЯТИ

ГОЛУБЕВ Г.В., <u>КЛОКОВ В.В.</u> Профессор Гали Тумашев	65
---	----

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

ФУАТУ АШРАФОВИЧУ ГАНИЕВУ 80 лет (Ф. Юсупов)	69
НАИЛЮ КИВАМОВИЧУ ГАЙСИНУ 75 лет (А. Нарбеков)	72

КНИЖНАЯ ПОЛКА

Ганиев Ф.А. Функциональное словообразование в современном татарском литературном языке	71
Хузиахметов А.Н. Педагогические технологии	73

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

В КАЗАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ	74
---	----

ИБРАҢИМ ВӘЛИДОВ

ИБРАҢИМ ГЫЙЛЬМАН улы ВӘЛИДОВ (1902-68) – физиолог, биология фәннәре докторы (1948), профессор (1950), ТАССРның атказанган фән эшлеклесе (1954). 1933-65 елларда Казан университетында, 1947 елдан кеше һәм хайваннар физиологиясе кафедрасы мөдире. 1950-57 елларда И.П. Павлов исемендәге Бөтенсоюз физиологлар жәмгыятенң Татарстан бүлегә рәисе.

И.Г. Вәлидовның фәнни хезмәтләре нерв-мускул физиологиясен өйрәнүгә багышланган. Синаптик күчү механизмында кальций ионнарының ролен беренче булып күрсәткән.



ИБРАҢИМ ГИЛЬМАНОВИЧ ВАЛИДОВ (1902-68) – физиолог, доктор биологических наук (1948), профессор (1950), заслуженный деятель науки ТАССР (1954). В 1933-65 годах в Казанском университете, с 1947 года заведующий кафедрой физиологии человека и животных. В 1950-57 годах председатель Татарстанского отделения Всесоюзного физиологического общества имени И.П. Павлова.

Научные труды И.Г. Валидова посвящены изучению нервно-мышечной физиологии. Впервые показал роль ионов кальция в механизме синаптической передачи.

© Звёздочкина Н.В., 2010

КЫЕНЛЫКЛАР АША – МАКСАТКА

Наталья Звёздочкина



НАТАЛЬЯ ВАСИЛЬЕВНА ЗВЁЗДОЧКИНА – биология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт университетының кеше һәм хайваннар физиологиясе кафедрасында өлкән укытучы булып эшли.

Звёздочкина Н.В. Через трудности – к цели.

В статье освещаются основные этапы жизни и деятельности крупного ученого в области физиологии И.Г. Валидова.

Ибраһим Гыйльман улы Вәлидов 1902 елның 29нчы декабрендә Әгерҗе районындагы (элеккеге Вятка губернасы Алабуга өязе Варзи-Ячи волостена караган) Балтач авылында крестьян гаиләсендә дөньяга килә. Әтисе – Гыйльман Ногман улы, зур (8 кешедән торган) гаиләсен тудыру максатыннан, тархан Халитовның жирен эшкәртеп, алган уңышының күбрәк өлешен аңа бирергә мәжбүр була, көнлеләкләп тә эшли. Кайвакытта балта остасы буларак читкә эшкә чыгып китә. Ибраһим 10 яшеннән әтисенә булыша башлый. Жәен – тархан бәрәңгесен карый,

уңыш жыюда катнаша. Яраткан шөгыле – балык тотуга да вакыт таба. Ул агачтан уенчыклар ясарга да ярата. Материалны яки инструментларны бозган өчен әтисеннән элэгүтә карамастан, агач кисеп төрлө нәрсәләр ясый. Үсеп җиткәч тә аны агач эше җәлеп итә.

Кечкенә (75-80 йортлы) Балтач авылында 50-60 укучыга исәпләнгән өч класслы мәктәп эшләп килә. Монда Ибраһим 1911 елдан 1915 елга кадәр арифметика, рус теле өйрәнә, дин сабагы ала, мәктәпне мактау кәгазе белән тәмамлый. Укуын авылыннан 25 чакрымда урнашкан

мәдрәсәдә дәвам итә башлый. Мәдрәсәдә бер ел укыгач, 1916 елда туган авылына эйләнеп кайта. «Дингә бик омтылмадым, мулла да ошамады, ул ярлы крестьяннарда балаларын укыткан өчен 2-5 тиен акча сорый иде, түләмәгәннәрне кыерсыга иде, шуна аны күрә алму дәрәжәсенә життем», – дигән сүзләр бар Ибраһим аганың автобиографик язмаларында.

1919 елда авылда мәдәни агарту түгәрәге оештырыла. Ибраһим Вәлидов аның эшенә башы белән чума. Шушы түгәрәк нигезендә 1920 елда комсомол ячейкасы оештырыла, Вәлидов аның әгъзасы була. Түгәрәк төрле спектакльләр куя, Ибраһим “танылган артист” булып китә. Агач эшен белүе аңа сәхнәне жайлауда ярап куя. Комсомол түгәрәге күрше авылларга да “гастрольләргә” йөри. Ибраһим, түгәрәк һәм китапханә эшеннән тыш, комсомол ячейкасы сәркәтибе, күпмедер вакыт волостьнең комсомол комитеты әгъзасы булып тора, өй эшләренә вакыты калмый, әтисе аны тик йөрүдә гаепли. Шул сәбәпле ул читкә китәргә була.

1920 елда Ибраһим иптәшләре белән хәрби эш буенча имтихан бирә һәм Курск шәһәренә командирлар курсына китә. Әмма штаб башка урынга күчеп киткән була, алар соңга калалар һәм кире авылга эйләнеп кайталар. 1902 елда туган яшь егетләргә хезмәт армиясенә алалар. Алар Алабуга тирәсендәге бакчаларда эшлиләр. Аннан кайткач, Ибраһим хезмәт артеленә керә һәм 1921 елның язына кадәр төрле эшләрдә була: сабын кайната, сумала куа, жеп эрләгечләр, чаңгылар ясый. Соңрак, тагын хезмәт армиясенә алынып, сал агызуга элэгә. Бер айдан аны иптәшләре белән ашлык киптерүгә күчерәләр.

Соңрак комсомол комитеты И.Вәлидовны иптәшләре белән Казанга хәрби-сәяси курсларга жиберә. Әмма алар барып житкәндә курслар инде тупланган була. Аларга Ибраһимның абыйсы, Жир эшләре халык комиссары Юныс Вәлидов ярдәм итә. Ул егетләргә умартачылар курсына жиберә. Бу хәрби эштән ерак торган тәкъдим булуга карамастан, үзгәрешләр көткән яшьләр моның белән килешәләр. Ләкин Казан аларны ачык йөз белән каршы алмый: курслар әле оешып кына киләләр, торырга урын да булмый. Егетләр, шул ук төнне паракходка утырып, Алабугага кире кайталар. Ибраһим авылга авырып кайта – аны ревматизм һәм күзе

авыртуы борчый. Ул бик үзгәрә, боега, йомшак холыкка эйләнә. Әтисе дә аны һаман тиргәп тора. 1921 елның ноябрендә ул тагын политрук сыйфатында хезмәт армиясенә алына һәм Әгерҗе районына утын кисәргә жиберелә. Ике политрукның кул астында 100ләп кеше эшли. Хезмәт шартлары бик кыен булганлыктан, күбесе качып китә. 2-3 атнадан соң калганның да кайтарып жиберәләр.

1921 елның декабрендә Ибраһимны авыл хужалыгы курсларына жиберәләр. Ул бик теләп укырга керешә. Бу курслар аңа авыл хужалыгы буенча инструктор булырга ярдәм итә. Авылга кайткач, ул абыйсы Юныс Вәлидов тарафыннан тудыка энесенә Татар авыл хужалыгы техникумына чакыру килгән белә. Эти-әнисенә катгый тыюларына карамастан (бу вакытта Идел буенда ачлык башлана), ике туган 1922 елның 25нче гыйнварында Казанга юл тоталар. Шәһәр бу юлы да аларны начар каршылай. Техникум әле ачылмаган, торырга урын юк. Алар Көнчыгыш Академиясенә эзерлек курсларына язылалар. Техникум 1922 елның мартында гына ачыла, анда 10-12 студент була. Алар салкын бүлмәдә яшиләр, нәрсә тапсалар, шуны ашыйлар. Студентларга көнә 2-3 бәрәңгә һәм 100 г икмәк бирелә. Ибраһим тиф белән авырып киткәч, аны изоляторга, үлем көтеп ятарга салалар. Әмма аның хәле рәтләнеп китә. Жәен авыруларга Америка паеклары (ике-өч кешегә бер паек: кадакның дүрттән өч өлеше күләмендә ипи һәм кукуруз боткасы) бирә башыйлар. Озак авырудан соң ул 1922 елның июнендә өенә кайтып, эти-әнисен шатландыра, чөнки авылдашларының берсе аларга улларының үлүе турында хәбәр иткән була.

1922 елда И.Вәлидов янә Казанга килә һәм техникумның эзерлек курсларына керә. Әмма кабат авырып китеп, укуга ноябрьдә генә керешә. Калган материалны актив үзләштереп, кече төркемнән өлкәнрәк төркемнәргә күчә. 1923 елда ул төп төркемдә укырга тиеш була, әмма малярия өянәге комачаулай. Аның укуы тагын өзәлә. Ләкин Ибраһим бирешми, аны эзерлек курсларының төп төркеменә билгелиләр. 1924 елның язында, эти-әнисе, сеңелләре тиф белән авырып китү сәбәпле, ул авылга кайта, хужалыкта бу-

лышырга мәжбүр була. Жәй буге кыр эшләре белән шөгыльләнгән. Әнисе вафат була, ә әтисе авырудан хәлсезләнәп кала. И.Вәлидов авыл хужалыгы техникумының 3нче курсы 1927 елда гына тәмамлай ала. Таттглавпрофобразование аны югары уку йортына әзерләү курсына юллай. Ул анда 3 ай укый: математика, физика фәнен яхшы үзләштерә, рус теле бугенча проблемалары туса да, күп укып, аларны чишәргә тырыша. Яшәү шартлары һаман да кырыс була. Ул еш кына ач тора, бер теләм арыш ипи белән генә тукланган чаклары күп була. “Университетка шәһәрдән 7 чакрым ераклыкта урнашкан 2нче фермадан жәйү йөрдәм. Техникум ашханәсендәгә пешекче Сабир абзый әз генә аш, ипи калдыра иде”, – дип яза ул үзенең истәлекләрендә. Еш авыру сәбәплә, ул студент икәнән дә рәсмиләштерә алмый, аңа озак кына стипендия дә бирелми. Озак көткән 17 сум күләмендәгә стипендия ала башлагач, медицина институтының 3нче курс студентлары белән Өченче Горкида фатир алып торалар. Әмма 17 сумга фатир яллап та, киенеп тә, тукланып та булмый. Тулай торақта да урын юк. Шулай итеп, Ибраһим иптәшләре саен күчеп йөри, еш кына техникумда укучы авылдашларында тора. Стипендия 22 сумга кадәр күтәрелгәч, ул аз гына жиңеллек тоя.

Техникум студентлары Лисин белән Бутлеров урамында подвалда бүлмә яллайлар. Соңрак аңа Дзержинский урамында Черек Күлгә каршы урнашкан тулай торактан урын бирәләр.

Техник белем алу турында хыялланган Ибраһим, техникумда бер-ике ел укыгач, документларын университетның физика-математика факультетына бирә. Әмма аның әзерлегә түбән булып чыга. Ул имтиханнарын урта билгеләргә тапшыра, бу билгеләр белән физика-математика факультетына керә алмый. Аңа факультетның физиология бүлегенә керергә тәкъдим итәләр. Күп еллар бугена укырга омтылып йөргән Ибраһим бу тәкъдимне кабул итә.

Башлангыч чорда Ибраһимга бик авыр була. Курсташларынан аермалы буларак, аның тулы урта белеме булмый. Бу үзен һәрдаим сиздереп тора. Кайвакытта ул, төшенкелеккә бирелеп, университетны ташлап китү, техникумны тәмамлап, авылга агроном булып кайту турында да уйлана. Ярлы тормыш та моңа сәбәп була. Ул үзенең истәлекләрендә: “Мин университетка иске пиджакта һәм калың тукымадан тегелгән, ертылып беткән аяк киemenдә килдем. Башка студентлар миннән яхшырак киенгән иде”, – дип яза. Курсташы, ярлы авыл гаиләсеннән чыккан чуваш малае Кирилл Ива-



ҚДУның кеше һәм хайваннар физиологиясе кафедрасы хезмәткәрләре, 1935 ел. Беренче рәттә сулдан икенче И.Г. Вәлидов

нов белән танышып китә. Ул да чабата һәм кулдан тукуылган киндердән тегелгән чикмән кигән була. Бу ярлылык аларны дус итә, бергәләп авырлыктарны жиңелрәк кичерергә ярдәм итә.

Студент тормышы әкрән генә яхшыра. Ибраһим укуга күбрәк вақыт сарыф итә башлай. Аңа бигрәк тә практик дәресләр ошый. Ибраһим дәреслекләрен дә жентекләп өйрәнә, конспектлар төзи. Бу аңа белем алырга һәм рус телен камилләштерергә булыша. Шулай итеп, ул беренче курсны яхшы гына тәмамлай. Икенче курста И.Вәлидов жәмәгәт эшләрәндә катнаша башлай, университетта танылган, студентларның фәнни эшләрән бастырып чыгара торган “Табигатьне яратучылар” түгәрәгенә идарә рәисе итеп сайлана. Өченче курста аңа белем алу юнәлешен сайларга кирәк була. Кечкенәдән эшләрә өйрәнгәнлектән, аны аппаратлар кулланып тикшеренү мавыктыра. Шул сәбәпле, ул профессор Александр Самойлов житәкләгән физиология кафедрасын сайлай, курсташлары Иванов һәм Эдельсон белән кафедрага юнәләр. Әңгәмәдән соң профессор аларны кафедрага алырга ризалык бирә. Ул заманда А.Ф.Самойловның электрофизиология лабораториясе шактый танылган була.

Профессор Самойлов студент Вәлидовка алмаш индукцион ток белән озак вақыт тәсир

итеп баканың нерв-мускул аппараты талчыгуын тикшерергә куша. Ибраһим бу эшкә мавыгып тотына, барлык буш вақытын лабораториядә үткәрә. Самойлов аның эшенән бик канәгать кала. Бу вақытта булачак ғалим чит ил ғалимнәренә тәжрибәләрен кабат тикшергәнлеген әле белми. Бу тема Ибраһимны нык кызыксындыра, ул талчыгучанлыкның теоретик һәм практик әһәмиятен сизә, аңлай башлай.

1930 елның апрелдә Харьковта Физиологларның 4нче бөтенсоюз съезды үтә. Профессор А.Ф. Самойлов ул съездга И.Г.Вәлидовны да алып бара. Авылдан чыккан ярлы-ябага улына мондый зур фәнни жыенда катнашу көчле тәсир ясай. Ул Самойловка күрсәтелгән ихтирамга соклана, аңарда физиология белән шөгыльләнү, әйдәп баручы белгеч булу теләге туа. Әмма жәйге каникуллардан кайткан И.Вәлидовка яраткан остазының үлүе турында хәбәр итәләр. Кафедра мөдире итеп танылган физиолог Н.Е.Веденскийның шәкертен – Д.С. Воронцовны билгелиләр. И. Вәлидов икенче фәнни хезмәтен аның кушуы буенча үти.

1931 елда студент-физиологлар университет курсын алдан тәмамлайлар. И.Вәлидов, имтиханнарын яхшы гына биреп, Киевтагы Авыл хужалыгында хезмәтне оештыру фәнни-тикшеренү институтына практикага жиберелә. Студентлар төрле фән белгечләренән – та-

библар, биохимиклар, физиологлар, агрономнар һәм экономистлардан торган зур экспедиция составына беркетеләләр. Алар Киевтан 200 чакрым ераклыкта урнашкан Умань шәһәре тирәсендәге Христинов районының бер күмәк хужалыгында тикшеренүләр үткәрәләр.

1931 елда Ибраһим Вәлидов университетны тәмамлай һәм аспирантурага укырга керә. Аспирант буларак ул күп эшли, чит илләрдә чыккан әдәбият белән таныша, немец теленән фәнни

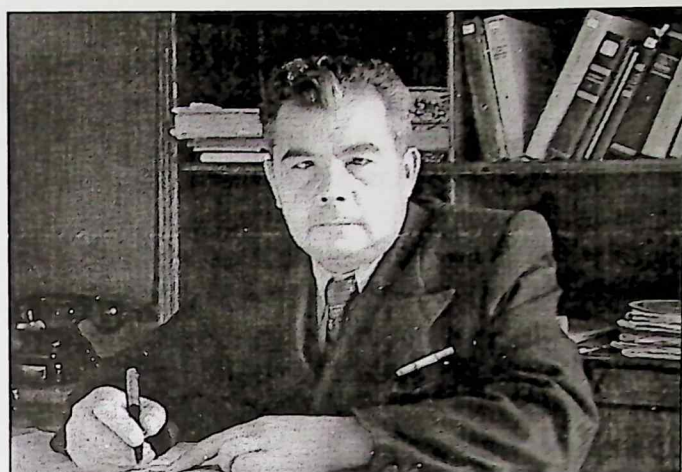


КДУның кеше һәм хайваннар физиологиясе кафедрасы хезмәткәрләре, 1947 ел.
Беренче рәттә уртада И.Г. Вәлидов

мәкаләләр тәржемә итә, җәмәгать эшләре белән дә шөгыльләнә, физиология бүлегенң мәдире вазыйфасын да башкара. Ул укуы һәм хужалык эшләре өчен җаваплы була, бүлеккә кабул итү һәм стипендия комиссияләрендә эшләп күп вакытын сарыф итә. Шунлыктан фәнни эш белән төннәрен шыгыльләнәргә мәҗбүр була. Аспирантураның өченче курсында ул ассистент вазыйфасында физиология буенча гамәли дәресләр алып бара башлый. Төрле эшләр белән шөгыльләнүенә карамастан, И.Вәлидов аспирантураны тәмамлаганда диссертациясен язып бетерә һәм аның нәтиҗәләре буенча 1934 елның 15нче февралендә физиологлар, биохимиклар һәм фармакологлар фәнни җәмгыятенң утырышында чыгыш ясый. Ул кальций ионнарының талчыккан нерв-мускул аппаратына тәсирен фәнни раслый һәм 1935 елның октябрдә кандидатлык диссертациясен яклый.

Шуннан соң И.Г. Вәлидов кеше һәм хайваннар физиологиясе кафедрасы доценты итеп куела, докторлык диссертациясе өстендә эшли башлый. Ул кальцийның стимулаштыру тәсире аның концентрациясенә, талчыктыру ярытуының ешлыгына бәйле булуын ачыклай. Моны исбатлау өчен 10 ел буена күп кенә тәҗрибәләр үткәргә туры килә. И.Г.Вәлидов мускуллар кыскаруының посттетаник көчәюе мионевраль тукуымада туплана торган метаболитларга бәйле булуын күрсәтә, кальций ионнарының туплануы талчыккан мускулның кыскаруы көчәюенң төп факторы булып тора, дигән нәтиҗә ясый. Тикшеренү нәтиҗәләре 1948 елда физиологларның VII съездында хәбәр ителә, шул елда аның “Исследование феномена посттетанического усиления сокращения мышцы” дигән монографиясе дөнья күрә.

Бөек Ватан сугышы чорында И.Г.Вәлидов администрация эшләре белән шөгыльләнә. Бу чорда университет хезмәткәрләре хезмәт фронтында – ярдәмче хужалыкта, баржадан утын бушатуда эшлиләр. 1943 елда Вәлидов партиягә керә һәм Татарстан авылларында партия өлкә комитетының тулы вәкиле булып йөри. Сугыш елларында укуы эшләре аз алып барыла, кафедрада 2-3 студент кына укый. 1944-46 елларда ул биология-туфрак факультеты



И.Г. Вәлидов эш бүлмәсендә

теты деканының урынбасары булып тора.

1948 елның 20нче апрелендә Ибраһим Вәлидов докторлык диссертациясен яклый һәм Казан университетының кеше һәм хайваннар физиологиясе кафедрасы мәдире вазыйфасын үти башлый, 1950 елда кафедра мәдире итеп сайлана. Ул вакытта кафедра зур булмый: 3 ассистент, 2 аспирант һәм 2-3 лаборант.

50нче елларда кафедраның тематикасы үзгәрә. Бу үзгәрешләр И.Сталин күрсәтүе буенча СССР Фәннәр Академиясе, Медицина фәннәре академиясе тарафыннан кабул ителгән һәм илдә физиология фәнненң үсешен тоткарлаган карарларга бәйле. Чынында кафедра талчыкканлыкны өйрәнү буенча тикшеренүләрен дәвам итә, тик аның аңлатмалары гына өстән кушканча үзгәрә.

Остазларының фәнни идеяләренә тугрылыклы калган И.Г.Вәлидов гамәли проблемаларны да чишәргә тырыша. Ул күп кенә шәкертләр әзерли. 1951-67 елларда аның житәкчелегендә дистәләгән диссертация әзерләнә һәм яклана. Аның шәкертләре, соңыннан профессор дәрәҗәләрен алып, башка уку йортларында кафедралар житәклиләр. Мәсәлән, РФнең атказанган фән эшлеклесе, ТР ФАнең мөхбир әгъзасы профессор Л.Л.Каталымов – Ульяновск педагогика университетының фән буенча проректоры, В.М.Аленчиков – Чуваш педагогика институтында укыткан. Шәкертләре Н.И.Плещинский, Г.М.Рахманкулова, А.В.Жирнова – КДУ физиология кафедрасының иң яхшы мөгаллимнәреннән саналганнар. Ассистент Мәгъсүдә Габбасова – Вәлидовның тормыш

иптәше һәм ышанычлы булышчысы – элекке физиология жайланмаларын, төрле методик алымнарны яхшы белә, өрдәрәп пыяла савытлар да ясый, гомумән кафедра коллективының жаны була. Кафедрада аннан башка бернинди чара да үтми.

50нче елларда И.Г.Вәлидов күп кенә фәнни конференцияләрдә катнаша, фәнни мохиттә аны яхшы беләләр. 1955 елда физиологлар, биохимиклар һәм фармакологларның Киевта узган VIII съездында аны Президиум әгъзасы итеп сайлыйлар. Ул анда кафедраның соңгы ун ел эчендә башкарган эшләре буенча чыгыш ясый.

1961 елның июнендә Казанда физиологлар, биохимиклар һәм фармакологларның II Идел буе конференциясе жыела. Бу жыенны үткәрдә И.Г.Вәлидов, Бөтенсоюз физиологлар жәмгыятенен Татарстан бүлегә рәисе буларак, күп көч куя. Программа төзү, чыгышларны сайлап алу, катнашучыларны урнаштыру – барысы да аның катнашында эшләнә. 1962 елда, профессор Д.С.Воронцовның үтенече буенча, ул Киевта узган Электрофизиология буенча бөтенсоюз конференциядә кунак сыйфатында катнаша. Шулай итеп, аның танылган галим булу хыялы, максаты тормышка аша.

1960 ел башында И.Г.Вәлидов панкреонекроз белән каты авырап китә, ике тапкыр операция кичерә. Элеккечә өстәл артында 10-12шәр сәгать эшләп утыра алмаса да, аңа зур йөкләм төшә. Ул физиология курслары (Сизү органнары, Матдәләр алмашы, Электрофизиология, Кеше анатомиясе һ.б.) буенча лекцияләр укый, эсбаплар яза, аспирантлар һәм диссертантлар белән эшли, жәмәгать эшләре белән шөгыльләнә. Тик, сәламәтлеге яхшырмау сәбәпле, 1965 елның февралендә ул мөдирлек вазыйфаларынан бушатуны сорап мөрәжәгать итә, кафедра профессоры булып калып, лекцияләр укуын, фәнни мәкаләләр язуын, аспирантлар белән житәкчелек итүен дәвам итә.

Ибраһим Гыйльман улы 1968 елның 14нче июлендә туган авылында жәйге ялда чакта кинәт кенә йөрәк авыруынан үлеп китә.

Профессор И.Г.Вәлидовның 40 ел гомере Казан университеты һәм физиология кафедрасы белән бәйле. Ул фәнни эшен студент чакларында А.Ф.Самойлов житәкчелегендә башлап

жибәрә. Аннары Д.С. Воронцовның шәкерте һәм хезмәттәше була. Күп кенә еллар кафедрә мөдирләре М.А.Киселев, Н.П.Резвяков, Л.Н. Зефилов белән эшли, 17 ел шушы кафедраны житәкли. Ул нерв-мускул физиологиясе үсешенә зур өлеш керткән галим.

И.Г. Вәлидов жәмәгать эшләренә дә вакыт таба алган. Ул күп тапкырлар югары уку йортлары һәм фәнни оешмалар союзының өлкә комитеты, Казан университетының партия бюросы әгъзасы, факультетның партия оешмасы сәркәтибе, местком рәисе, сайлау округлары рәисе итеп сайлана. Озак кына Бөтенсоюз физиологлар, биохимиклар һәм фармакологлар жәмгыятенен Татарстан бүлегә рәисе, Идел буе физиологлары жәмгыятенен идарә әгъзасы булып тора. Аспирант чагында университетта терминология комиссиясендә эшли, берничә ел биология-туфрак факультетында декан урынбасары һәм декан вазыйфаларын үти.

Аның хезмәтләре югары бәяләнә. Ул ТАССР Югары Советының Мактау грамотасы (1945), “Ватан Сугышында батыр хезмәтләре өчен” медале (1946), “Мактау Билгесе” (1951), “Хезмәт Кызыл Байрагы” (1953) орденнары белән бүләкләнә. 1954 елда Казан университетының 150 еллыгы уңаеннан аңа ТАССРның атказанган фән эшлеклесе дигән мактаулы исем бирелә.

Ибраһим Гыйльман улы Вәлидовның фәнни ачышлары бүген дә сокландыра. 1988 елда университетның “Ленинец” газетасында физиология кафедрасы доценты В.И. Алатырев: “... Хәзерге вакытта тере мембраналарның тәэсирен көйләүдә кальций ионнарының мөһим роль уйнавы һәр физиологка билгеле. Без һәрвакыт барлык мөһим нейрофизиологик процессларда И.Г.Вәлидов ачкан закончалыкларга юлыгабыз. Мондый ачышлар өчен башкалар Нобель бүләген алган, ә күпчелек галимнәр, кызганычка каршы, Вәлидов ачышларына сылтама да ясамыйлар. Бу ачышлар нәкъ йөз ел элек Н.И.Лобачевский хезмәтләре бастырылган “Ученые записки Казанского университета” журналында дөнья күрдә”, – дип язды. Мондый бәяләүләр физиология кафедрасында И.Г.Вәлидовның 100 еллыгына багышлап 2003 елның апрелендә үткәрелгән тантаналы утырышта да яңгырады.

© Габбасова М.Ә., 2010

ИБРАҢИМ ВӘЛИДОВ ТУРЫНДА

Мәгһсүдә Габбасова

Габбасова М.А. О Ибрагиме Валидове.

В статье представлены дневниковые записи супруги и соратницы И.Г. Валидова.

Мин Әсгать мулла гаиләсендә дөньяга килгәнмен. Ул революциядән соң укытучы, ә энием тәрбияче булып башлангыч мәктәптә хезмәт иттеләр. 1929 елда хәзерге Болгар шәһәрәндә урта белем алып, 1932 елга кадәр педагогика техникумында укыдым. Казан университеты каршындагы хәзерлек курсларында укып, физиология бүлегенә укырга кердем. Анда Ибраһим белән таныштым. 1932 елда ул, әле Казан университеты аспиранты булганда ук, доцент С.М.Свердлов белән Д.С.Воронцов лекцияләрендә тәҗрибәләр күрсәтә иде. 1935 елның жәәндә мин, университетның өченче курсы тәмамлап, ассистент Вәлидовка кияүгә чыктым һәм аның янына, университетның Сакко

һәм Ванцетти урамындагы тулай торагына күчтем. Безнең кечкенә бүлмәдә бер тәрәзә, кровать, өстәл, тумбочка һәм ике урындык бар иде. 1936 елның октябрәндә кызыбыз туды һәм без шул ук торакта кинрәк бүлмәгә күчендек. 1938 елда доцент Вәлидовка университет йортында фатир бирделәр. Мин Ибраһимнан дүрт бала таптым – 3 кыз һәм 1 малай. Тик икенче кызыбыз 1 яшь тә 3 ай дигәндә туберкулезлы менингиттан вафат булды. Хәзер безнең 9 оныгыбыз һәм 2 оныкчыгыбыз бар.

Ибраһим, 1935 елда кандидатлык диссертациясен яклап доцент булганнан соң, “Олы практикум”, “Вивисекция” буенча гамәли дәрәсләр алып бара башлады. Төркемдә сту-



КДУның кеше һәм хайваннар физиологиясе кафедрасы хезмәткәрләре, 1949 ел.
Беренче рәттә уңнан беренче М.Ә. Габбасова, икенче И.Г. Вәлидов



Ибраһим һәм Мәгъсүдәнең балалары.
Сулдан уңга: Әгида, Азат, Ләйлә

дентлар саны күп булганлыктан, тәҗрибә өчен җайланмаларда алтышар, ә операция өстәлләрендә дүртәр кеше эшләдек.

Дәресләргә Ибраһим бик җитди хәзерләп иде. Моның өчен ул һәр көн төнгә кадәр лабораториядә була, анда нәрсәдер ясый яки ниндидер тәҗрибәләр үткәрә иде. Ул безгә “Сизү органнары физиологиясе”, “Матдәләр алмашы” курслары буенча лекцияләр укыды, алар буенча практик дәресләр алып барды.

Мин, университетны тәмамлап, Казан фельдшер-акушерлар мәктәбендә татар телендә кеше анатомиясе һәм физиологиясе буенча дәресләр алып бардым. 1939 елның сентябреннән университетның кеше һәм хайваннар физиологиясе кафедрасына, ирем янына хужалык буенча лаборант булып урнаштым.

Ибраһим доцент булгач та фәнни тәҗрибәләрен туктатмады һәм 1941 ел башына докторлык диссертациясе өчен материал туплады. Әмма аларны диссертация рәвешенә китерә алмады – сугыш башланды. Ул, университетның башка хезмәткәрләре кебек үк, бронь буенча сугышка алынмады, намус белән хезмәт фронтында эшләде. Университетны утын белән ягып жылыталар иде. Ул баржадан утын бушатты, җәйләрен ярдәмче хужалыкта печән чапты, иген җыйды, кышларын урамда кар көрәде, бәрәңге җыярга йөрде – нинди генә эшләрдә катнашмады. Сугыш башлангач, ике ел Казанда бөтенләй булмады.

Ә безгә, фәнни хезмәткәрләрнең хатыннарына, тегү эшләрен йөкләделәр. Тегү

фабрикаларында армия өчен киём-салым тегә башладылар, ә без гади халык (олылар, бала-чагалар) өчен киём-салым тектек. Үзебезнең тегү машинасы юк, аны күрше хатыныннан алып тордым. Казанга яралыларны китерә башлагач, аларны тулай торакларга урнаштырдылар, безгә фатирыбызның бер бүлмәсен студентларга биреп торырга туры килде.

Кафедрада укулар сугыш елларында да өзәлмәде. Ибраһимга укытырга да, хужалык эшләрендә катнашырга да туры килде. Ә мин университетның хәрби кафедрасында “Кеше анатомиясе” курсы буенча лекцияләр укыдым, гамәли дәресләр алып бардым. 1945 елның сентябреннән мин физиология кафедрасының ассистенты булып урнаштым һәм анда пенсиягә чыкканчы (1975 ел) эшләдем.

Сугыштан соң Ибраһим ел ярым эчендә докторлык диссертациясен әзерләп, аны 1947 елның 7нче ноябрендә тәкъдим итте һәм 1948 елның 20нче апрелендә яклап чыкты. Аннан соң аны кафедра мөдире итеп куйдылар. Бу эш аңа таныш иде. Чөнки Н.П.Резвяков мөдир чакта ул кафедра эшләре белән еш шөгыльләнә. Кафедрада доцентлар булмау сәбәпле, барлык лекцияләрне аның үзенә укырга туры килде – барлык биофак студентлары өчен “Гомуми физиология курсы”н һәм физиолог студентлар өчен махсус курсларны. Кайбер көннәрдә аңа төрле курслар буенча 2-3 лекция укырга туры килә иде. Аларны әзерләргә дә кирәк бит әле. Барлык лекцияләрне ул җитди әзерләп яза, ә аннары студентларга укый. Студентлар аның лекцияләрен ошаталар иде, чөнки алар төгәл, логик яктан отышлы иделәр. Ул лекцияләрне ашыкмыйгына, студентлар язарлык итеп укый. Шулай да студентлар имтихан бирергә шүрлиләр иде. Тик ул имтиханнарда икелене материалны бөтенләй белми торган студентларга гына куя, шуңа күрә студентлар кәефләре китеп түгел, ә профессорның гаделлегенә инанып китәләр иде.

1954 елда аның беренче аспиранты Рахманкулова Гөлшат Миргазиз кызы кандидатлык диссертациясен яклагач, кайбер

курслар аңа йөкләнде. Шулай да Ибраһимга эш күп калды. Кафедра мөдире вазыйфасы өстенә, 1952 елның гыйнвареннан 1954 елның февраленә кадәр, ул биология-туфрак факультетының деканы булып торды. Бу административ эш аның күп вакытын ала иде. Әмма ул эшенә намус белән карады. Ул теләсә нинди эшкә житди карый иде. Кемнең дә булса диссертациясенә бәяләмә биргәндә ул башта өстән-өстән генә карап чыга, аннары карандаш белән үзенә фикерен билгеләп кабат укый һәм өченчә кат укып, бәяләмә яза иде. Аның эш стиле шундый иде. Мондый төгәллек күп вакыт сорый. Шуңа да ул тәүлегенә 12-14 сәгать өстәл янында эшләп утыра иде. Ул кафедрага 8гә китә, 17 сәгатьтә төшкә ашка кайтып, 19 сәгатькә кадәр ял итеп ала да, тагын кафедрага китеп, анда төнгә 11ләргә кадәр лекцияләргә әзерләнә яки диссертацияләргә бәяләмә яза иде.

Ял вакытында, ял көннәрендә ул кул эшләре белән мавыга иде. Йә тегү машинасына, йә язу машинкасына өстәлләр ясый, утыргычларны яки өстәлләрне төзәтә, ә моның өчен башта инструментларын хәзерли иде. Утын кисәр алдыннан пычкыларны, балталарны кайравы хәтеремдә. Без аның белән елына 8-10 куб метр утын хәзерли идек.

Кыш көннәрендә Ибраһим ишек алдын-

дагы карны көри. Моңы эшләргә беркемгә дә рөхсәт итми, чөнки ул физик хезмәтне яратты. Бервакыт кар күп яуды, ялгышма-сам, ярты метр калынлыгындадыр. Ибраһим, өйдән университетның төп бинасының ишек алдына кадәр 1 метр кинлегендә юл салып, кар көрәгән. Кичен кызыбызны яшь егет озатып килгәч, мондый коридорга соклануын белдергән. Кызыбыз, моңы әтисе эшләвен әйткәч, теге егет: “Синең әтиң дворник булып эшлиме әллә?” – дип сораган. Менә шундый кызык вакыйга.

1960 елның гыйнварендә Ибраһим бик авыр операция кичерде (ашказаны асты бизе ялкынсынган иде). Операциядән соң хәле әзрәк яхшыргач, табиб аның үлем хәлендә булуын хәбәр итә. 1962 елның сентябрендә аңа тагын операция ясыйлар. Бу юлы бизләр үлекке башлаган була. Бу операцияләр аның сәламәтлеген шактый какшаттылар. Шуңа сәбәпле ул, мөдирлектән китеп, профессор-консультант дәрәжәсендә генә калырга булды. Университет ректоры М.Т.Нужин аның гаризасын кабул итте һәм мөдирлектән азат итте.

Ибраһим Вәлидов эш сөючән, гадел, чиксез игелекле, иң беренче чиратта үзенә карата таләпчән кеше булды. Ул бик шаян, кирәк вакытта кыска, төгәл әйтеп, тирә-юньдәгеләрне шаркылдатып көлдәрә иде.

1983 ел, 30нчы ноябрь.

© Уразманова Э.И., 2010

ӘТИЕМ ЭШЧӘН КЕШЕ ИДЕ

Эгида Уразманова

Уразманова Э.И. Отец был работающим человеком.

В статье приводятся воспоминания дочери И.Г. Валидова.

Беренчедән, ул чын ир-ат иде. Ул барысын да үзе күрә, үзе эшли, сорап торырга кирәк түгел иде. Мин кечкенә чакта без университет йортында тордык. Өйне мич ягып жылытабыз. Моңың өчен утын әзерләргә кирәк. Бу эш белән әти шөгыльләнә иде. Без берәз үскәч, аңа булыша башладык: кемдер

кисә, кемдер яра, кемдер ташып утынны өя. Ел саен әти, акшар белән әлиф катыштырып, замазка ясый һәм тәрәзә ярыкларын шуның белән сылай, кышкы салкыннарга әзерләнә иде. Бер вакыт ул, өйнең планировкасын үзгәртеп, утын ягып су жылыта торган жайланма – колонка урнаштырып

ванна куйды. Аның мондый эшләрен санап бетергесез инде.

Жәйге ял вакытында (июль-август айларында) без бөтен гаиләбез белән (бишәү) кече Ватаныбыз – Балтач авылына кайта идек. Беренче чиратта ул төзекләндерергә тиешле нәрсәләрне тәртипкә китерә. Балта остасы һөнәрен ул бабайдан – балта осталары башлыгыннан өйрәнгән. Аның эшен әтиңең энесе – Азат абый дәвам итте.

Әти безне нәрсәгәдер махсус өйрәтте, ниндидер юнәлештә этәрде дип әйтә алмыйм. Безне тәрбияләү белән күбрәк эни шөгыйльләнгән иде. Шулай да теләсә-нинди эшкә – укуга булсын, жәмәгать эшләренә булсын – житди караш булдыруда әти безгә үзенең хезмәт сөючәнлеген белән үрнәк булып торды.

Гаиләдәгә сөю белән тулы, тыныч мохиттә без үзәбезне бик яхшы сизә идек. Өебезне теләсә-нинди мәсьәлә белән килеп таяныч таба, булышлык ала торган йорт буларак кабул итергә безне әти өйрәтте. Моның



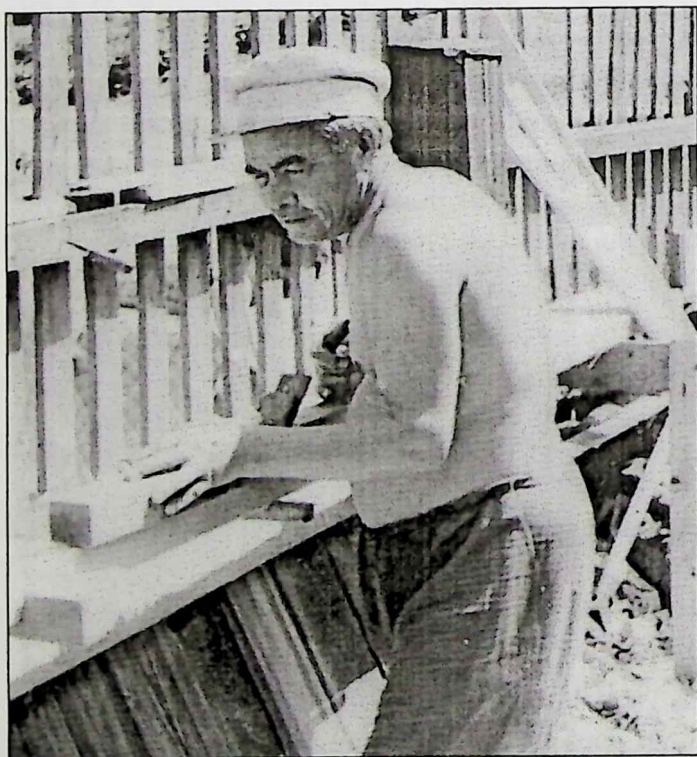
дип кабул итә идек.

Мин әтиемнең вакытны бушка үткәреп йөрүен хәтерләмим. Ул һәрвакыт нәрсә белән булса да мәшгуль иде. Йә фән белән шөгыйльләнгән, йә үз куллары белән нәрсәдер ясый. Ул йоклау вакытын бушка китә дип әйтә иде. Әгәр, физиолог буларак, йоклауның тиешлеген аңламаса, бөтенләй йокламаган булып иде төсле.

Сирәк кенә буш вакыты булса, кулына гармун алып уйный башлый, эни аңа кушылып җырлап җибәрә. Кара клавишларны гына басып пианинода да татар көйләрен чыгарып маташа иде.

Мөмкин уңайсызлыklar, төрле гаепләүләр булмасын өчен эштә әти белән эни үзләрен чит кешеләр кебек тоттылар. Эни кыз чагындагы фамилия белән йөрде, шул сәбәпләр аркасында диссертация дә язмады, бөтен көчен этигә ярдәм итүгә куйды. Безнең өй һәрвакыт студентлар һәм аспирантлар, кунаклар белән тулы була. Кафедрада булсын, өйдә булсын, мәҗлесләр әнисез үтми иде. Ул үзе яраткан “Кыю капитан турында”гы җырны башлап җибәрә иде. Шунун аша этигә булган мэхәббәтен, соклануын белдергәндер, дип уйлыйм.

*Материаллар Галим Хисамиев тарафыннан
әзерләнде һәм тәрҗемә ителде.*



өчен зур тырышлык кирәклеген без, кызганычка каршы, үсеп җиткәч, еллар үткәч кенә аңладык. Яшь чагында моны шулай тиешле

ТЕТАНИК КӨЧӘНЭШТӘН МУСКУЛЛАР КИСКЕН КЫСКАРУ ФЕНОМЕНЫН ТИКШЕРҮ*

Ибраһим Вәлидов

Кереш сүз

Тәкъдим ителә торган хезмәтебез нерв-мускул препаратындагы талчыгуны өйрәнүгә юнәлтелгән элеккеге тикшеренүләребезнең дәвамы булып тора. Башка авторларның тәҗрибәләренә таянып, безнең тарафтан 1934-37 елларда башкарылган күп кенә эшләрдә аерым ритмик импульслар тәэсирендә үсеш алган мионевраль блокны кальций ионнары бетерә дигән нәтиҗәгә килдек. Бу күренеш турыдан-туры булмаган берничә ярситылуиан соң талчыккан мускулларның кальций ионнары йогынтысында озак кына кыскаруы рәвешендә күзәтелә. Нәтиҗәдә ярситу сигналының нервтан мускулга күчү вакыты кими, мионевраль тукуыада ярситуларның гомуми нәтиҗәсе үзгәрә.

Тикшеренүләр күрсәткәнчә, талчыккан мускулларның кальций ионнары йогынтысында механик реакциясе көчәю берничә ярситу нәтиҗәсендә генә күзәтелгәнә ачыкланды. Әгәр мускул тетаник ярситылган булса, кальций ионнары йогынтысында барлыкка килгән тетанус тотрыксызрак була. Кальций ионнары йогынтысындагы тетанус кәкреләре билгеле бер ярситу ешлыкларында зуррак ешлыклы ярситуларныкы кебек була. Кальций ионнары турыдан-туры булмаган тетаник ярситуларның ритмын көчәйткән сыман тоела.

Шушы һәм безнең тарафтан тетаник ярситылган нерв-мускул препаратына кальций ионнары йогынтысын анализлаганда билгеләнгән башка фактлардан чыгып, без үзәбезгә түбәндәге сорау куйдык: әгәр кальций ионнары ярситу ритмларын ешайткан икән, кире күренеш – ярситу ритмна-

рын ешайту кальций ионнары тәэсире кебек нәтиҗә бирмиме икән? Аерым алганда, ярситу ритмының ешайту турыдан-туры булмаган берничә ярситу нәтиҗәсендә талган мускулның кыскаруын көчәйтмиме икән? Бу сорауга җавапны без мускулның тетаник көчәюеннән соң булган кыскаруында таптык. Бу хезмәт шушы кызыклы феноменны өйрәнүгә багышлана.

Тикшеренүләрнең гомуми методикасы

Тикшеренүләрнең күбесе *n.ischiadicus*-*m.gastrocnemius*, кайберләре *m.sartorius* *R.esculenta* нерв-мускул препаратында үткәрелде. Мускуллар NaCl (0,65%), CaCl_2 (0,01%), KCl (0,01%), NaHCO_3 (0,01%) составлы Рингер эремәсендә юылды. Бу алым бертөрле шартлар булдыру һәм башка эремәләр куллану нәтиҗәләре белән чагыштыру максатыннан кулланылды.

m.gastrocnemius препаратын юу өчен бот артериясенә пыяла канюля куелды. Ул мускулга якынарак урнаштырылды, ә балтыр мускулларына баручы артерияләр бәйләп куелды. Канюля Рингер эремәсе һәм тикшерелә торган матдә эремәсе белән тоташтырылды. *m.sartorius* препараты Рингер эремәсенә салып юылды.

Утракса нервы умыртка калдыклары белән бергә Рингер эремәсе белән чыланган кюветага куелды, аңа агалтын яки көмеш электродлар урнаштырылды. Бер пар (дисталь) электрод препаратны бик зур көч белән берничә индукция биреп ярситу өчен, ә икенчесе (проксималь) тетаник ярситу өчен кулланылды. *m.gastrocnemius* препараты белән үткәрелгән тәҗрибәләрдә люмбаль төененен 8 һәм 9 тамырчыкларын ярситу өчен нервлар өч пар электрод куелган махсус кюветага урнаштырылды. Биегрәк урнаштырылган ике пар электрод 8 һәм 9 тамырчыкларны, ә түбәндәге пар электрод утракса нервының гомуми көүсәсен ярситу

* Шушы исем белән чыккан хезмәттән (Ученые записки Казанского государственного университета имени В.И. Ульянова-Ленина. – Казань, 1948. – Т. 108, кн. 4. Физиология, вып. 7) кыскартып алынды. Галим Хисамиев тәрҗемәсендә бирелә.

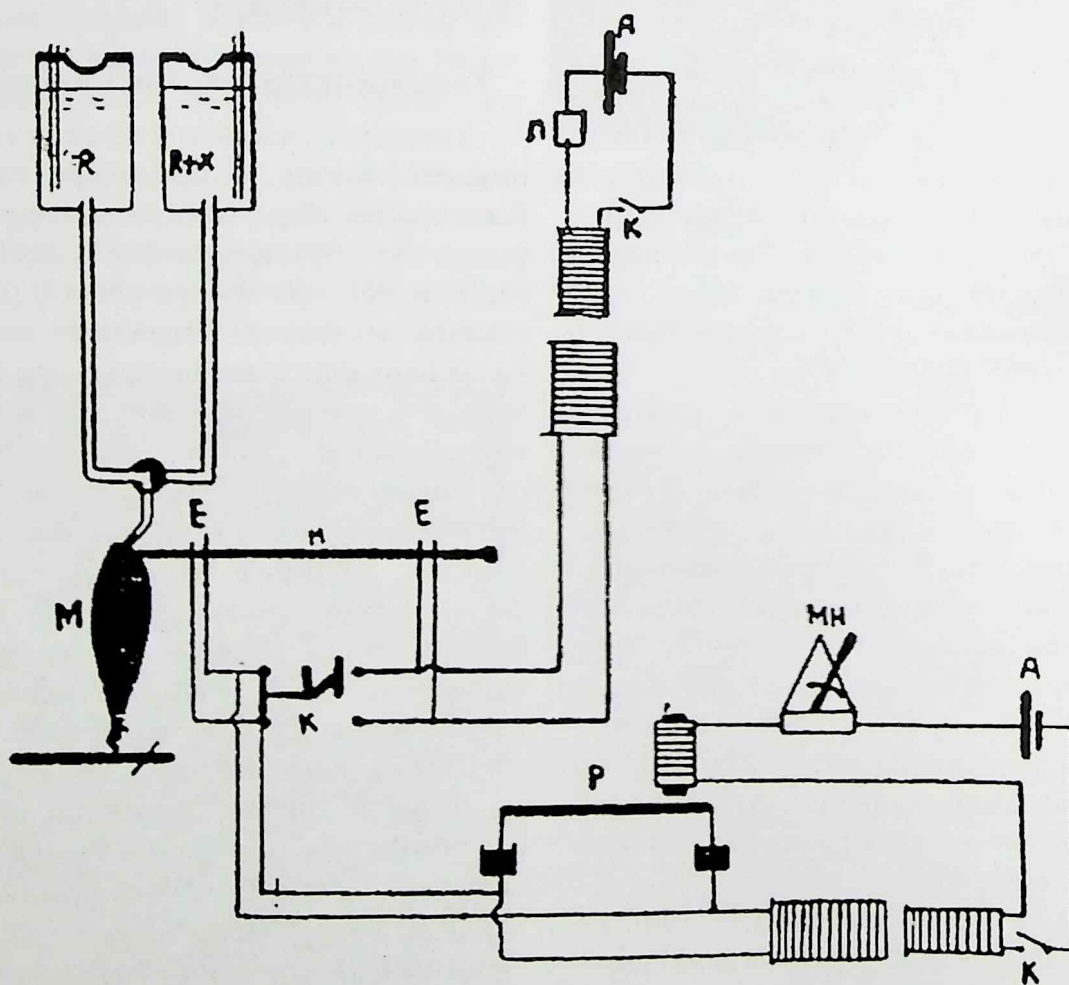
өчен кулланылды.

m.sartorius белән үткәрелгән тәжрибәләрдә нерв бер пар электрод кына куелган кечкенә кюветага урнаштырылды, алар аша берничә еш тетаник ярсыту булдырылды. Мондый ярсыту ысулы бик үк теләп кулланылмаса да, ул котылгысыз иде, чөнки, m.sartorius препаратын Рингер эремәсе салынган савытка батырганда, нервның зур өлеше эремә эчендә була һәм эремәгә батмыйча калган кечкенә өлешенә берберсеннән чагыштырмача ерак арада булган, берничә тетаник ярсытулар башкарырлык

электродлар тоташтырып булмый.

Тәжрибәләрдә ярсытулар ешлыгы минутына 30 тапкыр булды. Индукцион ярсытулар булдыру өчен Дюбуа Реймон аппаратының беренчел чылбырына секундына 2, 5, 10, 25, 50 һәм 100 тапкыр өзелү тәэмин итә торган Энгельман өзгече куелды. Мускул сеңерләре миографларның изотоник яки изометрик язу рычаглары белән тоташтырылды, мускулның кыскарулары кимографик юл белән теркәлдә.

Тәжрибә җайланмасының схемасы 1 рәс. китерелә.



1 рәс.

М - мускул, Н - нерв, Е - ярсыту электродлары, А - аккумуляторлар, К - ачыкчылар, МН - метроном, П - өзгеч, Р - киметкеч реле, R - Рингер эремәсе, R + X - тикшерелә торган эремә

Тәжрибәләр түбәндәге тәртиптә үткәрелде. Нерв-мускул препараты минутына 30 тапкыр ешлык белән ярсатылды; препаратның билгеле бер талчыккан стадияләрендә эзлекле ярсытулар шул ук ешлыктагы тетаник ярсытулар белән алыш-

тырылды һәм яңадан шундый ук ешлыктагы һәм көчәнештәге ярсытулар бирелде. Тетанизация давамлыгы сәгать (яки метроном) буенча билгеләнде. Ул индукцион ярсытулар булдыру өчен чылбыр өзгеч ролендә башкарды.

Эзлекле ярытыулардан тетаник ярытыуларга һәм киресенчә күчү өчен икежәпсәле ачкыч (Гельмгольц ачкычы) кулланылды.

Безнең тарафтан 1000нән артык тәҗрибә үткәрелде. Кайбер тәҗрибәләргә үткәрүдә ассистент Габбасова М.А., лаборант Фокина А.К., студентлар Миронов, Терентьева, Журина һәм Сысоев катнаштылар.

Нәтиҗәләр

Күп кенә тәҗрибәләргә һәм югарыда китерелгән фактларга таянып, түбәндәге нәтиҗәләргә килдек:

1) Посттетаник көчәюдән килгән үзгәрешләр нерв очларында туплана. Тетанизация вакытында мускул сүсләрендәге үзгәрешләр посттетаник көчәю өчен эллә ни мөһим түгел.

2) Посттетаник көчәюне калий ионнарын мобилизацияләү белән дә, адреналинсыман матдәләр хасил булу белән дә аңлатып булмый. Ацетилхолин туплануын да посттетаник көчәюнең сәбәбе дип алып булмый, чөнки посттетаник көчәю, бигрәк тә хайваннарда, бик дәвамлы.

3) Посттетаник көчәю тетанизация вакытында химик агентлар барлыкка килүгә дә, мускулларның бер сүсеннән икенчесенә күченеп йөрүенә дә, хәтта мускул сүсенен бер нерв очынан икенчесенә күчүенә дә бәйле түгел.

4) Нервтан мускулга ярытуны күчерү процессында кальцийның мөһим роль уйнавын игътибарга алып, посттетаник көчәю кальций мөһим роль уйный торган реакцияләргә бәйле, дияргә мөмкин.

5) Нервны тетаник ярыту талчыккан нерв-мускул препаратын көчәйтә дә, хәлсезләндерә дә ала. Хәлсезләндерә торган тетаник тәэсир кыска дәверле булганлыктан, көчәйтә торган эффектка караганда тизрәк уза.

6) Посттетаник көчәюнең механизмы турында берничә фикер әйтергә мөмкин. Турыдан-туры булмаган берничә ярыту белән талчыктырганда мускулның хәрәкәт нервлары очларында шундый үзгәрешләр була ки, нервтан мускулга тәэсирләндерү сигналы күчү бозыла һәм туктый, мионевраль блок хасил була. Әйтергә кирәк, бертөрле нерв очларында мондый блок элгәрерәк хасил булса, башкаларында соңрак барлыкка килә, ә кайберләрендә бөтенләй хасил булмый һәм аларны тәэсирләндерү мускул сүсләре талчыкканчыга кадәр күзәтелә.

Талчыктырганнан соң нерв импульсларын бирми торган нерв очлары, вакытлыча тетаник импульслар тәэсирендә, импульслар бирә башлый һәм бу мускул кыскаруының посттетаник көчәюе рәвешендә күзәтелә. Шулай итеп, посттетаник көчәю талчыккан мускул сүсләренең эшчәнлегенә артуын күрсәтми, ә аларның бу эшчәнлегенә вакытлыча яңабаштан күзәтелә дигәнлеккә аңлата.

Күрәсеп, талчыккан мускул кыскаруларының посттетаник көчәюенә китерә торган тетанизация вакытында нерв очларында күпмедер микъдарда ниндидер матдәләр барлыкка килә. Алар тәэсирендә талчыккан мускулның ярынуы вакытлыча яңартыла. Мөгаен, ацетилхолин да, адреналин да, калий ионнары да, метаболизм продуктлары да мондый матдәләргә керми. Ихтимал, нервны еш (тетаник) ярытканда, метаболизм продуктлары белән беррәттән, ниндидер үзенә бертөрле матдә хасил була, ул берничә ярытудан барлыкка килми һәм мионевраль блокны булдырмый. Мондый матдәнең нерв очларында кушылмалардан ион рәвешендә аерылып чыга торган кальцийдан торыуы бик ихтимал.

ЯҢАЛИФ ИМЛЯСЫ

Шәрифжан Асылгәрәев



ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘЕВ – филология фәннәре кандидаты, доцент. Татарстан фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомум тел бүлеге мөдире. Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре. Фәнни хезмәтләре татар алфавиты һәм орфографиясен өйрәнүгә багышланган.

Асылгараев Ш.Н. Об орфографии «Яналиф»а.

В статье освещается краткая история введения алфавита на основе латинской графики (Janalif).

Тел белеме курсын укуытканда безгә профессорларыбыз татар халкы үз гомерендә дүрт төрле алфавитка (рун, гарәп, латин, кирилл) нигезләнган язудан файдаланган, дип өйрәттеләр. Шуларның иң озын гомерлесе гарәп хәрефләренә һәм имлясына нигезләнган язу була.

Тарихтан билгеле: безнең ерак бабаларыбыз – болгарлар – 922 елда рәсми рәвештә ислам динен кабул итәләр. Дин үзе белән бергә гарәп алфавитын һәм орфографиясен (имля) дә алып килә. Ләкин бу чорда әле гади халык язу-сызу эшләре белән шөгыльләнмәгән. Язу, нигездә, дәүләтнең рәсми эшләрендә генә кулланылган. Шуңа күрә гарәп хәрефләренә һәм имлясының гади халыкка кулай булу-булмавы да тикшерелеп тормаган. Ләкин вакытлар үтү белән язу-сызу эшләре гади халык арасына ныграк һәм тирәнрәк үтеп керә башлагач, гарәп хәрефләре үзләренәң уңайсызлыкларын да күрсәтә башлыйлар. Чөнки гарәп алфавиты татар халкының тел үзенчәлекләренә җавап бирә торган алфавит түгел.

Татар теле – агглютинатив тел, гарәп теле флектив телләр группасына керә. Бездә сүзләр тамырга кушымчалар ялгану юлы белән яса-ла һәм төрләнә, гарәп телендә исә сүзнең тамыры фонетик үзгәрешләргә җиңел бирелә. Гарәп телендә барысы 29 хәреф. Шуларның өчесе сузык авазларны, 26сы тартык авазларны белдерү өчен хезмәт итә. Шуның өстенә тартык авазлар арасында безнең тел өчен һич кирәге булмаган, бәлки бер үк хәрефнең

төрле-төрле вариантлары рәвешендә йөргән сигез хәреф бар. Мәсәлән, “т” хәрефе ике, “х” хәрефе ике, “с” хәрефе өч, “з” хәрефе дүрт вариантта йөри. Бу хәрефләр безнең алфавитта үз тәңгәлләре белән бер үк вазыйфаны үтиләр. Шундый балласт хәрефләр булу белән бергә, гарәп алфавитында татар теленә хас булган л, ч, ң, г кебек тартык, ә, о, ө, ы, э, и кебек сузык аваз хәрефләре юк. Гарәпнең һәр хәрефе дүрт шәкелдә (формада) языла: сүз башында бер, сүз уртасында икенче, сүз ахырында – өченче, ялгыз булганда дүртенче рәвешне ала. Сузык авазларны язуда күрсәтү өчен өч билге (‘‘әлиф’’, ۞ ‘‘йа’’, ۞ ‘‘вау’’) хезмәт иткән.

XX гасыр башында алфавит һәм имляның үзгәрешсез кала алмавын аңлаган галимнәр, журналистлар, әлифба һәм дәрәслек авторлары мәйданга килә. Алар тырышлыгы белән татар телендә булып та, гарәп сөйләшендә булмаган авазларны билгеләү өчен яңа хәрефләр алына. Шулай итеп, тора-бара гарәп графикасына нигезләнган татар алфавитындагы хәреф саны 35кә җитә. Шуңа да карамастан, алфавит һәм имля төзәтү турында бәхәсләр көн тәртибеннән төшми. Гарәп графикасына нигезләнган татар алфавитына яңа сузык аваз хәрефләре өстәү һәм гарәп теленә хас булган, татар телендә кулланылмый торган тартык аваз хәрефләрен төшереп калдыру, татар имлясын камилләштерү өчен XIX йөз ахырында башланган хәрәкәт 1929 елга кадәр, ягъни яңалифкә күчкәнче давам итә. Алфавитка вак-төяк үзгәрешләр кер-

теп кенә язуыбызны камилләштереп булмавын аңлаган зыялыларыбыз (Ш.Таһири, С.Рәмиев, Ш.Иманаев, Ә.Максуди, Г.Нугайбәк, М.Корбанғалиев һ.б.) “Шура”, “Мәғариф”, “Яңалиф” журналларында, “Идел”, “Йолдыз”, “Вакыт”, “Кояш”, “Казан мөхбире”, “Безнең юл” газеталарында, татар язуына реформа кирәклеген әйтеп, мәкаләләр язып бастыралар. Ш.Иманаев, Ш.Таһири, Г.Нугайбәк, Г.Алпаров, Ж.Вәлиди, Ә.Максуди кебек зыялыларыбыз татар теленең жанлы сөйләмендә чагыла торган һәр авазга аерым тамга (хәреф) булдырып, китаплар (дәреслекләр, дәреслек кулланмалары) бастырып тараталар. Гарәп хәрефләрен латин хәрефләренә алмаштыру кирәклегә хакында татарлар арасында беренче башлап сүз әйтүче шагыйрь С.Рәмиев була. Бу фикер аңарда инде 1907-08 елларда ук туа. Ул дус-ишләренә латин хәрефләре белән хәтта хатлар да яза. Шагыйрь татар сүзләрен язу өчен латин алфавитын иң кулай алфавит дип саный. “Идел” газетасында басылып чыккан мәкаләсендә (“Ник буташтыралар икән?”, 1912, 29 май) татар телендә сузык авазларны 11 дип күрсәтә (а, ә, о, ө, у, ү, ы, е, ый, и, я), тартыкларның калынлыгы-нечкәлегә шул сузыкларның нинди булуына карап йөрүен әйтә һәм латин хәрефләре нигезендә татар теле өчен алфавит проекты төзи.

Латинга күчү, кайберәүләр уйлаганча, жиңел генә бармый, чөнки латинга күчүне яклаучылар белән бер үк вакытта аңа каршылары да тик ятмый. Алар да хәреф алыштыру мең ел буге тупланып килгән язма мирасыбыздан аеруга китерәчәген әйтеп, матбугат битләрендә мәкаләләр белән чыгалар. Бу унайдан күренекле тел галиме Жамал Вәлиди сүзләрен китерү урынлы булыр. Төрмәдә тикшерүченең “82нең протесты”на ни өчен кул куюын сорагач, ул тыныч һәм аңлаешлы итеп: “Яңа әлифба кертү – милли мәдәният өчен чын фажига, чөнки бу традицияләрнең тулысынча өзәлүе дигән сүз. Бөтен халык кинәт кенә, бер мизгел эчендә наданга әверелә” [1, 11], – дип җавап бирә. Әдипнең хаклыгын раслап, үзәбездән шуны гына өсти алабыз: “Без бүген әнә шул

мизгел алып килгән фажигане тоеп яшибез. Әби-бабаларыбыз, зыялыларыбыз, шул жөмләдән Ж.Вәлиди мирасын өйрәнүгә дә гажиз без, чөнки язу (хәреф) танымыйбыз. Бу – татар халкының зур фажигасе. Гарәп хәрефен латинга, латинны кириллицага алыштыру безнең барыбызны да, дәрәсрәге, татар халкының берничә буынын меңьеллык мирасыбыздан аерды.” Ж.Вәлиди үз чорында моның дәрәс гамәл булмавын аңлап, 82 зыялы мөрәҗәгатенә кушыла, алфавит алыштыруга каршы була. Әлеге фикерен ул төрмә шартларында да үзгәртми.

Шуңа да карамастан, латинга күчү мәсьәләсе сәясәти яктан хәл ителә. Әмма татар алфавитындагы хәрефләрне башка төрки халыкларныкы белән унификацияләү кирәк була. Бу эш яңалиф мәсьәләләре белән иң актив шөгыльләнүче Гыймәд Нугайбәккә йөкләнә. 1928 елның 25нче гыйварында Казанда Бөтенсоюз татар яңалифчеләренен беренче съезды уза. Анда Г.Нугайбәк “Яңалиф”тә хәреф һәм имля нигезләре” исемле доклад ясый. Докладында ул яңа имля кагыйдәләренен олак эзләнүләр, тикшеренүләр нигезендә төзәлүен әйтә. Анда К.Насыри карашлары да, 1917-18 елларда Казанда үткән Бөтенроссия укутучыларының беренче, икенче, өченче съездлары, 1919 елда Казанда узган Гыйльми һәйәт конференциясе материаллары да исәпкә алынуы әйтелә.

Мәсьәлә ничек кенә каршылыклы һәм катлаулы булмасын, Татарстан партия өлкә комитеты ярдәме белән яңалифчеләр жиңеп чыга. Мәсәлән, 1927 елның 7нче гыйнварында Татарстан өлкә комитеты “Яңалиф” жәмгыятенә реаль ярдәм күрсәтү кирәклеген турында карар кабул итә. Шул ук елның 20нче мартында, әлеге жәмгыятьнең конференциясе булганнан соң, яңадан бер карар дөнья күрә. Анда “Кызыл Татарстан”, “Кызыл Армия” газеталарына латин алфавитына карата тоткан позицияләрен үзгәртү, яңалифне пропагандалау кирәклеген һәм кайбер башка тәкъдимнәр күрсәтелә. Татарстан Республикасы Халык Комиссарларының 1927 ел 3нче июль карары белән латин алфавиты татар теленең рәсми алфавиты дип игъ-

лан ителә. Шушы ук елдан урта һәм югары мәктәпләрнең, ә киләсе уку елында барлык мәктәпләрнең дә яңалифкә күчеп бетүләре бурыч итеп куела.

Яңалифчеләр алфавит һәм имля төзүгә бик җитди киләләр. Алар гарәп алфавиты һәм имлясы нигезендәге язуыбызда мең ел бие хакимлек иткән җитешсезлекләргә, кимчелекләргә кабатламаска тырышалар, алардан азат булу бурычын куялар.

Г.Нугайбәк тарафыннан 1928 елда төзеп таратылган “Имля нигезләре”ндә имля нинди телгә нигезләнәргә тиешлеге ачыклана. Анда болай диелгән: “Яңалиф имлясы Идел бие татарлары телендә һәм аны әдәбият, китап теле итеп кабул иткән кабиләләр арасында уртак булган сөйләү нигезендә корыла” [2, 4]. Шуннан соң Идел бие татарлары өчен “уртак сөйләнү” сүзләренәң мәгънәләре аңлатыла.

“Идел бие татарлары дигән мәфһүмгә урта Русиядә, Уралда, Себердә яшәүче һәм шул җирдән Донбасс, Төркестан шикелле якларга таралган татарлар керәләр” [2, 4].

“Уртак сөйләнү”. Идел бие татарлары төркеме, эреле-ваклы ырулар, кабиләләрдән тора. Һәр халыкта һәм һәммә кабиләләрдә булган шикелле үк, мондагы кабиләләр арасында да сөйләшү уртаклыгы һәм аз-маз төрлелекләр бар. Сөйләмдәге уртаклыкларны, аерымлыкларны тикшергәннән соң, Г.Нугайбәк мондый нәтижә ясы: “Шулай итеп, Идел бие татарларының уртак әдәбияты теленә 90 проценттан артык зур күпчелек телендә уртак сөйләмә нигез итеп алынган була. Хәрәф санын билгеләү һәм имля нигезләре (кагыйдәләре) менә шундый телгә карап йөртелә”. Димәк, яңалиф алфавитын һәм имлясын төзүчеләр башта ук язуның нинди

Яңалиф әлифбасы

BASMA		ISEMNƏRE	BASMA		ISEMNƏRE
Баҗ хәрәф	Jul хәрәфе		Баҗ хәрәф	Jul хәрәфе	
A	a	a	Ŋ	ŋ	eŋ
B	b	be	O	o	o
C	c	ce	Ө	ө	ө
Ç	ç	çe	P	p	pe
D	d	de	Q	q	qь
E	e	e	R	r	er
Ə	ə	ə	S	s	es
F	f	ef	Ş	ş	eş
G	g	ge	T	t	te
Ŋ	ŋ	ŋь	U	u	u
H	h	he	V	v	ve
I	i	i	X	x	xь
J	j	je	Y	y	y
K	k	ke	Z	z	ze
L	l	el	Ʒ	Ʒ	Ʒь
M	m	em	Ь	ь	ь
N	n	en			

телдә буласын ачыклайлар, шуннан соң гына алфавитка хәрефләр алалар. Шуңа ук “Имля нигезләре”ндә Г.Нугайбәк, яңалиф алфавитына хәрефләр алганда саф татар сүзләренә генә күздә тотылуын, читтән кергән сүзләргә урын бирелмәвен әйтә.

Латинга нигезләнган татар алфавитына 33 хәреф һәм бер билге (’ – апостроф) алынган (яңалиф әлифбасы 1936 елда Казанда басылган “Татар әдәби теленә орфография кагыйдәләре” җыентыгынан китерелә). Шуларның тугызы (а, ә, о, ө, и, у, ь, е, і) сузык, 24е тартык авазларны күрсәтү өчен хезмәт иткән. Апостроф (’) билгесе алфавит составына кертелмәгән. Апостроф кайбер сүзләрдә тавышны кисеп (һәмзә белән) әйтелгән урыннарны һәм кайбер тартык авазларның нечкәлеген күрсәтү өчен хезмәт иткән: *mäs’älä, tä’mín, tä’sir, rol’, al’bom, moral’*. Хәзерге татар орфографиясендә сүз кисү, сүз аеру кебек вазыйфа “э” хәрефенә һәм “ь” (катылык), “ь” (нечкәлек) билгеләренә йөкләнгән: *кульязма, кульюгыч, мәсьәлә, тәмин, тәсир, мәмай*.

Татар алфавитында сузык авазларның калыны һәм нечкә вариантларына (һәрберсенә) аерым хәрефләр алынып, тартык авазлар өчен берәр хәреф кенә алынган.

Чыгарма. “i” авазының калыны варианты “ьj” авазы ь һәм j хәрефләре тизмәсә белән күрсәтелгән: *tigän, tьjgan, jөri, jaгj*.

Сүз эчендәге тартык авазларның калыны яки нечкә әйтелүе сузык аваз хәрефенә бәйләнгән: *bul, byl, os, ös*. Димәк, сүз эчендәге тартык аваз калыны сузык янында килсә – калыны, нечкә янында килсә – нечкә укылган. Монда гарәп имлясының *нәкъ* киресе килеп чыккан, чөнки гарәп имлясында сүзнең калыны *яисә* нечкә әйтелүе (укылуы) сүз эчендәге тартык аваз хәрефләренә бәйле. Гарәп телендә тартык авазлар калынга һәм нечкәгә бүленәләр. Язылган сүз эчендә калыны тартык аваз хәрефе булса, сүз калыны, нечкә тартык аваз хәрефе булса, нечкә укыла.

О-Ө хәрефләре татар сүзләренә баш (беренче) ижекләрендә генә язылган. Башка ижекләрдә әлеге авазлар ишетелгән кебек булсалар да, “о”-“ө” язылмыйча, “ь”-“е” хәрефләре язылган. Бу кагыйдә хәзерге орфографиябезгә дә үтеп кергән: *bolьp, bөten, өsen, өrlek, orьq*.

Татар сүзләренә башында (беренче ижегендә) “ç”, “j” хәрефләренә кайсын язучылар булганда, түбәндәге моментларны истә тотып эш итәргә кушылган:

а) сүз башынан икенче аваз булып “i” килсә, яки бер сузык аша “j” килсә, башта (беренче ижектә) һәрвакыт “ç” язылган: *çir, çitә, çigän, çibә*.

в) югарыда әйтелгән шартларның берсе дә табылмаса, ул вакыт сүз башында “j” язылган: *jaz, jar, jәмle, jykә, jon, jefәk*.

V хәрефе – тартык аваз билгесе, “и”-“у” сузык хәрефләре белән алыштырылмый: *avьl, dөylät, Sөrvә*.

V тартыгы халыкара яки рус теленнән кергән сүзләрдә ирен-теш тартыгы “в” урынына да кулланыла: *vagon, Ivan*.

Шуны да әйтеп китәргә кирәк: 30нчы еллар башында кабул ителгән алфавитларда [к], [ғ] фонемалары өчен хәреф алынмый. Соңрак бу кимчелек төзәтелә. 1936 елда чыккан орфография кагыйдәләре җыентыгында [к]-[ғ] авазлары өчен аерым хәрефләр кертелә. Анда чыгарма рәвешендә түбәндәге кагыйдә бар: “Тартыклардан “q”-“g” хәрефләре Европа телләреннән кергән сүзләрдә язылмый. Бу хәрефләрнең татарча һәм гарәп-фарсы телләреннән кергән сүзләрдә язылуы әйтелә.

Яңалиф әлифбасы һәм имлясы узган гасырның 30нчы елларында берничә басмада дөнья күрә. Аларда сузык авазлар, тартык авазлар язылышы, сүз һәм кушымчалар язылышы, баш хәрефләр язылышы, тыныш билгеләрен кую кагыйдәләре шактый тулы яктыртылган.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Вәлидов Ж. Сайланма хезмәтләр. – Казан: Мәгариф, 2007.
2. Нугайбәк Г. Имля нигезләре. – Казан, 1928.

ТӨРКИ ТЕЛ БЕЛЕМЕНДӘ ИЯРЧЕН ЖӨМЛӘЛӘР ӨЙРӘНЕЛЭШЕ

Элмир Яруллин



ЭЛМИР ИЛСУР улы ЯРУЛЛИН – 2007 елда Татар дәүләт гуманитар-педагогия университетының татар теле һәм әдәбияты факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты, доцент Шәрифжан Асылгәрәев житекчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Яруллин Э.И. Исследование придаточных предложений в тюркском языкознании.

В статье анализируются проблемы изучения придаточных предложений в тюркском и татарском языкознании.

Татар телендә иярченле кушма жөмлеләрне өйрәнү XIX йөзнен беренче яртыларында ук башлана. Беренче грамматика авторлары “рус телендәге иярчен жөмлеләргә туры килә торган жәенке кисәкләрне дә иярчен жөмлә дип караганнар” [Зәкиев М.З., 1958, 201]. Алга таба бу юнәлештәге эшчәнлек тагын да тирәнәйтелә.

XX гасыр башында дөнья күргән грамматикалар арасында игътибарга лаек хезмәт буларак Г.Алпаровның “Шәкли нигездә татар грамматикасы”н (1926) күрсәтү кирәк. Әлеге грамматикада синтетик характердагы иярчен жөмлеләрнең шарт, вакыт, сәбәп, рәвеш, охшату, чит жөмлә кебек төрләре карала. М.З.Зәкиев, Г.Алпаровның татар синтаксисы буенча хезмәтләрен анализлап, аңа теге яки бу күләмдә француз тюркологы Ж.Дениның да йогынтысы булырга тиешле, дигән нәтижәгә килә. Ж.Дени үзен “Төрөк теле грамматикасында” (1920) хәбәре затланышлы фигыльләр белән бирелгән жөмлеләрне һәм баш жөмләгә теркәгечләр ярдәмендә бәйләнгән жөмлеләрне генә чын иярчен жөмлеләр дип аерып ала. Хәбәре затланышсыз фигыльләр белән бирелеп, баш жөмләгә сүз формалары һәм бәйләкләр аша ияргән жөмлеләрне Ж.Дени квази жөмлеләр, ягъни жөмләсыманнар дип таный. Мондый жөмлеләрне Ж.Дени төрөк телен үзенчәлеге дип таный һәм француз синтаксисы – аналитик, ә төрөк синтаксисы – син-

тетик, дип йомгак ясый.

Башкорт тел белгече Н.К.Дмитриев төрки телләрдәге иярчен жөмлеләрне бу телләрнең үзенчәлеге буларак тикшерү ягында тора һәм хәбәре затланышсыз фигыльләр белән бирелгән жөмлеләрне дә иярчен жөмлеләр дип карый. Н.К.Дмитриев, Ж.Дени белән килешеп, иярчен жөмләнең үзенә караган иясе булырга тиеш, ди [Дмитриев Н.К., 1948, 244-273].

Тел белемендә иярченле кушма жөмләнең килеп чыгуы хакында, нигездә, ике төрле фикер яшәп килә: мөстәкыйль жөмлеләр арасында ияртүле бәйләнеш урнашу һәм гади жөмләнең бер кисәге, жәенкеләнү юлы белән хәбәрлеккә ия булып, предикатив бәйләнешләр формалашу [Рифтин А., 1937, №3].

Әмма, Г.С.Кнабе билгеләвенчә, синтетик иярчен жөмлеләре булмаган һинд-европа телләрендә, бары беренче юл гына урын ала [Кнабе Г.С., 1955, №1, 108]. Әлеге фикерне механик кабул итү нәтижәсендә, Г.И.Байтугаева синтетик конструкцияләр булган төрки телләрдә “сложноподчиненные предложения развивались лишь путем слияния самостоятельных предложений”, – дигән нәтижәгә килә [Байтугаева Г.И., 1958, 189]. А.П.Поцелуевский уйлавынча исә: «сложноподчиненное предложение является, по сути дела, дальнейшим развитием и усложнением простого предложения» [Поцелуевский А.П., 1943, 9]. М.З.Зәкиев бу нисбәттән: “причастные, деепричастные

и различные именные конструкции тюркских языков уже в языке-основе могли выступать как со своими самостоятельными подлежащими, так и без них”, – дип яза [Закиев М.З., 1963, 284].

Синтаксис өлкәсенә караган хезмәтләренә өйрәнәп, М.З.Закиев татар теленә иярчен жөмләләрен өйрәнгәндә бик әһәмиятле моментка басым ясый: “башка телләрдә иярчен жөмләләренә үзенчәлекләрен татар телендә иярчен жөмләләргә шарт итеп куярга ярамы, чөнки иярчен жөмләләрен баш жөмләгә бәйләнү юллары төрле телдә төрлечә була” [Закиев М.З., 1958, 204]. Иярчен жөмлә дип сөйләгәндә, М.З.Закиев баш жөмләгә грамматик чаралар белән бәйләнгән жөмләләрен генә күз алдында тота. Иярчен жөмләнең баш жөмләгә нинди чаралар ярдәмендә бәйләнүенә карап, галим аларны өч төркемгә бүлөп карый. Болар баш жөмләгә аналитик юл белән бәйләнгән иярчен жөмләләр; баш жөмләгә синтетик юл белән бәйләнгән иярчен жөмләләр; баш жөмләгә аналитик-синтетик юл белән бәйләнгән иярчен жөмләләр [Закиев М.З., 1958, 210]. Шул сәбәпле, галим үзенә хезмәтләрендә аеруча зур игътибарны төрки телләр өчен специфик күренеш булган синтетик иярченлә кушма жөмләләргә юнәлтә.

М.З.Закиев карашынча, иярчен жөмләдә, барыннан да элек, хәбәрлек булырга тиеш. Бары шул очракта гына жөмлә хасил була. Әмма иярчен жөмләдә хәбәрлек гади жөмләдәгә предикативлык кебек үк төрлечә белдерелә ала. Иярчен жөмлә, ике сүз арасындагы хәбәрлеккә мөнәсәбәткә нигезләнеп, ике составлы, яисә хәбәрлек бер сүздә генә формалаштырылып, бер составлы жөмлә рәвешен алырга мөмкин [Закиев М.З., 1958, 204]. “Когда придаточное предложение – односоставное, то от него не требуется ни самостоятельного подлежащего, ни самостоятельного действующего лица, лишь бы его конструкция совпала с конструкцией простого самостоятельного односоставного предложения” [Закиев М.З., 1963, 274].

Н.К.Дмитриев 1939 елда: “придаточными предложениями в настоящем смысле из турецких конструкций можно считать деепри-

частные и причастные обороты, если при них имеется свое подлежащее, отдельное от подлежащего другой части предложения”, – дигән фикер әйтә [Дмитриев Н.К., 1939, 72-73]. Шушы чордан башлап, иярченлә кушма жөмлә проблемасы юнәлешендә эшләүче галимнәр, иясе булса, әлегә төзелмәләрен иярчен жөмлә дип танылар, ә иясе булмаса, аерымланган иярчен кисәк дип карый башыйлар.

Жентекле тикшеренүләрдән соң, М.З.Закиев әлегә төзелмәләрен иясе булган очракта гына иярчен жөмлә дип карамыйча, үзләренә структурасы нисбәтәннән бер составлы жөмләгә туры килгән конструкцияләрен дә жөмлә дип атарга кирәк, дигән нәтижәгә килә [Закиев М.З., 1963, 279]. Бер төркем галимнәр аларны иярчен жөмлә дип карамыйлар. Алар фикеренчә, әлегә төзелмәләр тәмамланган фикерне белдермиләр. Моңа каршы М.З.Закиев: “не только придаточное, но и даже главное в составе сложного целого не может выражать относительно законченную самостоятельную мысль. Такое требование даже по отношению к простым самостоятельным предложениям применяется с некоторыми оговорками”, – дип яза [Закиев М.З., 1963, 279].

М.З.Закиев иярчен жөмләгә хас төп үзенчәлекләрен болай күрсәтә: 1) Иярчен жөмләнең интонацион һәм мәгънә ягыннан тәмамланган булуы мәжбүри түгел. 2) Иярчен жөмләнең барлык төрләре грамматик түгәрәкләнгән (ярашкан) була алмый, чөнки татар телендә синтетик бәйләнешләр иярчен жөмләнең хәбәрә иярчен жөмләне баш жөмләгә бәйләүче хезмәтен дә үти. 3) Иярчен жөмлә һәрвакытта да баш жөмләдән пауза белән аерылып торырга тиеш түгел. Шулай да иярчен жөмләнең күп кенә өлеше баш жөмләдән пауза белән аерыла, ләкин синтетик бәйләнештә иярчен жөмләләр аерымланганда гына баш жөмләдән пауза белән аералар [Закиев М.З., 1958, 208].

М.З.Закиев синтетик һәм аналитик-синтетик юл белән бәйләнгән иярчен жөмләләренә һинд-европа телләрендә дә сирәк кенә очравын, әмма жөмлә итеп танылмаларын күрсәтә [Закиев М.З., 1958, 206]. Синтетик иярчен жөмләләр баш жөмләгә керешеп,

берегеп килә. Синтетик иярчен жөмлэләрдә ияртүче чара хәбәр составында килә. Бу исә, үз чиратында, хәбәрнең гади жөмлә хәбәренә охшаган бөтенлегә югалуга китерә. Татар телендә синтетик иярчен жөмлэләр гади жөмләнең иярчен кисәкләренә охшаган булалар. Бу бәйләнеш чараларында, иярчен жөмләнең иярчен кисәк кебек үк аерымлана алуында ачык күренә.

Тюркологиядә иярчен һәм синтетик иярчен жөмлэләргә нисбәтле күтәрелгән тагын бер сорау синтетик һәм аналитик иярчен жөмлэләрнең терминологиясенә бәйле проблемадан гыйбарәт. Төрки телләрдә традицион рәвештә кулланылган “аналитические сложноподчиненные предложения”, “синтетические сложноподчиненные предложения”, “аналитические придаточные предложения”, “синтетические придаточные предложения” терминнары зур бәхәсләр уята. “Учитывая это обстоятельство, в начале 80-х годов предложено в тюркских языках называть сложноподчиненными и придаточными только аналитические их варианты, а синтетические варианты обозначать новыми терминами: сложнопаянными и спаянными предложениями”. Әлегә фикерне дәвам итеп, М.З.Зәкиев төрки телләрдә бары аналитик бәйләнешләрне генә “сложноподчиненные” дип атарга, ә синтетик бәйләнешләрне “спаятельная связь” дип исемләргә тәкъдим итә. 1995 нче елгы “Татарская грамматика”да алар шул исем астында биреләләр дә [Зәкиев М.З., 1995, 411-412].

М.З.Зәкиев синтетик иярченле кушма жөмләгә сыйфатлама биреп: “сложноподчиненное предложение, в котором придаточное подчинено главному посредством своего сказуемого, называется синтетическим”, – дип яза [Зәкиев М.З., 1963, 272]. Һәм аларның төрки телләр өчен специфик күренеш булуына басым ясый. М.З.Зәкиев билгеләвенчә, синтетик иярчен жөмлэләр (монографиядә “синтетик иярчен жөмлэләр” терминына параллель рәвештә “причастные и деепричастные конструкции с самостоятельными подлежащими” термины да кулланыла) һинд-европа телләрендә дә очрыйлар. Мисал өчен, инглиз һәм француз телләре шундыйлардан. Рус телендә моңа охшаш төзелмәләр барлыгын үз

вакытында А.К.Власов та язып чыга [Власов А.К., 1958, №2, 35-38].

Гомумән, “синтетик жөмлэләрне аналитик жөмлэләрдән аеру омтылышы синтаксис белән шөгыйльләнгән һәрбер тюркологта булган. Аны, русча язылган хезмәтләрдә придаточные дигән жөмлэләрдән аеру өчен, обороты с подлежащими, абсолютные обороты, трансформы, деепричастные обороты һ.б. төрле терминнар белән атап караганнар” [Татар грамматикасы, 1999, 329].

“Сложнопаянные” термины үз вакытында В.Г.Адмони тарафыннан тәкъдим ителгән була [Адмони В.Г., 1982, №3]. 1984 елда басылган “Хәзерге татар әдәби теле синтаксисы һәм пунктуациясе” китабында М.Зәкиев бу терминны күтәрәп ала, ләкин әле аны фәнгә кертәп җибәрергә ашыкмый [Татар грамматикасы, 1999, 329].

Фәндә татар иярченле кушма жөмлэләренә рус теле иярченле кушма жөмлэләреннән аермасын калкурак күрсәтү өчен, төзелеше буенча рус телендәгә сложноподчиненные предложенияларне хәтерләткән татар аналитик кушма жөмлэләрен – иярченле кушма жөмлә дип, ә рус телендә булмаган, татар теле (гомумән төрки телләр) өчен хас булган синтетик кушма жөмлэләрне (русча сложнопаянные дип аталганнарын) ябешкәкле яки берекмәле кушма жөмлә дип йөртү тәкъдире дә була [Татар грамматикасы, 1999, 323].

1992 һәм 1995 елларда басылган татар синтаксисында бу төр жөмлэләр “сложнопаянные” дип, ә андагы иярчен жөмлә “спаянное” дип атала. “Татар грамматикасы”нда аерым жөмлэләре үзара синтетик чаралар ярдәмендә бәйләнгән синтаксик төзелмәне тулы килеш синтетик кушма жөмлә дип, ә аның иярчен жөмләсен синтетик жөмлә, дип атыйлар [Татар грамматикасы, 1999, 328].

Бүгенге көндә төрки һәм татар тел белемендә иярчен жөмлэләр проблемасы шактый өйрәнелгән юнәлешләрнең берсе санала. Шуңа да карамастан, ул тел белгечләре алдына хәл ителәсе яңадан-яңа сораулар, аныклык таләп итүче проблемалар куя. Бу, иң беренче чиратта, әлегә тип төзелмәләрнең сөйләм процессында реальләшү формаларын өйрәнү, иярчен жөмлэләрнең трансформацияләнү

күренеше кебек мәсьәләләрдән гыйбарәт. актуальлеген югалтмаучы тармакларның берсе
Әлеге факт иярчен жөмлөләрнең тел белемдә булуына китерә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Адмони В.Г. Сложноподчиненное предложение в тюркских языках // Советская тюркология. – 1982. – №3.
2. Байтугаева Г.И. Выступление на совещании // Вопросы грамматики тюркских языков. – Алма-Ата, 1958.
3. Власов А.К. Деепричастный оборот, не отнесенный к подлежащему // Русский язык в школе. – 1958. – №2.
4. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948.
5. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1963.
6. Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле: Синтаксис. – Казан: Казан ун-ты, 1958.
7. Кнабе Г.С. Еще раз о двух путях развития сложного предложения // Вопросы языкознания. – 1955. – № 1.
8. Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. – Ашхабад, 1943.
9. Рифтин А. О двух путях развития сложного предложения в аккадском языке // Советское языкознание. – Л., 1937. – №3.
10. Татар грамматикасы. III т. – М.: Инсан; Казан: Фикер, 1999.

© Борханова Ю.Ф., 2010

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ИНТЕРФИКСЛАРНЫ ӨЙРӘНҮ

Юлия Борханова



ЮЛИЯ ФӘРИТ кызы БОРХАНОВА – Казан дәүләт университетының Яшел Үзән филиалын кызыл диплом белән тәмамлап, Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының аспирантурасына укырга керә. Бүгенге көндә Яшел Үзән тарихи-милли музеенда фәнни хезмәткәр булып эшли, профессор Фуат Ганиев житәкчелегендә кандидатлык диссертациясе әзерли.

Бурганова Ю.Ф. Изучение интерфиксов татарского языка.

В статье рассматриваются место и роль интерфиксов в словообразовании.

Татар теленен сүзьясалышы бүлеген тикшерү, яңа мәгълүматларны эзләү эше XIX гасыр башында ук үсеш ала. Сүзьясалышына караган кыскача башлангыч мәгълүматлар И.Гигановның («Грамматика татарского языка», 1801, С.-Петербург), И.Хэлфиннен («Азбука и грамматика татарского языка», 1809), А.Троянскийның («Краткая татарская грамматика», 1814), А.Казем-Бекның («Грамматика турецко-татарского языка», Казань, 1839), М.Ивановның («Татарская грамматика», 1842), М.-Г.Мәхмүдевнен («Практическое руководство к изучению татарского языка», 1857, Казань), Х.Фәезхановның («Краткая грамматика татарского языка», 1862), К.Насыйриның («Әнмүзәж», 1895, Казан) грамматикаларында ачык чагылган.

Россиядә төрки телләргә өйрәнү тарихына татар теле укытучысы Иосиф Гигановның фәнни һәм педагогик эшчәнлегенә йогынты ясады. Аның беренче басма китабы русларга татар телен өйрәтүче грамматикаларның берсе – «Грамматика татарского языка для русских», Санкт-Петербургда, 1801 елда басылып чыга.

И.И. Гиганов хезмәтенең төп фикерләре А.Троянский, М.Иванов, М.-Г.Мәхмүев, К.Насыйри («Әнмүзәж») грамматикаларында чагыла.

М.А.Казем-Бекның хезмәте төрки телләрнең сүзьясалышы тарихына яңа карашлар белән килеп керә. Китапның икенче басмасы «Общая грамматика турецко-татарского языка» (Казань, 1846) дип атала. Бу хезмәтнең үзенчәлегендә: фәнни-тикшерү эшләре тирәнрәк алып барыла; төрки (казан-татар, азәрбайжан һ.б.)

телләр чагыштырыла; галим беренче булып рус тюркологиясеннән “изафә” дигән грамматик терминны кертәп җибәрә («Общая грамматика», с. 374).

XIX йөздә татарларның үзләре өчен язылган татар грамматикалары арасында иң күренеклесе – К.Насыйринның “Әнмүзәж” исемле китабы. Морфология өлешендә сүзләрнең төзелешләре, төрләнү һәм ясалучылары тикшерелә. Монда гарәп грамматикаларының тәсире ачык чагыла. Мәсәлән, китапта түбәндәге терминнар кулланыла: *калимә* (сүз), *ләфыз* (сүз), *тәркиб* (сүз тезмәсе), *тәркибе изафәи* (тартымлы бәйләнештәге сүз тезмәсе) һәм башкалар.

XX йөз башында сүзьясалышы теге яки бу күләмдә Г.Нугайбәк, Г.Сәгъди грамматикаларында урын ала.

Г.Алпаровның “Шәкли нигездә татар грамматикасы” (1926) татар теленең грамматик төзелешен тикшерү һәм яктыртуда тоткан юлы, методы ягыннан башкалардан аерылып тора. Хезмәтнең морфология бүлегендә кушымчаның төрлечә әйтелүе күрсәтелгән, тамыр һәм кушымча ижек төзелешләре ягыннан тикшерелгән. Бу хезмәттә кушымчаларның тарихы турында да кыскача мәгълүматлар бар. Сүзләрнең төрләнүләре буенча хәтта сигез төрки тел (татар, башкорт, казакъ, кыргыз, төркмән, төрек, үзбәк, уйгур телләре) арасында чагыштыру ясалган. Монсы, моңа чаклы язылган татар грамматика китаплары белән чагыштырганда, бөтенләй күрелмәгән яңалык.

1920-35 еллар арасында тагын “Мәктәптә татар теле дәрәсләре”, “Татар теле (фонетика, морфология, синтаксис)” һ.б. исемнәрдә мәктәп өчен берничә грамматика дәрәсләге чыгарыла. 1935 елдан соң мәктәп дәрәсләкләре стабильләштерелү юлына баса. Стабиль грамматика урта мәктәпләр өчен ике кисәктә төзелә һәм “Татар теле. Фонетика, морфология”, “Татар теле. Синтаксис” дип бирелә. Боларны төзүдә катнашкан авторлар – М. Корбангалиев, Ш. Рамазанов, Х. Хисмәтуллин, Ш. Сайкин, Р. Шакирова, соңгы елларда Д. Тумашева, М. Зәкиев, Ә. Әфләтунов, Ф. Фасиев, Ш. Каметова һ.б. була. Бу дәрәсләкләрдә сүз төркемнәренң һәркайсы шактый җентекле тикшерелә, кушымчаларның функцияләре аныклана.

Татар теленең сүзьясалышы XX гасырның

50нче елларыннан соң ныклап тикшерелә башлый. Соңгы дистә елларда татар сүзьясалышында яңа фәнни тикшеренүләр алып барыла, яңача карашлар шактый урын ала. Сүзьясалышка караган махсус монографиялар басыла, фәнни грамматикаларда, мәктәп дәрәсләкләрендә сүзьясалышы бүлекләре тулырак бирелә, диссертацияләр яклана, журналларда һәм җыентыкларда мәкаләләр басыла.

Татар тел белемендә сүзьясалышын бербөтен комплекс буларак тикшерү тюркологиянең актуаль проблемаларының берсе булып тора. Кызганычка каршы, бүгенге көнгә кадәр интерфиксларны системалы рәвештә тикшерү эше әле алып барылмады. Бары тик проблеманың аерым аспектлары гына кайбер авторларның эшләрендә чагылыш тапты. Шуңа күрә татар теленең сүзьясалыш проблемасын комплекслы тикшерү бурычы тора.

Татар тел белеменең сүзьясалышы проблемаларын ачуда профессор Ф.А. Ганиев мөһим роль уйнады.

Аның фикеренчә, “суффикс” термины урынына “аффикс” терминын куллану дөрес түгел. Барлык кушымчалар да (префикс, конфикс, инфикс, суффикс, интерфикс) гомумиләштерелеп аффикс дип аталалар.

Соңгы елларда татар теленең сүзьясалышы бүлегенә караган тикшеренүләр дөнья күрдә. Бу З.З.Гатиатуллина, Г.Г.Саберова монографияләре, А.Г.Хәйруллина, А.Г.Акберова, Р.Р.Сәлахова, Ф.И.Тәһирова, А.М.Сәгыйтова, И.И.Сабитова һ.б. диссертацияләре.

Ф.С.Сафиуллина [1] карашы буенча, интерфикслар кушма сүзләрне берләштереләр, ә менә инфикслар аффикслар эченә кереп урнашалар. Галим татар телендә интерфикслар юк дигән фикердә тора.

Татар тел белемендә сүзьясалышы мәсьәләләре тулы тикшерелүенә карамастан, интерфиксларны аерып чыгару проблемасы әле дә актуаль булып тора һәм ул проблема үзенң өйрәнелүен көтә.

Бу мәкаләдә тикшерү объекты итеп кайбер грамматик һәм сүзьясагыч интерфикслар алына. Алар сүзнең нигезе белән грамматик суффикслар арасында барлыкка киләләр, мәсәлән, бүлем саннары ясалганда сан һәм *-ар/-әр* суффиксы арасында *-и* аффиксы барлыкка килә: *алты+и+ар*.

Сүзьясагыч интерфикслар сүзнең нигезе белән сүзьясагыч суффикслар арасында киләләр. Мәсәлән, “а” авазына тәмамланган фигыльләрдән исем ясалганда -в интерфиксы барлыкка килә: *шарлавык* /водопад/ *шарла+в+ык*.

Х.Х.Сәлимов үзенең «Тел гыйлеми терминына сүзлегендә» [2] интерфикс терминына түбәндәге билгеләмә биреп китә: «үз мәгънәсе булмаган, тамыр белән башка кушымчаны ялгарга ярдәм итә торган кушымча». Мәсәлән: *алты-ш-ар*, *африка-н-ский*. Интерфикслар бернинди мәгънә белдермиләр, алар бары тик тамыр һәм кушымчаны бәйләргә ярдәм итү функциясен башкаралар.

Морфема ярдәмендә сүзнең лексик һәм грамматик мәгънәсе белдерелә, яңа сүзләр барлыкка килә, сүзләр үзләренең грамматик формаларын үзгәртәләр, төрләнә алалар.

Ә менә суффиксларны, яңа сүз ясау, грамматик форманы үзгәртү ягыннан, сүзьясагыч һәм грамматик суффиксларга бүлеләр. Шулай булу аларны конкрет һәм фәнни яктан дәрәжә тикшерергә мөмкинлек бирә.

Әгәр суффикслар яңа мәгънә белән яңа сүз ясау өчен хезмәт итәләр икән, мондый суффиксларны сүзьясагыч суффикслар дип атыйлар. Мәсәлән, *эште* «рабочий» сүзендә -чы/-че суффиксы *эш* «работа» нигезеннән яңа сүз ясый, димәк бу суффикс сүзьясагыч була.

Әгәр суффикслар грамматик форманы ясау өчен хезмәт итәләр икән, андый суффикслар грамматик яисә форма ясагыч суффикслар дип атала. Мәсәлән, *эштең* сүзендәге -ның/-нең суффиксы *эш* «работа» сүзенең иялек килешен, ягъни аның грамматик формасын тәшкил итә.

Шундый ук критерийлар буенча без интерфиксларны да грамматик һәм сүзьясагыч интерфиксларга аера алабыз. Сүзьясагыч интерфикслар яңа сүзләр ясау өчен хезмәт итсәләр, грамматик интерфикслар сүзләргә үзгәртәргә, билгеле бер грамматик мәгънә белдерергә булышалар һәм сүзләрнең яңа формаларын барлыкка китерәләр. Интерфиксларның ике төре дә һәрбер сүз төркемендә табыла.

Татар теле язуында рус алфавитында булган барлык хәрефләр дә кулланыла. Кызганычка каршы, яңа алфавитның һәм орфографиянең төп кимчеләге булып ирен-ирен [w] авазының билгеле бер мөстәкыйль билгесе булмавын

күрсәтергә кирәк. Авазларны белдергән хәреф булмау әдәби тел нормаларын боза һәм дәрәжә язу кагыйдәләрен катлауландыра.

Һәркемгә билгеле, татар телендә ике сузык янәшә килә алмый, алар арасына һәрвакыт тартык аваз яисә интерфикс куела. Мәсәлән, *шуу*, *туу* сүзләрендә ике у арасына w интерфиксы килә. Сөйләмдә дә без *шуу*, *туу* дип сөйләмибез, ә *шууу*, *тууу* дип әйтәбез. Язуда, орфографик яктан билгеләнгән «w» интерфиксы в, у хәрефләре белән алмаштырыла. *Биш* сүзе белән шундый ук хәл килеп чыга. Ике *и* арасына *й* тартыгы (интерфикс) килеп керә һәм без *биш* дип әйтмибез, *бийи* дибез. Бу очракта инде *й* интерфиксы орфографик яктан билгеләнмәгәннәр рәтенә керә.

Рус теле грамматикасында һәм сүзьясалышында интерфикслар аерым урын алып торалар. Шулай ук татар телендә һәм төрки телләрнең барысында да интерфикслар бар. Әмма алар әлегә бер генә чыганакта да күрсәтелмиләр. Мәсәлән, -ачак/-әчәк билгеле киләчәк заман формасын тикшереп узыйк. Бу форма -а/-ә сузыкларына тәмамланган фигыль нигезенә кушылганда, нигез белән форма арасында «й» авазы (j) барлыкка килә: *черелдә+й+әчәк*, *аша+й+ачак*, *сана+й+ачак*, *эшлә+й+әчәк*, *ука+й+ачак*, *сөйлә+й+әчәк*. Охшаш күренешне фигыльнең киләчәк заманның инкарь итү формаларында күзәтергә була: *барма+й+ачак*, *килмә+й+әчәк*, *сөйләмә+й+әчәк*. Чөнки инкарь итү формасының нигезе һәрвакыт “а” яисә “ә” сузык авазларына тәмамлана. Бүгенге орфографиядә киләчәк заман фигыль формалары түбәндәгечә языла: *черелдәячәк*, *ашаячак*, *санаячак*, *эшләячәк*, *укачак*, *сөйләячәк*.

Татар теленең грамматикаларында билгеле киләчәк заман -ячак/-ячәк (-йачак/-йәчәк) формасы китерелгән (*уйла+ячак* «будет думать» һәм *эшлә+ячәк* «будет работать») [3]. Алда әйтеп узганнарда чыгып, без -йачак/-йәчәк суффиксы татар телендә юк дигән нәтижәгә килдек. Чөнки китерелгән аваз комплексында «й» элементы суффикс составына керми, ул интерфикс булып кала – нигез яки тамырга -ачак/-әчәк суффиксы кушыла. Интерфикс сузык авазга тәмамланган тамырны һәм сузык авазга башланган -ачак/-әчәк суффиксларын бәйли, ягъни хиатусны (ачыклыкны) юкка чыгара.

Татар теленен тартым категориясендә югарыда күрсәтелгән күренеш күзәтелә. Исемнен III зат берлек сан тартым категориясе *-ы/-е* суффиксы белән белдерелә: *китаб+ы, өстәл+е, эт+е, ат+ы*. Ләкин сүзнен тамыры яисә нигезе сузык авазга тәмамланганда, нигез арасында *-с* элементы барлыкка килә: *ата+с+ы, баба+с+ы, ана+с+ы, әби+с+е, эне+с+е, шайба+с+ы, тәлинка+с+е* һ.б. Бу очракта *-с* элементы *-ы/-е* суффиксының III зат берлек санының тартым категориясенә керми. Бу авазлар комплексы бары тик “с” интерфиксына һәм *-ы/-е* суффиксларына аерыла.

Шундый ук, охшаш структура буенча, нигез сузык авазга тәмамланганда һәм суффикс сузык авазга башланганда *в(w)* интерфиксы барлыкка килә: *бару+в+ы, кайту+в+ы, тоту+в+ы*.

Татар телендә *-ык/-ек/-к* (*ват+ык, бастыр+ык, яр+ык*) һәм *-ыч/-еч* (*юан+ыч, сөөн+еч, үкен+еч, таян+ыч*) сүзьясагыч суффикслары очрый. Күрсәтелгән (*-ык/-ек, -ыч/-еч*) суффикслары сузык авазга тәмамланган тамырга яисә нигезләргә ялганганда, тартык “в”(“w”) элементы барлыкка килә: *яна+в+ыч* “брусоч для заточки”, *терә+в+еч* “подпорка”, *капша+в+ыч* “щупальце”, *чорна+в+ыч* “моталка”, *үлчә+в+еч* “весы”, *ялтыра+в+ык* “блестящий”, *яңгыра+в+ык* “водопад”, *шалтыра+в+ык* “побрякушка”, *тупла+в+ык* “лежбище”, *лыгырда+в+ык* “пустомеля”, *ләңгердә+в+ек* “тявкуша”. Ул нигез белән кушымча арасындагы хиатусны бетерү өчен хезмәт итә. Ул кушымча составына керми, бары тик морфонологик чара булып тора: *капша+в+ыч, чорна+в+ыч, үрмә+в+еч*.

Темага караган тагын берничә төр интерфикска тукталыйк.

Мәгълүм булганча, *-ылда/-елдә* кушымчасындагы *-ыл/-ел* элементы бер ижекле сүзләргә ялганып килә. Безнең фикеребезчә, *-да* кушымчасы бер ижекле сүзләргә ялганганда, *-ыл* элементы барлыкка килә һәм ул интерфикс булып тора: *уф+ыл+да, ыр+ыл+да, быз+ыл+да*. Ул берничек тә ясаучы нигезгә карамый, чөнки телдә *уфыл, ырыл, бызыл* дигән сүзләр юк, телдә бары тик *уф, ыр, быз* дигән сүзләр генә бар. Шулай итеп, бирелгән сүзләрдәге *-ыл/-ел* элементы интерфикс була.

Татар телендә *-м* интерфиксы сүзләреннән нигезләре сузык авазга тәмамланган һәм *-сар/-сәр, -сыр/-сер, -са/-сә* кушымчалары арасында барлыкка килә: *ела+м+сыр, көле+м+сәр, жылы+м+са*. Биредә, шулай ук, *-м* элементы интерфикс була.

Билгеләү алмашлыклары ясалганда нигезгә (н)дый/(н)ди кушымчасы ялгана, биредә *-н* кушымчасы интерфикс тәшкил итә. Мәсәлән: *шундый, мондый, андый*. Шундый ук күренеш сорау алмашлыклары ясалганда да күзәтелә: *ни+н+ди*.

Кайвакытта ясаучы нигез белән *-ча* кушымчасы арасында *-н* интерфиксы барлыкка килә: *киресе+н+ча, тулысы+н+ча*. Бу хәл ясаучы нигез ахырында тартым кушымчасын тәшкил иткән сузык аваз килгәндә була: *гадәт+е+н+ча, үз+е+н+ча, тиешә+н+ча*.

Татар телендә *-ар/-әр* суффиксы ярдәмендә ясалган бүлем саннары бар: *бер+әр* ‘по одному’, *дүрт+әр* ‘по четыре’, *ун+ар* ‘по десять’. Сузык авазга тәмамланган сан һәм суффикс арасында *-и* элементы барлыкка килә: *ике+и+әр, алты+и+әр, эңиде+и+әр, илле+и+әр, егерме+и+әр* һ.б. Бирелгән бүлем саннарындагы “и” элементы *-ар/-әр* суффиксына керми. Бу аффикс интерфикс була.

Нәтижә ясап, интерфиксларның берничә төрен күрсәтергә була.

1) **-с:** *ата+с+ы, баба+с+ы;*

2) **-ш:** *алты+и+әр, эңиде+и+әр, ике+и+әр;*

3) **в(w):** *бару+в+ы, кайту+в+ы, йу+в+арга; чорма+в+ык, шарла+в+ык, шалтыра+в+ык; калка+в+ыч, капла+в+ыч, бәйлә+в+еч; йу → йу+в+ынтык* “помойный”, *йау → йау+в+ым* “осадки”, *шау → шау+в+ылты* “шум”, *гү → гү+в+елте, йу → йу+в+арга, кара → кара+в+ыл;*

4) **-й:** *эсәй → эсә+й+ә; черелдә+й+әчәк, аша+й+ачак, барма+й+ачак, килмә+й+әчәк; көй → көй+й+әләк, ми → ми+й+ә* (диал.) “мне”.

Мөгаен, миңа сүзендәге «ң» авазы интерфикс булып тора.

5) **-н:** *гадәт+е+н+ча, үз+е+н+ча, киресе+н+ча, тулысы+н+ча, ни+н+ди;*

6) **-м:** *ела+м+сыр, көле+м+сәр, жылы+м+са;*

7) **-ыл/-ел:** *уф+ыл+да, ыр+ыл+да, биз+ыл+да;*

Шулай итеп, татар телендә интерфиксларның барлыгы шик уятмый һәм аларны тикшерү мөһим проблемаларның берсе. Бүгенге көндә хәзерге грамматикалардагы кайбер суффикслар дәрәс билгеләнмәгән. Мәсәлән: *-ыч/-веч (алда+w+ыч, калка+w+ыч); -шар/-шәр (алты+ш+ар, егерме+ш+әр);*

-вык/-век (ялтыра+w+ык, җемелдә+w+ек); -сы/-се (абый+c+ы, эне+c+е) суффиксларында “w”, “ш”, “с” элементлары грамматикаларда китерелгән суффикслар составына кермиләр, татар телендә алар интерфикс булалар.

Татар теле кафедралары булган вузларда студентлар интерфиксация күренеше һәм интерфикс турында тулы мәгълүмат алырга тиешләр.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Сафиуллина Ф.С. Тел гыйлеменә кереш: Югары уку йортларының филология факультеты студентлары өчен дәреслек. Төзетелгән, тулыландырылган икенче басма. – Казан: ТаРИХ, 2001. – 194 б.
2. Сәлимов Х.Х. Тел гыйлеме терминнары сүзлегә. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 45 б.
3. Татарская грамматика. II т.: Морфология. – Казань, 1993. – С. 122.

© Алеева Г.У., 2010

ТАТАР ТЕЛ БЕЛЕМЕНДӘ ИҖТИМАГЫЙ-СӘЯСИ ЛЕКСИКАНЫ ӨЙРӘНҮНЕН ТОРЫШЫ

Гөлназ Алиева



ГӨЛНАЗ УСМАН кызы АЛИЕВА – филология фәннәре кандидаты, А.Н.Туполев исемендәге Казан дәүләт техник университетында (КАИ) укыта.

Алеева Г.У. Состояние изучения общественно-политической лексики в татарском языкознании.

В статье рассматриваются основные подходы и степень изученности общественно-политической лексики в татарском языкознании.

Иҗтимагый-сәяси лексика җәмгыятьнең социаль структурасын чагылдыра, төрле катлам кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне күрсәтә торган бик борынгыдан барлыкка килгән катлам. Төрле чыганаclarда төрле күләмдә теркәлгән әлеге катлам лексиканы фәнни-лингвистик планда өйрәнү татар тел белемендә, нигездә, Бөек Ватан сугышыннан соң башланып китә.

Татар теленең лексик составын диахроник аспектта өйрәнгән галимнәрдән Ә.М. Ахунжанов “Русские заимствования в татарском языке” (1968) дигән хезмәтендә алынмаларның рус теленнән татар теленә керүен чорларга бүлөп өйрәнә. Шулай икән, иҗтимагый-сәяси лексика да өйрәнү-тикшерү объекты итеп алынган. Ав-

тор фикеренчә, Октябрь революциясеннән соң рус теленнән алынмалар аеруча күпләп кергән, алар арасында иҗтимагый-сәяси лексикага караган сүзләр дә бар: *автономия, абсолютизм, диктатура, закон, колонизация, союз, декларация, афиша, редактор, реформа, культура, политика* һ.б. [1].

1958 елда Ф.С. Фасеев “Татар теленең аңлатмалы сүзлеген төзүгә сүзләр җыю өчен лексикологик сораулык” тезис. Сораулык татар теленең барлык өлкәләрендә кулланылган сүзләрне җыеп алуда зур ярдәм күрсәтергә тиеш була. Ул зур дүрт бүлектән тора: 1) табигать; 2) кеше; 3) җәмгыять; 4) танып белү һәм фәннәр. Татар тел белемендә җәмгыять тормышына һәм сәясәткә бәйле сүзләр хезмәтнең “Җәмгыять”

исемле бүлегендә бирелә.

Шул ук авторның 1969 елда басылып чыккан “Татар телендә терминология нигезләре” дигән хезмәте термин теориясе өлкәсендә мөһим хезмәтләрнең берсе булып санала. Автор татар тел гыйлемендә терминнарның барлыкка килү тарихын чорларга бүлөп, аерым-аерым тематикаларга бүлөп өйрәнгән. Атама ясау принципларын, модель-калыпларын аерып күрсәткән. Атама ясау өчен: “... 1) мәгълүм төшенчәгә атама житмәвен сиземләү; 2) төзү материалы – телдәге сүз һәм тамырлар байлыгы; 3) билгеле бер ысул, калып кирәк, чөнки сүз һәрвакыт элеккеләргә охшатып ясала”, – дип, сүз ясау калыпларын аерып күрсәтүнең мөһимлегенә басым ясый. Тармак терминологиясен өйрәнүнең кирәклеген искәртеп ул ижтимагый-сәяси лексиканың һәм бу өлкәдәге терминнарның инде күптән формалашуын, чыганаclarын ачыклап, бу төр лексиканың нинди юллар белән баю мөмкинлеген күрсәтә. “XX гасыр башында ... демократик вакытлы матбугат ижтимагый-сәяси атамалар төзүдә һәм, гомумән, әдәби телне халыкка якынайтуда әйдәп баручы роль уйный” [2].

Беренче рус революциясе чорында татар публицистикасының телен һәм стилин өйрәнеп, В.Х. Хаков XX гасыр башындагы ижтимагый-сәяси лексиканың үсеше һәм ясалышындагы төп закончалыкларны билгели. Татар телендә хәзерге терминологиясен үстерүдә авторның ясаган нәтижеләре мөһим булып тора. Ул яңа сүзләр ясалудың түбәндәге ысулларын билгели: элеккеге мәгънәләре сакланган хәлдә гомумкулланышта йөргән татар телендә үз сүзләрендә мәгънәләрен киңәйтү; алдан билгеле сүзләрнең күчерелмә мәгънәләрен барлыкка китерү; калькалаштыру алымнарын активлаштыру; рус һәм көнбатыш Европа телләреннән алынмалар керү; татар телендә үз чаралары ярдәмендә сүзләр барлыкка китерү [3].

1972 елда И.А. Абдуллин беренче большевистик басма хезмәтләрдәге ижтимагый-сәяси лексиканы анализлап язган мәкаләсендә [4] XX гасыр башында (1908) барлыкка килгән татар телендәге большевистик басмалар татар телендә ижтимагый-сәяси терминнар барлыкка килүгә,

формалашуга зур этәргеч ясады, дип яза. Бу хезмәтләрдә татар телендә үз сүзләреннән торган (алынмалардан түгел) ижтимагый-сәяси лексикасы дип ул түбәндәге мисалларны китерә:

1) татар телендә күптән кулланыла торган эзер терминнардан файдаланылган: *алпавыт*, *ярлык*, *йаллану* ‘наем’, *баиш* ‘глава’, *жыен*, *йалчылык*, *тормыш* һ.б.

2) халыкка яхшы аңлаешлы гади сүзләргә сәяси мәгънә салып ясалган яңа терминнар: *ирек*, *иркенлек*, *иттәш* (эшчеләр сыйныфының бер вәкиле буларак), *көрәш* (сәяси көрәш), *сайлау* ‘выборы’, *тәртип* ‘режим’, *кысу* ‘притеснение’ һ.б.

3) калькаларга да мөрәжәгать иткәннәр: *яшерен тавыш бирү* ‘тайное голосование’, *карагруһлар* ‘черносотенцы’, *сайлаучы* ‘избиратель’, *эш таишлау* ‘забастовка’ һ.б.

Яңа ижтимагый-сәяси терминнар ясауда *-лык/-лек*, *-чы/-че* кушымчаларының аеруча актив кулланылуын күрсәтеп автор *баишлык*, *ирексезлек*, *сайлаучы*, *көрәшүче*, *яклаучы* һ.б. шундый мисаллар китерә.

Х. Ямашев, Р. Сәйфетдинов, Г. Колахмәтов кебек татар большевиклары аңлы рәвештә татар телендә үз базасында ижтимагый-сәяси терминнар ясарга тырышканнар. Рус телендәге хезмәтләрне тәржемә иткәндә дә татар телендәге эквивалентларны эзләгәннәр: **эксплуататор** сүзен *хезмәт талаучылар* дип, **пролетариат** сүзен *ярлы*, *фәкыйрь кешеләр* яки *малсызлар* дип тәржемә иткәннәр (эмма бу терминнар бөтенесе дә телгә кереп китә алмаганнар. Мәсәлән, хәзерге телдә **эксплуататор** сүзгә *эксплуатацияләүче*, *изүче* вариантында, *пролитариат* сүзгә исә шул ук формада кулланыла).

Х. Ямашев һәм аның фикердәшләре, дип яза И. Абдуллин, гарәп-фарсы алынмаларына дифференциаль якын килгәннәр. Алар массаларга таныш, аңлаешлы сүзләргә генә файдаланырга тырышканнар (*милләт*, *сыйныф*, *жәмгыять*, *фәкыйрь*, *патша* һ.б.).

Еш кына мондый алынмалар татар телендәге кушымчалар ялганып яки татар телендәге башка сүз белән бергә килеп яңа терминнар барлыкка китергәннәр (*дошманлык*, *дәүләтлеләр*, *жәберләү*; *нәселдән килгән патшалык*, *эшчеләр сыйныфы*, *сыйныфлар*

көрәше һ.б.).

Бу чорда татар большевиклары еш кына рус телендәге һәм интернациональ ижтимагый-сәяси терминнарда да мөрәжәгать иткәннәр (*стачка, социалист, союз граждан, эксплуатация* һ.б.), аларның күбесе тора-бара татар телендәге халыкара терминнарның нигезен тәшкил иткән (*пролетариат, партия, социал-демократ, социализм* һ.б.).

Кайбер очракларда алынмалар татарча эквивалентлары белән янәшә бирелгән: **стачка** – *эш ташлау*, **пролетариат** – *эшче халык*, **пролетариат диктатурасы** – *бөтен куәтнең эшчеләр кулында булуы*. Әлбәттә, алар тәкъдим иткән һәрбер яңа атама термин булып китә алмаган. Мәсәлән, **рабочие люди** гыйбарәсен *хезмәтче халык, эшли торган халык* дип тәржемә итсәләр дә, бу гыйбарәләр телгә кереп китә алмаганнар. *Хезмәт ияләре* дигән варианты гына актив кулланылышка керә. **Свободный** сүзенең *иреккә чыккан* дип тәкъдим ителгән тәржемәсә дә озын гомерле булмый, *ирекле* сүзе исә хәзер дә актив кулланылышта [4]. Димәк, тәкъдим ителгән терминнарның барысын да уңышлы дип булмый, телгә кереп китә алмаганны да булган.

Бүгенге көн күзлегеннән чыгып караганда, татар терминологиясендә ижтимагый-сәяси өлкәгә карый торган атамаларны барлап, аларга жентекле анализ ясау бурычы туды. Жәмгыять тормышына һәм сәясәткә мөнәсәбәтле лексикага үзенә хезмәтләрендә И.М. Низамов шактый нык игътибар бирә. Аның бу мәсьәләгә багышланган фәнни хезмәтләре, мәкаләләре һәм ижтимагый-сәяси лексиканы туплап нәшер иткән сүзлегә дә билгеле.

1981 елда чыккан “Матбугатның тәэсирле сүзе” дигән китабында газета телендәге ижтимагый-сәяси лексиканы тикшереп, ул болай ди: “Ижтимагый-сәяси терминнарның күпчелеге партия тормышының төрле тармакларына, хужалык өлкәсенә, дәүләт һәм жәмәгать оешмалары эшчәнлегенә, шулай ук философия, политэкономия, тарих кебек ижтимагый фәннәрнең төрле якларына карый ... Яңа ижтимагый-сәяси терминнарның барысы да диярлек башлап газетада формалаша, аннан әдәби телнең башка тармакларына кереп китә. Алар, нигездә, көн бурычларына, заман рухына

ярашлы, яңача яңгырашлы лексик берәмлекләр булалар. Әмма беренче мәртәбә матбугатта кулланылып, бигрәк тә ижтимагый-сәяси терминнар неологизм булып озак йөрми, телнең барлык стильләренә дә кыю кереп китәләр: мәсәлән, *производство берләшмәсе, хезмәт коллективы, остазлык* һ.б.” [5].

“Яңалык һәм сүз: ижтимагый-политик терминнар ясау һәм камилләштерү принциплары ничек үтәлә?” [6], “Терминнарда төгәллек” [7], “Терминология комиссиясе: кичә һәм бүген” [8] һ.б.ш. мәкаләләрендә: 1) ижтимагый-сәяси лексиканың кулланылыш сферасын, аларның стиль үзенчәлекләрен яктырта; 2) рус теленнән татар теленә тәржемә иткәндә дөрес, төгәл тәржемә ителүенә игътибар итә; 3) әлеге төр лексикага караган кайбер атамаларның этимологиясенә дә туктала. Бу катлам лексиканың яңа этапта үсеш процессын анализлый. Автор фикеренчә, ижтимагый-сәяси лексикага караган сүзләр, атамалар мөмкин кадәр кыска, жыйнак булырга тиеш.

1999 елда Ф.М. Хисамованың XVI-XVIII гасырлардагы эш кәгазьләре телен системалы тикшереп язган китабы басылып чыга [9]. Хезмәттән күренгәнчә, эш кәгазьләрендә лексиканың төрле катламнарына караган сүзләр файдаланылган. Шул исәптән ижтимагый-сәяси өлкәгә бәйле, дипломатик актлардагы рәсми этикет лексикасы да анда шактый, дип күрсәтә автор. Тексларда кулланылган лексиканың күбрәк өлешен жәмгыятьнең сәяси һәм ижтимагый төзелешә белән бәйле сүзләр алып тора, ди автор. Калган сүзләрне ул дипломатия, сәүдә, дини мөнәсәбәтләргә караган сүзләр, матди һәм рухый культурага караган лексика дип төркемли. Шундыйлардан *илче башы* ‘глава посольства’, *илчелек* ‘посольство’, *йарлык*, *йарлыкаш* ‘помилование’, *йорт* ‘страна’, *ил* ‘народ’, *башлык* ‘начальник’, *тамга* ‘пошлина’, *тамга йорты* ‘таможня’, *баш күтәрү* ‘восстание’, *мәмалик* ‘империя’, *вәкил мотлак* ‘полномочный представитель’, *эш ияләре* ‘служилые люди’, *хакыйкый яшерен сердәш* ‘действительный тайный советник’ һ.б.

Ул документлардагы сүзләрнең күбесе хәзерге телдә дә ижтимагый-сәяси лексиканы тәшкил итәләр. Мәсәлән, *илче* ‘посол’, *илчелек* ‘посольство’, *дәүләт башлыгы* ‘глава

государства', *вәкил* 'представитель', *сәүдә вәкиллеге* 'торговое представительство' һ.б.

1773-75 еллардагы крестьяннар сугышы чорында язылган Пугачев манифестлары, указлары, рапортлары арасында татар телендәгеләре дә бар. Алар халыкка мөрәжәгать рәвешендә язылганнар.

Рәсми эш кәгазьләре стилиенә кертеп карала торган ижтимагый-сәяси лексика бу текстларда күп очрый. Традицион язма телдә кулланыла торганнар да (гарәп-фарсы теленнән кергән сүзләр), татар теленә үз сүзләре, халык телендә генә йөргән ижтимагый-сәяси лексикага караган сүзләр һәм шактый күп рус алынмалары да бар. Автор аларны түбәндәгечә төркемле: а) электән үк татар телендә сүзләр: *тархан*, *хан*, *илче*, *би* (*бәй*), *ясау* 'дошман', *указ*, *кала* 'крепость, город', *чапкын*, *чаптар* 'гонимец', *боерык*, *толмач*, *танык* 'свидетель', *йомышлык* 'служба' һ.б.; б) гарәп-фарсы теленнән кергән ижтимагый-сәяси лексика: *солтан*, *хөкем*, *рәфәгатьлек* 'содружество', *мәмләкәт* 'государство' һ.б.; в) рус алынмалары *ыстаришина* 'старшина', *пулковник* 'полковник', *император*, *ыштыраф* 'штраф', *бәлгәдир* 'бригадир', *бахуд* 'поход', *фатир* 'квартира', *чар* 'царь', *посольский приказ*, *видимус* 'ведомость' һ.б. кебек сүзләргә мисал итеп китерергә мөмкин.

Бу чыганақлардан ижтимагый-сәяси лексика рәтендә карала торган тезмә сүзләргә, берничә сүз кушылып ясала торган конструкцияләргә дә очратабыз: *киңәш кылу* 'посоветоваться', *яңир йөзән биләгән* 'владелец мира', *ант эчү*, *ант итү* 'поклониться', *әмер кылу* 'повелевать', *ярлыкаш бирү* 'оказывать помощь', *гаһед кылу* 'заключать союз', *баш ору* 'бить челом', *якын кешеләргә алмашу* 'послать заложника', *йомышлык кылу* 'служить' һ.б. Мисаллар "Документы Пугачевского цикла" //Старотатарская письменность XVIII века (составление текстов и исследование выполнено Ф.С. Фасеевым). – Казань, 1982. – С. 57-157 дигән җыентыкта басылган текстлардан алынды (ЦГАДА, ф. 6., оп. 1, д. 416. – ч. 2, лл. 106).

Дипломатик терминология, этикет элементлары үзгәрешсез рәвештә бер документтан икенчесенә күчә-күчә әзер килеш алынган штамп рәвешендә кулланыла [9]. Үзгәрешсез эпитетлар, этикет сүзләре: *хан*, *әгъзам*

хәзрәтләре 'его царское величество', *олуг падишаһ* 'великий государь', *йарук йөзле олуг падишаһ* 'его светлость великий государь', *олы би* 'великий князь' һ.б. шундый гыйбарәләргә аерып күрсәтә.

Егерменче еллар уртасында В.И. Ленин хезмәтләренә татар теленә тәрҗемә итү эше тематик җыентык бастырып чыгару белән башлана (соңрак әле аның хезмәтләре татар телендә 45 томлык булып басылган). Шушы тәрҗемәгә нигезләнеп, аларны төп чыганақ итеп алып, өйрәнәп, Н.Н. Фәттахова 1980 елда "Роль русского языка в развитии и обогащении татарской общественно-политической терминологии (на материале произведений В.И. Ленина послеоктябрьского периода)" дигән темага кандидатлык диссертациясе яза. Соңрак аның бу хезмәте китап булып та басылып чыга [10]. Автор күрсәтүенчә, бу чорда күп кенә ижтимагый-сәяси төшенчәләргә белдерү өчен параллель формалар (төрле телдән алынган күпмәгънәле сүз-терминнар) сүзләр кулланылган. Мәсәлән, *ил*, *мәмләкәт* 'страна', *кузгалыш* һәм *хәрәкәт* 'движение', *республика* һәм *яңәмһурият* кебек сүзләр текстларда параллель рәвештә бирелгәннәр, *ә течение* һәм *направление* кебек синоним төшенчәләр *агым* дигән бер сүз белән тәрҗемә ителгән; *тормыш* 'жизнь' сүзгә белән *яшизнь* һәм *общество* дигән ике сүзгә тәрҗемәсе бирелгән, рус телендә *строительство*, *строй*, *общество* дигән сүзләр татар теленә *төзәлеш* дигән бер сүз белән тәрҗемә ителгәннәр [10].

Н.Н. Фәттахова В.И. Ленинның Октябрьдән соңгы хезмәтләренә тәрҗемәләренә анализ ясап, шуларга нигезләнеп, татар телендә ижтимагый-сәяси лексиканың формалашу процессында һәм аны баетуда рус теленә ролен күрсәтә. Татар телендә ижтимагый-сәяси лексиканың рус теле алынмалары һәм рус теле аша башка телләрдән кергән сүзләр исәбенә баюын ассызыклай.

Ф.Ә. Ганиевнә хезмәтләрендә терминнар төзү буенча гомуми бурычлар билгеләнгән. Аның мәкаләләрендә [11, 12] татар әдәби теленә орфографик нормаларына каршы килгән негатив күренешләрдән котылу, терминнарны камилләштерү, телгә яңа атамалар кулланылышка керткәндә, телдәге термин ясауның

төп принципларына нигезләнәргә кирәклегә исбатлана. Яңа атамалар ясау өчен төп чыганаҡ итеп автор, шул исәптән ижтимагый-сәяси лексикага кергәннәрен дә исәпкә алып, берничә факторны күрсәтә: 1) сүзлек байлыгындагы электән килгән сүзләрнең мәгънәләре киңәю; 2) халыкара терминнар керү; 3) татар теленең үз сүзләрненән төрлө лексик-грамматик чаралар ярдәмендә яңа сүзләр ясалы.

“Татар теле – сүз ясау чараларына бай тел. Анда йөзәр меңләгән кушма сүзләр бар. Бу исә аның лексикасының үсүе өчен киң мөмкинлекләр бирә, телнең теләсә кайсы функциональ стилиен тулысынча канәгатьләндерә ала” [13].

Телнең лексикасы, шул исәптән ижтимагый-сәяси лексика да үз чаралары нигезендә үсә, байый, камилләшә барырга тиеш. Бу телнең бөтенлеген, мөстәкыйльлеген саклауда да иң төп принципларның берсе, дип күрсәтә автор. Телдә уңышлы үз сүзләребез була торып, аларны алынмалар белән алыштыру күренеше белән дә килешми автор.

Икенчедән, башка телдән алынган калькалар куллануның телебездә тотрыклы модельләре бар. Мәсәлән, ‘активность’ *актив+лык*; ‘агитация’ *агитация+ләү*; ‘индустрия’ *индустрия+ләштерү* һ.б. Әмма мондый стабилләшкән ярымкалькаларны (мәсәлән, *агитацияләү* сүзен *агитлау* кебек) табигый булмаган модельләр белән алыштыруга да каршы ул. Аның фикеренчә, моны *жәмһурият* сүзенә карата да әйтергә булыр иде.

“Беренчедән, *республика* сүзен татарча берничә буыны кулланып килә. Икенчедән, татар теле өчен *жәмһурият* сүзенә әйтелешә жиңел түгел (чөнки бездә “h” авазын бик сирәк кеше генә дәрәжә итеп әйтә). Өченчедән, *республика* сүзен куллануның сәяси ягы да бар. Бөтен Европа халкы аны шул формада куллана һәм аңлый. Мәсәлән, *Польша республикасы*, *Франция республикасы* һ.б. Атрибуция принцибы буенча, *Татарстан Республикасы* дигән югарыда әйтелгән төшенчә принцип югарылыгына күтәрелә. Бу начармыни? Дүртенчедән, Республикабызның, нигездә, халыкара нормаларга туры килгән конституциясе бар. Анда акка кара белән “*Татарстан Республикасы*” дип язылган. *Республиканы жәмһурият* сүзгә белән алыштырсак, без

нәрсәне отабыз?

Моннан халыкта күпләп кулланылып килгән Европа телләрненән алынган сүзләрнен күбесен алыштыруның татар теле өчен бернинди дә зарурлыгы юк дигән нәтижә килеп чыга” [13]. Алар халыкара атамалар булып тора, андый сүзләрне башка халыклар да үз телләрендә куллана.

Татарларда элекке вакытлардагы дәүләт-челәккә караган ижтимагый терминнарны тикшергән мәкаләсендә [14] Ф.Ә. Ганиев дәүләт аппаратына караган ижтимагый-тарихый лексикага тукталып, кайбер атамаларның этимологиясенә дә ачыклык кертә. Шундыйлардан: *хан, кахан, тархан, ярлык, чура, түрә* кебек сүзләрне төрлө яклап анализлай. Кайбер атамаларның мәгънәләре киңәюгә мисал итеп *түрә* сүзенә туктала: “Бу сүз татар ханлыктарында тар мәгънәдә *хаким* мәгънәсен белдергән. Төрөкчә *мәмур*, русча *чиновник* мәгънәсенә туры килә. Бу аңлашыла да, борынгы төрки телдә *түр* сүзгә *канун*, *кагыйдә* мәгънәсен белдергән. Димәк, бу очракта, *түрә* термины *канун белән эш итүче зат* дигән мәгънәгә бирә. Татар теленең яшәеше процессында бу сүзнен түбәндәге мәгънәләре булган: 1) *суд, хөкөм* мәгънәсе: *тилегә түрә юк*; 2) *хөкөм*; 3) *башлык, мәмур* мәгънәләре. Димәк, тора-бара бу сүз үзенең мәгънәсен киңәйткән яңа төшенчә белдерә башлаган” [14].

Туксанынчы елларда татар телен кулланыш сферасын киңәйтү мәсьаләсенә яңа этабы башлана. Бу процесс илдә барган үзгәртеп кору (перестройка) белән бәйле сәяси, ижтимагый, икътисадый үзгәрешләр белән нык бәйләнгән иде. Чагыштырмача кыска вакыт эчендә төрлө профессия кешеләре өчен практик кулланма рәвешендә лексик минимумнар – зур булмаган терминологик сүзлекләр эшләнде. 1995 һәм 1997 елларда чыккан русча-татарча ижтимагый-сәяси сүзлекләрне дә шуңа кертәп карарга мөмкин. Аларда иске ижтимагый-сәяси лексиканың эчтәлегә үзгәреп, параллель рәвештә яңа ижтимагый-сәяси лексика барлыкка килү процессын да күрергә мөмкин.

Соңгы вакытта телебездә яңа сәяси лексикага караган сүзләр торгызылды. Мәсәлән, *дәүләт думасы* ‘государственная дума’, *дәүләт советы*

‘государственный совет’, дәүләт шурасы һ.б. *Корылтай, мәҗлес* кебек сүзләр яңа сәяси төсмер алдылар, телдә алар морфологик, синтаксик яктан да үзләштереләләр: *мәҗлестәшләр, корылтайчы, корылтай кунаклары, мәҗлес программасын игълан итү* һ.б. Телдә урын алган бу яңа иҗтимагый-сәяси лексикага караган сүзләр беренче чиратта вакытлы матбугатта чагылыш таба.

Соңгы вакытта хәзерге татар әдәби телендә иҗтимагый-сәяси лексика үсешенә аерым мәсьәләләрнең караган хезмәтләр дөнья күрдә [14-16]. Шулай да, жәмгыять тормышында иҗтимагый-сәяси лексика әһәмиятле өлкә икәннен истә тотып, бу тармак лексиканы тулы составында алып, аның үсеш тенденцияләрен комплекслы тикшерү, төрле аспекттан якын килеп анализлау һичшиксез мөһим мәсьәлә булып кала.

Без бу эшебездә татар теленең академик грамматикасының методологик нигезләренә таянып эш иттек.

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә була:

1) тегеләйме-болаймы иҗтимагый-сәяси лексиканы тикшерүгә багышланган фәнни хезмәтләрне күздән кичергәндә, иҗтимагый-

сәяси лексика эзлекле, системалы рәвештә тулаем махсус тикшерелмәгәнлеге күренде, махсус хезмәтләрнең булмавы ачыкланды. Бу тармак лексикасын комплекслы өйрәнү, системалаштыру һәм классификацияләү мөһим проблема икәнне ачыкланды;

2) татар телендә Болгар чорынан ук терминологик система да шактый үскән, үз иҗтимагый-сәяси лексикабыз булган. Алар элек, күпчелеге, гарәп-фарсы атамаларынан торганнар, ләкин иске татар әдәби теле нормаларына якынайтылган булган. XIX гасырның икенче яртысынан киң катлауга аңлашылмый торган алынма терминнарны экренләп татар теленә калькалаштыру – тәржемә итү башлана. XX йөзгә башында бу эш нык активлаша, нәтиҗәдә иҗтимагый тормышның күп өлкәләрендә татарның үз жирлегендә ясалган яңа терминнар күбәйгән. 1917 елдан соң рус теленнән татарчага калькалаштыру һәм рус теле аша башка телләрдән алу арта бара;

3) бүгенге көндә иҗтимагый-сәяси лексика тулысынча формалашкан дип әйтә алабыз. Ул жәмгыять таләпләренә җавап бирә. Әмма, фактлар күрсәткәнчә, араларында дәрәс, төгәл булмаганнар да очрый.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ахунзянов Э.М. Русские заимствования в татарском языке. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1968. – 367 с.
2. Фасеев Ф.С. Татар телендә терминология нигезләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 200 б.
3. Хаков В.Х. Язык и стиль татарской публицистики в годы первой русской революции. Автореф дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 1961. – 19 с.
4. Абдуллин И.А. Роль дореволюционной большевистской печати в создании общественно-политической терминологии татарского литературного языка // Конференция по татарскому языкознанию, посвященная 50 летию СССР (Тезисы докладов). – Казань: Татар. кн. изд-во, 1972. – С. 15-17.
5. Низамов И.М. Матбугатның тәсирле сүзе. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 144 б.
6. Низамов И.М. Яңалык һәм сүз (иҗтимагый-политик терминнар ясау һәм камилләштерү принциплары ничек үтәлә?). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 28 б.
7. Зәкиев М.З., Низамов И.М. Терминнарга төгәллек // Соц. Татарстан. – 1991. – 9 август.
8. Зәкиев М.З., Низамов И.М. Терминология комиссиясе: кичә һәм бүген // Проблемы лексикологии и терминологии татарского языка. – Казан: Тат. кн. изд-во, 1994. – С. 30-37.
9. Хисамова Ф.М. Татарский язык в восточной дипломатии России. – Казань: Мастер-Лайн, 1999. – 408 с.
10. Фаттахова Н.Н. Развитие общественно-политической терминологии татарского языка. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1985. – 101 с.
11. Ганиев Ф.Ә. Хәзерге лексикабыз // Мәгариф. – 1998. – № 5. – 19-20 б.
12. Ганиев Ф.Ә. Жәмһүриятме, Республикамы? / Татар теле терминологиясе үсеше концепциясенң кайбер принциплары турында // Ватаным Татарстан. – 1997. – 14 гыйнвар.
13. Ганиев Ф.Ә. Жәмһүриятме, Республикамы? // Мәгариф. – 1997. – № 4. – 35-37 б.
14. Ганиев Ф.Ә. Татар телендә социаль-тарихый терминнар турында // Сб. “Проблемы лексикологии и лексикографии татарского языка”, Вып. 2. – Казань, 1995. – С. 12-16.
15. Гарифуллин В.З. Газета текстның төзелеше. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1995. – 103 б.
16. Мөхиярова Р.Х. XX гасырның 80-90 елларда татар әдәби теле лексикасы. – Яр Чаллы, 2000. – 192 б.

ХӘРБИ ЛЕКСИКАДА ФОНЕМАТИК ВАРИАНТЛЫК

Ринат Сәфәров



РИНАТ ТАҢИР улы СӘФӘРОВ – 2008 елда Чиләбе дәүләт педагогика университетының филология факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты, Фирая Гаффарова житәкчелегендә кандидатсык диссертациясе яза.

Сафаров Р.Т. Фонематическая вариативность в военной лексике.

В статье рассматриваются разновидности и причины возникновения вариативности в области военной лексики.

Һәрбер телнең, шул исәптән татар теленең дә, үсеш процессында бер үк төшенчәне белдерә торган күп кенә сүзләр берничә вариантта языла һәм әйтелә ала, ләкин синонимнар булмый. Бу хәрәкәттәге, үсеш-үзгәрештә булган тере телнең бер үзенчәлеге булып тора. Вариантлык категориясе хәзерге тел белемдә киң мәгънәсендә бер үк тел берәмлегенең (фонеманың, морфеманың, лексеманың, конструкциянең, семантик комплексның) кимендә ике модификациясе булуын белдерә. Шул рәвешле яңа вариантлар ясалып тел системасының бөтен дәрәжәләрендә дә күзәтелә. Сүзнең берничә варианты барлыкка килүнең сәбәпләре шактый төрле. Кайбер телчеләр әлеге сәбәпләр арасында, беренчедән, диалектларның тәсир итешүен, икенчедән, территориаль яктан янәшә яшәүче төрле телле халыкларның аралашуын, ягъни төрле телләрдән алынган бер үк сүзләргә арадаш телнең тәсирен, икетеллек шартларын һ.б.ш. карыйлар [1, 23-24].

Сүз вариантларының фәндә төгәл һәм гомум кабул ителгән классификациясе юк. Иң таралган классификация – вариантылы парларның формаль билгеләре буенча бүленеше. Телнең бүгенге үсеш дәрәжәсендә моңа түбәндәгеләрне кертәләр: 1) **орфоэпик** (әйтелеш) вариантлар, алар икегә бүленә: а) **басымнары төрле** һәм ә) **фонетик** вариантлар; 2) фонемаларының составы белән аерылган **фонематик** вариантлар 3) категорияләре һәм формалары төрле **морфологик** вариантлар [1, 20; 2, 10].

Бу мәкаләдә татар телендәге хәрби лексиканың фонематик вариантлары каралачак. Фонетик вариантлыктан аермалы буларак фонематик вариантлык татар фонетикасының жанлы күренеше булып тормый. Ягъни фонематик вариантлык авазларның позиция-комбинация үзгәрешләренә дә, әйтелеш тибына да, хәзерге сөйләм теленен үзенчәлекләренә дә кагылмый. Фонематик вариантларның фонемалары туры килмәү чит телдән кергән лексиканың татар теленен авазлар төзөлешендәге тарихи закончалыклар тәсирендә адаптацияләнүе, сүзнең орфографиясе һ.б.ш. факторлар нәтижәсендә килеп чыккан [1, 22, 123].

1. Сөйләм һәм язма телләрдә аермалары булган вариантлар. Татар теленен төрле диалектларында бер үк телдән алынган сүзләр төрлечә үзләштерелә. Бигрәк тә бу аермалар язма һәм сөйләм телләрен чагыштырып караганда гарәп-фарсы алынмаларында күзәтелә. Чыганак телнең орфографиясе буенча язуда сүзнең һәрбер хәрәфе чагылган, ләкин, вакыт узуп белән, татарларда графиканың алышынуы аркасында сөйләм һәм язма вариантлар төрле график форма алган. Шулай итеп, бер үк сүзнең ким дигәндә ике варианты, ике әйтелеш барлыкка килгән. Мәсәлән, *алафа* ‘ганимәт, трофей’ сүзе мәкальләрдә *алапа* буларак яңгырый: *Алапасы олы, кабыргасы коры. Гаскәр сүзе ялгызлык исеме буларак Аскәр һәм Әскәр формаларында сакланган* [3, 78]. *Кальга* ‘ныгытма’ сүзе

кала яңгырашын алган, тора-бара аның семантикасы киңәеп, ул инде ныгытманы, ныгытылган шәһәрне генә түгел, гомумән шәһәрне белдерә башлаган: *тат.* قالا (*гар. урынына*) ‘шәһәр, ныгытма’; *قاله* *каль’а* (*тат.* قالا, قالا) ‘ныгытма, ныгытылган сарай, шәһәр валы’, *тат.* ‘шәһәр, шәһәр бистәсе’ (*калга* буларак яңгырый) <...> *каз.* قاله *калгалы* ‘шәһәр кешесе, шәһәрдә торучы’ [4, 2; 20, 62-63; *тәрҗемә безнеке* – Р.С.]. Безнең фикеребезчә, мондый юл белән ясалган сүз вариантларына түбәндәге хәрби лексика парлары керә: *әләм* – *галәм*, *мәрәкә* – *мәҗрәкә* ‘ату урыны, атарга өйрәнү урыны’ (*Мәргән мәрәкәдә беленер. Мәкаль*), *фетнә* – *фитнә*, *гавер* – *кяфер* (*Гавер аткан утчагыр Күкрәгенә басмаган... Идегәй*).

2. Графика алыштырылу һәм транскрипцияләү сәбәпле килеп чыккан вариантлар. Төрки халыкларда, шул исәптән татарлар да, 1000 елдан артык файдаланган гарәп язуының иероглиф принципка ия булуы вариантлар ясалуга киң мөмкинлек тудыра. Иероглиф принцибы гарәп графикасында язылган бер үк төрки сүзнең төрле төрки телләрдә һәм бер үк телнең төрле сөйләшләрәндә төрлечәрәк әйтелүеннән гыйбарәт. Шул сәбәптән гарәп хоруфатында язылган бер үк сүз төрле фонетик яңгыраш алган. Бу вариантларның ясалуы югарыдагы вариантлар ясалуыннан шуның белән аерыла: әлегә парларның жанлы сөйләм телендә кулланылмавы һәм камилләштерелмәве сәбәпле, аларның фәкать язма формалары гына сакланып калган. Аларның төрлечә укылышы графиканың алыштырылуы һәм транскрипцияләү нәтижәсендә барлыкка килә. Мондыйларга хәрби лексикадан түбәндәгеләрне кертергә була: *газа* – *газат* ‘изге сугыш’, *дирга* – *диргы* ‘сугыш киеме’, *җибһә* – *җәбһә* ‘фронт’, *ихтиляль* – *ихтилал* ‘баш күтәрү, революция, фетнә’, *касыр* – *каср* ‘кальга’, *мөдфә* – *модфа* ‘кулда йөртелә торган утлы коралларның тәүге үрнәкләреннән берсе’, *сәйф* – *сәеф* ‘кылыч’, *суари* – *сувари* – *совари* ‘атлы гаскәр’, *сынҗак* – *сәнҗак* – *санҗак* ‘байрак, ту’, *татгауыл* – *тотгавыл* ‘төнге атлы сакчы’, *фарраш* – *фәрраш* ‘сакчы, каравылчы’

һ.б.ш. Мисаллар: *Газа* кылмыш сүзләрен бәйән кулур... Мөхәммәдъяр. *Газат* әһлеге бу бер хөснә ләтафәт бар: зафәр тапса – ганимәт, гәр шәһадәт тапса, җәһәннәт бар. Кол Шәриф. 1885 елдагы *Сөләй ихтиляль* (“Сулеевское восстание”), 1896-97 еллардагы азатлык хәрәкәтләре татар халкының үзбилгеләнү, мөстәкыйльлек, хөрлек өчен көрәшен беркайчан да туктатмавы турында сөйли. Р.Әмирхан. *Февральдә Бакуда бөөк ихтилал* булып, мөселманнар илә әрмәннәр бер-берен [күп үтерделәр]. Ш.Мөхәммәдев. *Сынҗакдан* ук атымы йирдән. “Сәхибгәрәй хан хикәятә”. *Таркау тормышта* талкан кеби тузынкы әхлакка өйрәнгән яшь укучыларны, баш бөкмичә, тәрилкәләнмичә, *сәнҗагыны* туп-туры күтәрәп йөрергә өйрәтергә кирәк. Г.Исхакый һ.б.

3. Катлыгы-йомшаклыгы төрле булган вариантлар. Татар телендә шактый гына хәрби атамаларның каты-йомшак вариантларын күзәтергә мөмкин. Мәсәлән: *аламан* – *әләмән* ‘әзмәвер сугышчы’, *алаңгасар* – *әләңгәсәр* ‘ялланган гаскәр’, *иравыл* – *ирәвел* ‘авангард’, *найза* – *нәйзә* ‘сөңге’, *үлҗә* – *үлҗә* ‘ганимәт’ һ.б. Бу парларның берләре сүзнең гади фонетик үсеш дәрәжәсе булса, икенчеләре төрле диалектларда һәм әдәби телдә булган вариантлар.

4. Тарихи үзгәрешләр нәтижәсендә әйтелешләре төрле вариантлар. Күп-вариантлы сүзләрнең кайберләре тарихи әйтелешләрен саклаганнар, кайберләре телнең үсеш процессында билгеле бер үзгәрешләр кичергән. Татар телендә авазларның чиратлашуы билгеле закончалыкка буйсына һәм тулы бер система тәшкил итә [5, 234]. Тартыкларда хәрби лексикага мисал итеп *яг* – *яу* ‘дошман гаскәре; дошман’, *ту* – *туг* ‘әләм, байрак’ парларын китереп була. Мәсәлән, *Чыңгыздан* калган кара *ту*, *Кара туны* кулга алып, *Яу* кырганын карачы. Идегәй. *Гаскәр алдында туг вә сәнҗак*. К.Насыйри. Безнеңчә, *яг+ир* һәм *яу+ир* (ягъни *яу ире*) компонентларыннан ясалган *яугир* – *явыр* парын да монда кертергә кирәк. Мисаллардан күренгәнчә, әлегә лексика бик борынгы чорларда ясалган, чөнки төрки телләрдә *г* авазына тотрыклы булмау

хас. Хәзерге телләрдә ул үзеннән алдагы сузыкның ассимилятор тәсире аркасында я үзгәрә, я югала, я алдындагы сузыкның озын әйтелешен китереп чыгара [6, 200-202]. Шулай итеп, әлеге лексемаларның фонетик вариантларының төрле чорларда теркәлүен чагылдыра ала.

Хәрби лексикадагы сузыклар өлкәсендә *о/у* авазларының чиратлашуы күзәтелә: *корган* – *курган* ‘ныгытма’, *оглан* – *углан* ‘гвардияче’, *тумар* – *томар* ‘сөяктән ясалган тупыйк ау угы очлыгы; жезл’, *уран* – *оран* ‘яуга чакыру авазы’ һ.б. Мисаллар: *Болгар патшасы Мокътәдир Биллаһ хәлифәдән дошман патшаларының һөҗүмнәреннән саклану өчен үзенең шәһәрәһә калыга, ягъни курган салып бируен сорады*. Ибне Фазлан (Ш.Мәржани буенча). *Гүре корган тау* булды. Идегәй. “*Көк бөри*” болсунгыл *уран* – “*Күк бүре*” ураныбыз булсын. Кол Гали. *Ә Салават чорлар үре аша Оран сала: – Әсәй, мин тере!* Х.Туфан.

Татар теленен, күп кенә башка телләр кебек үк, тарихи яктан катнаш булуын исәпләгәндә, кайбер сүзләрдәге авазларның чиратлашуы гадәти күренеш булып тора.

Шулай итеп, татар телендәге хәрби лексиканың вариантлы парларын түбәндәге төркемнәргә бүлөп була:

1) йомшаклык-катылык вариантлары: *найза* – *нәйзә* ‘сөңге’;

2) *з//у* (*γ//w*) авазларының чиратлашуннан килеп чыккан вариантлар: *туз* – *ту* ‘әләм, байрак’. *Ту* сүзе фонетик яктан [*тыw*] буларак яңгырый;

3) *о//у* авазларының чиратлашуннан килеп чыккан вариантлар: *корган* – *курган* ‘ныгытма’;

4) *з//ә* авазларының чиратлашуннан килеп чыккан вариантлар, ике позициядә очрый: а) сүз башында: *әләм* – *галәм* ‘байрак, ту’, ә) сүз уртасында: *мәрәкә* – *мәгърәкә* ‘ату урыны, атырга өйрәнү урыны’;

5) *з//к* авазларының чиратлашуннан килеп чыккан вариантлар: *завер* – *кяфер* ‘дошман мәгъ.’.

Йомгаклап шуны да әйтеп үтәргә кирәк: берничә вариантлы сүзләр, тора-бара шомарып, бергә – әдәби нормага әйләнгән. Калган әдәби булмаган вариантлар я искереп табигый рәвештә телдән төшеп калган, я телдә сакланып бертөрле стилистик функция алганнар: әйтик, бер вариант рәсми буларак кабул ителсә, икенче вариант сөйләм телен яки берәр диалектны чагылдырган. Теге яки бу вариантны сайлап куллану, иң беренче чиратта, язманың нинди стильгә караган булуы белән билгеләнә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Горбачевич К.С. Вариативность слова и языковая норма (на материале современного русского языка). – Л.: Наука, 1978. – 238 с.
2. Современный русский язык: Учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «Филология» / П.А. Лекант, Е.И. Диброва, Л.Л. Касаткин и др. – 3-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2002. – 560 с.
3. Саттар-Муллиле Г. Татар исемнәре ни сөйли? – Казан: Раннур, 1998. – 488 б.
4. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1871. – 418 с.
5. Татарская грамматика. Т. 1. – Казань, 1995. – 584 с.
6. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика / Э.Р.Тенишев, Л.С.Левитская, Л.А.Покровская и др. – М.: Наука, 1984. – 484 с.
7. Бәширова И.Б. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби теле: Жанр стильләре, аерым грамматик категорияләрдә норма һәм вариантлылык. – Казан, 2008. – 340 б.
8. Бятикова О.Н. Вариативность в системе ихтионимов татарского языка / IV международные бодуэновские чтения: труды и материалы, в 2 т. Т. 1. – Казань: Изд. Казан. гос. ун-та, 2009. – С. 66-68.
9. Маслов Ю.С. Введение в языкознание: Учеб. для филол. спец. вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1987. – 272 с.

ШИГЫРЬНЕҢ ЭМОЦИЯ КӨЧЕН АРТТЫРУДА ЭНДӘШ СҮЗЛӘРНЕҢ РОЛЕ



Рәшидә Хөрмәтуллина

РӘШИДӘ ШӘМСИ кызы ХӨРМӘТУЛЛИНА – филология фәннәре кандидаты, Яр Чаллы шәһәрәндәге Кама дәүләт инженер-икътисад академиясе доценты.

Хурматуллина Р.Ш. Роль обращений в усилении эмоциональности стиха.

В статье рассматриваются многочисленные примеры из произведений народного поэта ТАССР Гамиля Афзала (1921-2003).

Шигырьнең эмоция көчен арттыра, аны “укучы зиһененә якынлаштыра” торган әһәмиятле алымнарның берсе – шагыйрьнең жансыз нәрсәләргә мөрәжәгать итеп, шигъри сөйләмне бизәкләр белән баеп; аерым геройларга, кайчакта укучыга кат-кат басым ясап мөрәжәгать итүе; риторик сорау куеп, шул сорауның үзе белән теге яки бу төшенчәне раславы.

Халык шагыйре Гамил Афзал поэзиясендә бу алым шактый еш кулланыла. Аның лирик героеның мөрәжәгать итүче объектлары бик киң һәм күптөрле. Бу алымны кулланып, автор шигырьләрен эмоциональ баеп, аларның эстетик көчен арттыра. Мәсәлән, “Төркиләр моңы” циклына кергән шигырьләрендә без аның Дәште Кыпчакка мөрәжәгать итеп язган “Дәште Кыпчак” шигыре белән таныша алабыз:

*Яшисең син, риваятьләр әңгәең,
Моңлы әңгәйләр әңгәең кочак-кочак,
Идел, Урал сахраына сыен,
Дәште Кыпчак.*

“Болгар ташлары” шигырендә дә өндәүләр һәм риторик сораулар еш кулланылган. Мәсәлән:

*Чәчелгәнсең, сибелгәнсең, татар,
Явыз язмыш шулай кушкандыр,
Хәзер безнең баш калкытыр чаклар,
Тере икәннең ышандыр!*

.....

*Кара пулат ап-ак булып торсын,
Ак кирпечләр тезик, оланнар.*

.....

*Болгар мәчетенең диварына,
Милләттәшләр, кирпеч салыгыз!*

Яисә, риторик сорау:

*Дөнья тулы явызлык һәм мәкер,
Кайсы юллар белән барасы?*

Шунысы кызык, бу “кайсы юллар белән барасы?” сорауы шагыйрь ижатында әледән-әле яңгырап китә. Менә тагын:

*Пәйгамбәрсез калган өммәт кебек
Дәвер белән дәвер арасы.
Менә минем изге кыйблам диен,
Кайсы юллар белән барасы?*

(“Пәйгамбәрсез калган өммәт...”)

Һәм инде халык җырларына тартым “Ул заман да, бу заман” шигырендә:

*Ул заман да, бу заман,
Җир белән күк арасы.
Күзләрем күрми балам,
Кайсы юлдан барасы?*

Үзе яшәгән беренче каттагы бүлмәсеннән яшь-җилкенчәкнең теләсә-ничек тәртипсезләнеп, трай тибеп йөрүен күрә торган шагыйрь, аларга “газиз балам” дип мөрәжәгать итеп, мондый шигырь яза:

*Бу төркемгә карап уйга таләм;
Бәхет, шатлык өчен тугансыз,
Ничек яшәрсез сез, газиз балам,
Әхлаксыз, намуссыз, имансыз?
Сулар ага, олан, еллар ага,
Түпсә – тимер өзәр егет сез,
Ничек яшәрсез сез бу дөньяда,
Намуссыз, имансыз, өметсез?*

(“Ничек яшәрсез сез?”)

Яисә:

*Изге иман иңгән көннәрдә
Кем рухына дога кылыйм икән,*

Сәәждә кылыйм икән кемнәргә?

(“Әллә кырау, әллә томан төшә...”)

Аңлашылганча, шагыйрь бу сорауларына жавап ала алмаячак. Ул аны көтми дә. Болар – риторик сораулар. Аларда заман таләпләренә кагылышлы мөһим мәсьәләләргә игътибар ителә.

Шагыйрь ижатында күңелендә мәңгә жуелмас тәэсирләр калдырган Актанышның гүзәл бер почмагы – Такталачык авылы образы кызыл жеп булып сузылып бара. Гомумән, татар авылын, татар халкын сурәтләгән шигырьләрендә ул авылга еш мөрәжәгать итә: Мәсәлән:

*Әй авылым, туган телнең
Матурлыгы сүнми торган,
Мең яшәрлек мәкальләрең,
Бәетләрең синдә туган.*

(“Әй, авыл”)

Лирик геройның кичерешләре авыл белән генә түгел, аның кара урманы белән дә, Урал һәм Татарстан, фани дөнья белән дә бәйләнешле:

“Туган авыл белән сабуллашу” шигырендә

*Сау бул инде, михнәт чиккән дөнья,
Суык җиле, юеш, караңгы көз,
Бәке тишеп кер чайкаган елга,
Күченәбез,*

– дип авылдан чыгып киткәндәге кичерешләрен сурәтләсә, “Авылга кайткач” шигырендә туган халкына эндәшеп, болай ди:

*Ничек яшәдең син, чыдам халык,
Яхшы заман көткән мең елда?
Дулкыннарын зәңгәр моңга манып,
Ни турында сөйли бу елга?*

Шигырьләрдә шагыйрьнең илаһи көчләргә мөрәжәгать итүе дә күзәтелә. Мәсәлән:

*Яшь язучыларга киңәш бирәм
Яз шулай, дим, энем, яз болай.
Үз өемдә ачы яшьләп түгәм,
Ничек языйм, димен, и Ходай!
(...Яшь язучыларга”)*

*Йа, Илаһым, бу тынгысыз җанны.
Халык арасына сыендыр.*

(“Иман яңарту”)

Яки тагын:

*Беркемне дә алдамыйча китәм,
Әүлияләр, дога кылыгыз!*

(“Алга барганда” циклынан)

Туган халкына һәм илаһи көчкә ышанычын “Мәңгелек гамь” шигырендә ул киләчәк буынга да васыять сыман әйтеп калдыра:

Әллә кай заманда әйткән бер ишан:

– Патшага ышанма, аллага ышан!

Мин уйлап торам да улыма кушам:

– Түрәгә ышанма, халыкка ышан!

(“Мәңгелек гамь”)

Гамил Афзалның “Чәчәкләр бирегез” шигырендә аерым кешегә игътибарлы булуны, кеше кадерен ул исән чакта белдерүгә теләкне чагылдырган бик матур риторик өндәү мисаллары бар:

*Таралсын күгелҗем болытлар,
Якты көн карасын кешегә!*

.....

*Ике кат яшәмәс берәү дә,
Чәчәкләр бирегез кешегә!*

Әдип абстракт төшенчәләр белән дә гәп кора, шул рәвешле шигырьләренен җанлылыгына, тәэсир көченә артуына ирешә.

*И матур, туган аһәңнәр,
Бабайлар тоткан йола,
Ташиландык авыл читендә
Көзгә җыл булып ела.
И телем, таныш мәкальләр,
Әбиләр кылган дога,
Ташиландык мәктәп түрәндә
Көзгә җыл булып ела!*

(“И матур, туган аһәңнәр”)

*Сау бул инде, егерменче гасыр,
Бик күп даһиларны күмгән заман
Гади кеше айга менгән заман!*

Шагыйрь яза торган җырына, хәтта поэзиягә дә мөрәжәгать итә:

*Поэзия,
Сиңа багышладым
Изге минутларын гомернең .*

(“Поэзия”)

*Сүнгән йолдыз нуры кебек
Йолдызлар арасында
Моң булып яшә син, җырым,
Йөрәкләр ярасында,
Күзләрең карасында!*

(“Сүнгән йолдыз...”)

Җырга, шигырьгә мөрәжәгать итү, гомумән, поэзиядә киң таралган. Муса Җәлилнең һәркемгә мәгълүм “Җырларым” шигыре – шуның матур үрнәге. Бу нисбәттән Г.Афзалның “Шигырь” эсәре игътибарга лаек:

*Күңелдән очып тор, шигырь,
Дөньяны кочып тор, шигырь,
Кеше аңына кадалып,*

*Намусын борчып тор, шигырь,
Һәр җәңдә посып тор, шигырь!*

Ул хәтта шагыйрьнең үзен дә матур иҗатка өнди:

*И шагыйрь, шундый җыр җырла син,
Төннәрне балкытып таң атсын,
Пушкинар аһ итеп тыңласын,
Тукайлар сокланып кул чапсын.*

“Гомер мизгелләре” циклында шагыйрьгә “каләмдәш” дип эндәшеп, болай ди:

*Җил-давыллы яшә гомерләр үткәч,
Чал сакаллар үскәч, каләмдәш,
Биек-биек тауга менеп җиткәч,
Пәйгамбәрәң белән сәламләш!*

Әдипнең аерым шәхесләргә мөрәҗҗәгать итеп язылган шигырьләре дә байтак. Шундыйлардан исемсез бер шигырь:

*“Коммунизм кыры күренә”, – дидең,
Күренмәдә әле, Гади Такташ
Ничек итеп ул күренер икән.
Капитализмга кайткач?*

Шәхескә мөрәҗҗәгать итү матур әдәбият стилиндә элек-электән киң таралган. Гамил Афзалда лирик эндәшләр, мөрәҗҗәгатьләр “туганнар”, “оланнар”, “кардәш”, “улым”, “балам”, “энем”, “үскәнем”, “аппагым”, “жаным” һ.б. сүзләр белән бирелгән. “Бүз бала” эндәше дә очрый хәтта. Ә шулай да шагыйрь телендә иң еш очраган ике эндәш сүз – “дускаем” һәм “иркәм”. Шуннысы кызыклы: яратып, үз итеп, тәмләп әйтелергә тиеш “иркәм” сүзен шагыйрь күбрәк фәлсәфи шигырьләрендә куллана. Берничәсен карап үтик:

*Өрлектәй дә ирләр өректә, иркәм,
Өченче сорт булгач бу халык,
 (“Күсе елы борчылулары” циклынан)*

Шагыйрьнең төп дошманы – битарафлык, икейөзлелек, рухи зәгыйфьлек:

*Халык ихтыяҗсы, дисең, иркәм,
Власть тирәсенә елышканда.
 (“Алдап эшләтү”)*

Ә чынлыкта, ул сәясәт, иркәм,

Сине көчләү өчен кирәк икән...
 (“Сәясәт”)

*Ярты халык – дебильтыйлар, иркәм,
Ниләр үсми уртақ бакчада!*

*(“Үткән еллар моңы” циклынан)
Патшаның да хәле авыр икән,
Бөтен халык хокук сорый, иркәм.
 (“Патшаның да хәле...”)*

Мисаллардан күренгәнчә, лирик эндәшләр, мөрәҗҗәгатьләр ярдәмендә шагыйрь укучы белән ихлас әңгәмә алып бара, тормыш, кешеләр турында борчыла, уй-хисләре, өмет-хыяллары белән уртақлаша. Тирән уй, фәлсәфи фикер Г.Афзал лирикасының төп асылы билгели.

Сатира жанрындагы эндәш сүзләр турында сөйләшү – үзе зур бер хезмәт булып иде. Бер сүз белән әйткәндә, риторик эндәшләр, һичшиксез, Гамил Афзал сатирасын сатира иткән иң мөһим күрсәткечләрнең берсе.

Фәлсәфи һәм лирик шигырьләрендә кулланылган риторик сорау һәм өндәүләр турында сөйләшүне төгәлләгәнчә, тагын бер-ике генә мисал китереп үтәсе килә. Беренчедән, “Ачы язмышлар” шигырендә риторик сорау белән җавап янәшә килә:

*Кем гаепле – без гаепле инде,
Күзе тонган кара сарык булдык.*

Икенчедән, иҗатының буеннан-буена куелып барылган “ничек яшәргә?”, “кем гаепле?”, “кайсы юллар белән барасы?”, “кемгә табынырга?” кебек сорауларына җавап рәвешендә шагыйрь усал елмаеп, мондый дүртъюллык яза:

*Уйлар тала, куллар тала, күзләр тала
Бу заманда кемгә барып баш иясә?*

*Яңа заман философы сөрән сала:
– Берләшегез, бөтендөнья мафиясе!*

Ирексездән, Г.Афзал поэзиясенә Нил Юзиев биргән бәяләмә искә төшә: “Гамил Афзал поэзиясе сорау поэзиясе түгел, нокта һәм өндәү поэзиясе. Уйлану, фәлсәфә аңарда сорау белән түгел, нокта һәм өндәү белән тәмамлана. Шагыйрьнең аһәңле һәм мәгънәле дөньяны кабул итүенең бер үзенчәлеге, минемчә, энә шунда”.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Афзал Г. Айлы кичләр: Шигырьләр. Нил Юзиев кереш сүзе белән. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – 333 б.
2. Афзал Г. Гомер кичүләре. – Казан: Рухият, 2000. – 559 б.
3. Афзал Г. Өф-өф итеп: Сатира-юмор шигырьләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. – 187 б.
4. Афзал Г. Ышаныгыз: Сайланма шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – 288 б.

© Айдаров С.С., 2010

КАЗАН АРХИТЕКТУРАСЫНДА ЕВРОПА-АЗИЯ СИМБИОЗЫН ЧАГЫЛДЫРУ ЮЛЫНДА

Сәйяр Айдаров



СӘЙЯР СИТДЫЙК улы АЙДАРОВ – архитектура докторы, профессор, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының Архитектура һәм дизайн институтында эшли. Россия Архитектура һәм төзелеш фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, РФнең һәм ТРның атказанган архитекторы. Күпсанлы хезмәтләре архитектура теориясенә һәм Татарстан архитектурасы тарихына багышланган. С.С. Айдаров – Казан реставрация мәктәбенә нигез салучыларның берсе. Казан Кремле, Биләр, Болгар, Зәя шәһәрләре архитектура истәлекләренең беренчел рәвешен торгызу-реставрацияләү проектларының авторы.

Айдаров С.С. На пути европейско-азиатского симбиотического отражения архитектуры города Казани.

Всемирное значение архитектуры г. Казани XXI века может проявиться в гармоничном и равнозначном отражении традиционных архитектурных средств русского и татарского народов – двух народов, генетически и духовно-стилистически восходящих к европейскому и азиатскому цивилизациям.

Борынгы Казан шәһәренә нигез салынуның 1000 еллыгын бәйрәм итү Россиянең 2005 елгы мәдәни тормышында иң күренекле вакыйгаларның берсе булды. Әле XVIII гасырда, элеккеге Казан ханлыгынан калган зур таш хәрабәләр сакланган чорда, шәһәр “көнчыгыш мәркәзе” дип аталган. XX гасырдагы яңа тикшеренүләр, кайбер көнчыгыш галимнәренең урта гасырлар Казаны һәм аның тирә-ягы, 1552 елны Россиягә кушканчы, “ислам цивилизациясенең төньяк канатын тәшкил итүе” турындагы белдерүләре дә шуны раслый. Шуларны өйрәнү һәм соңгы 10 ел эчендә шәһәрнең тарихи үзгәргән даими үткәрелгән архитектур һәм археологик тикшеренүләр нәтижәләрен исәпкә алу шәһәрнең Казан кремле торган төп калкулыгындагы корылмаларга үзгәрешләр керткән мөмкинлек бирә.

Юбилей алдыннан үткәрелгән реконструкциягә кадәр шәһәрнең бу территориясенең соңрак төзелгән, Россия этабына караган зур таш корылмалар гына булса, аскы катламнарда Казан ханлыгы чорына караган корылма калдыклары да калган. Шуларның берсе – Кол Шәриф мәчете – юбилей алдыннан гына торгызылды. Ул, Казандагы күп кенә башка, тышкы кыяфәте буенча дөньяның кайсы жирендә төзелгән дән аңлап булмаган корылмалардан аермалы буларак, Казан кремленә Татарстан Республикасы өчен хас булган үзенчәлекле төсмер биреп җибәрде.

Моңарчы төзелгән корылмалар, елдан-ел ту plana барып, урта гасырларның жирле милли мәдәният өчен төп чыганаك булуын оныттыра башлаганнар иде. Ә аларның теге яки бу шәһәрдә яки төбәктә булуы күп нәрсәне билгели. Һәм алар Европа һәм Азия континентлары чигендәге Идел-Кама зонасында яшәгән һәм бөтенләй аерылып торган ике этносның – русларның һәм татарларның – гасырлар дәвамындагы мөнәсәбәтендә һәм культураларының, аерым алганда архитектураларының бер-берсенә үтәп керүендә чагыла. Шуңа күрә Казан кремленең яңа кыяфәтен булдыру – ул ТР архитектурасында милли-төбәк үзенчәлекләрен чагылдыру проблемасын чишүнең яңа, уйланылган һәм ачык гәүдәләнгән мисалы булып тора. Бу проблеманың асылын тагын да тирәнрәк ачыклап карыйк.

Әгәр Татарстан Республикасында яшәүче жирле халыкның – 1552 елда Россиягә кушканнан соң “татарлар” дип атала башланган Идел болгарларының – культурасы элегрәк борынгы заманнан килгән искелек калдыгы дип исәпләнсә һәм аларның архитектура-сәнгать осталыгы Казанның кайбер корылмаларын бизәгәндә бик сирәк, алдынгы дип саналган рус-европа стилиннән аерылып тормаслык итеп кулланылса, шәһәрнең күп нокталарынан күренеп тора торган кремль комплексын оештырганда яңа караш кирәк булды.

Дөнья архитектурасында һәм шәһәр төзелешендә үткән гасырның 90нчы елларында ук белән башлаган, ә XXI гасыр алдыннан идея-концепция булып формалашкан һәм Архитекторларның халыкара берлегенң 1999 елның июнендә Пекин шәһәрәндә үткән Бөтендөнья конгрессында дөнья жәмәгәтчелегенә мөрәжәгать булып кабул ителгән “Пекин хартиясе” чакыруы да әлегә карашның ныгуына сәбәп булды. Бу хартиядә әйтелгәнчә, дөнья архитектурасында шәһәрләрнең бертөрле була барулары, кыяфәтләрендә рухи үзенчәлекләр калмау төп проблема була башлады. Моның сәбәпләреннән берсе – стандартлаштырылган төзелеш технологиясе һәм коммерциясе глобальләшә бару. Нәтижәле эшчәнлек күп еллар дәвамында иске бер үк нормаларны механик рәвештә саклаудан түгел, “ясалма мохит булдыру өчен диалектик фикерләү, аның жирле үзенчәлеген көчәйтү һәм яңартудан” тора.

Ике гасыр чигендә яңгыраган мондый чакыру – кремль комплексына реставрация-реконструкция үткәргән чагында күп еллар эчендә ияләшкән бер үк инструкция таләпләреннән читкә китәргә ярдәм иттеләр. Һәм ул кремль корылмаларының үзара һәм яқындагы шәһәр төзелешә панорамасы белән гармоник берләшүен эзләү процессына үзгәрешләр кертте. Биредә, гармоник берләшү дигәндә, кремль комплексындагы барлык корылмаларның масштаб-композициясе һәм функция-планнары ярашуы, ә шәһәр төзелешә панорамасы дигәндә – шәһәрнең Идел киңлекләре ягыннан һәм Казансуның төньяк-көнбатыш ярыннан күренә торган уникаль күренешә күздә тотыла.

Әлегә бик тә җаваплы урында кремльнең тышкы кыяфәте Кол Шәриф мәчетенең археологик эзләнүләр нәтижәсендә табылган нигез калдыкларын турыдан-туры торгызу юлы белән түгел, башкача билгеләнде. Чөнки мәчет нигезенең табылган калдыгы хәзерге Благовещение соборы белән элеккеге Консистория арасындагы скверда урнашкан һәм аны шул урында торгызу ике конфессиягә караган храмнарның эшчәнлегенә һәм мәчетнең Идел белән Казансу ягыннан күренешенә комачаулар иде. Ике конфессия корылмасы да, кремль янындагы православие культы храмнары да

яхшы күренсен өчен, хан заманында өстенлек иткән Кол Шәриф мәчете кремльнең башкарак урынында төзелде. Ягъни ул, дүрт яктан да таш биналар белән әйләндерелгән элекке урынында реставрацияләнде, төгәл борынгы прототибыннан аерылып торган, эмма аңа тиндәш булган яңа мәчет рәвешендә иҗат ителде. Мәсәлән, гадәти болгар-казан культурасына хас бизәү формалары һәм Идел-Кама буенда ислам цивилизациясе тарала башлаган чордагы азия стилиенә хас ике төп тема: үзәк-көнчыгыш һәм тирмә-чатыр темалары файдаланылды. Ләкин алар иң алдынгы заманча технологияләр кулланып, күләм-план формалаштырып алынды. Мәчет элеккегә хәрби гарнизонның тарихи кыйммәтле корылмалары булмаган ишек алдында, кремльнең көнбатыш фасадындагы җимерелгән эспланаданы торгызып, Идел һәм Казансу ярларынан аны күрергә комачаулаган аерым торган өчкатлы казарманы һәм Бауман урамындагы 1-3 катлы иске йортларны сүтеп салынды. Кремльнең башка урыннары да якынча шундый ук тәртиптә – борынгы архитектура һәйкәлләрен саклап калырылык һәм аларны бүгенгә шәһәр ихтияжлары өчен нәтижәле кулланырылык итеп реставрацияләнде.

Эмма кремльнең гомуми кыяфәтен булдыруга китергән сәбәпләр моның белән генә бетми. Бу төбәктә яшәүче ике халыкның 1000 ел эчендә җыелган тарихи-мәдәни материалын мөмкин кадәр үзара яраштырып, шәһәр уртасында булса да, бер зур комплекта берләштерү нигезендә шәһәрнең социаль мөһим булган бик күп башка корылмаларын төзүнең методик принципларына төшенү – төп сәбәпләрнең берсе булып тора. Бу методик принципларны жирле архитекторлар гына түгел, Татарстан Республикасы башкаласының үзенчәлекле чәчәк атуын теләгән башкалар да белергә тиеш. Казан кремле комплексы, берничә гасыр дәвамында төзелүенә карамастан, элек һәм хәзер төзелгәннәрне берләштерә торган шундый үзенчәлекле гәүдәләнеш мисалы булып тора. Аларның, бүгенгә карашлар буенча, жирле архитектураның үткән, хәзергә һәм киләчәк рухын чагылдыруы, рус-европа һәм татар-азия стилие юнәлешләренең гадәти чараларын гармоник берләштерүе әһәмиятле. Шуңа ук вакытта, ике төр конфессия храмнарын эшлэгәндә кирәк булган очракларда, алар күбрәк

рус һәм татарларның гадәти чараларын кулланьрга мөмкинлек бирә. Мондый методның төп принциплары түбәндәгечә билгеләнде.

1. Төбәктәге ике төп халыкның – русларның һәм татарларның – гадәттә кулланылган чараларын (ысулларын, формаларын һәм темаларын) аерым, мөмкин булмаган очрактардан кала, милли һәм дини аермалыкларына, төрле стиль юнәлешләренә Россия чорына кадәр һәм соңрак барлыкка килүенә карамастан, тигез күләмдә чагылдыру.

2. Әсәрләрнең кыяфәтен билгеләгәндә һәрбер ике яки (аерым очракта) бер миллиәтнең роле отышлы булуына ирешү өчен әлегә чараларны яраштырып һәм берәз берләштереп яңартып чагылдыру.

3. Социаль әһәмиятле әсәрләр эчтәлегендә гомумевропа һәм гомумазия алдыңгы архитектур юнәлешләре белән генетик бәйләнешне чагылдыру, гамәли эшчәнлектә алардагы заманча тенденцияләр белән Казанның тарихи урнашкан матди-рухи культурасына каршы килмәслек элементларын саклау.

Шушы принципларны югарыда әйтелгән, ХХI гасыр бусагасында барлыкка килгән карашларга нигезләнеп бәяләгәндә, Азия континентындагы архитектура белән шәһәр төзелешендә урнашкан, матбугатта алдыңгы дөп бәяләнгән “симбиоз архитектура” арасында аларның билгеле бер уртаклыгы бар. Бу термин, элек Казанның кайбер биналарында гадәттәге рус һәм татар культуралары кушылуын күрсәтү өчен кулланылган “синтетик архитектура” атамасыннан аермалы буларак, жирле проблеманы күбрәк ача, ул япон архитекторы Кисё Курокаваның фәлсәфи тәгълиматыннан алынды һәм әйтеп үтелгән “Пекин хартиясе”нең архитектурага куйган таләпләргә туры килә. Сүзлеккә караганда, “симбиоз” сүзе “ике төрле организмның берберсенә ярашып һәм үзара файда алып бергә яшәве”н аңлатса, архитектура һәм шәһәр төзелешендә ул түбәндәгелә аңлата. Бер (аерым яки берләшкән) шәһәр корылмасында нәрсәдә булса да берберсенә каршы килерлек, әмма гармоник яраштырган очракта “үзара файда” китерерлек архитектур элементлары яки алымнары булган шартлы “симбиоз” “ике төрле организмның бергә яшәве” була. Капма-

каршы симбиозларга шул ук кремль комплексындагы күп архитектура элементларын һәм алымнарын кертергә була. Мәсәлән, борынгы һәм бүгенге корылмалар, борынгы рус һәм борынгы татар культурасы элементлары, Европа һәм Азия цивилизациясе темалары, классик һәм көнчыгыш стильләре, православие һәм мөселман гыйбадәтханәләре, прогрессив һәм примитив технологияләр һ.б. Бер сүз белән әйткәндә – дөрес һәм рациональ архитектура мохитын булдыру максатыннан механик юлны түгел, төгәл аналитик караш куллану өчен кирәк булган һәрбер нәрсә. Яңа ысулны симбиоз дөп исәпләү, шәһәрнең бөтен тарихи үзәген евразия киндәгендә бердәнбер тарихи-мәдәни күренеш дөп карау һәм бу ысулны анда һөнәри дөрес итеп куллану Казан шәһәре архитектурасын бәяләүнең гомуми потенциалын да күтәрә. Ә моның мәгънәсе түбәндәгеләрдән тора.

Беренчедән, Казан архитектурасында милли-төбәк үзәнчәлеген чагылдыручы бу яңа ысул жирле төп халыкның төптә Азия цивилизациясенә барып тоташкан тулы архитектура чараларын жирле рус халкының европа-рус традицияләре белән бер гармонияле симбиозга берләштерә. Бу – генетик һәм рухи яктан Европа һәм Азия цивилизацияләренә караган рус һәм татар халыкларының гадәти архитектура чараларын тигез һәм гармоник рәвештә чагылдыру дигән сүз.

Икечедән, кремльнең яңа кыяфәте һәм биредә каралган метод буенча шәһәрнең тарихи үзәгендә соңгы елларда өлешчә булдырылган яки булдырылачак башка социаль мөһим объектлар буенча да, төбәктә урта гасырлардан калган жирле архитектур мирас калдыкларын ачыклау нәтижеләре турындагы мәгълүматлар нигезендә дә Казан дөнья жәмәгәтьчелегенең танылган әһелләре тарафыннан инде бүген үк көнбатыш һәм көнчыгыш цивилизацияләренәң культуралары очрашу урыны дөп кабул ителә башлады. Европаның Культура жәмгыяте тарафыннан 2006 елның 14-16 июнендә “Цивилизацияләр диалогында культура сәясәте” дигән темага Казанда үткәрелгән Халыкара ассамблеядә бу хәл рәсми рәвештә танылды.

Моңа өстәп шуны да әйтергә кирәк: элгрәк, урта гасырлар азагында, “симбиоз” дигән

төшенчә булмаганда ук Россия архитектура-сында моңа охшаш күренеш булган. Ул – архитектурада шартлыча “борынғы рус бизәкле архитектурасы” дигән исем алган үзенчәлекле стиль юнәлеше – урта гасырлардагы борынғы рус архитектурасы нигезендә Көнбатыш Европа һәм Көнбатыш Азия стиль юнәлешләрен берләштергән. Мәгълүм булганча, ул Мәскәү кремленә реконструкция ясаган чорда күп еллар дәвамында Мәскәү дәүләте белән Италия арасындагы мәдәни һәм сәяси элементлар нигезендә барлыкка килә. “Рус архитектурасы тарихы” буенча бүгенге әдәбиятта Идел Болгары һәм Казан ханлыklары хәрәбәләрен тикшерү нәтижәләре буенча тулы мәгълүмат житмәү сәбәпле, бу күренешнең генезисы тулысынча ачыкланмаган. Бәлки, әлеге методиканы Казанда яхшыртып, моны ачыклап булып. Борынғы рус бизәкле архитектурасы стилиндә болгар-казан архитектурасында X-XVI гасырларда булган Көнчыгыш Азиягә һәм далага хас тирмә-чатыр стильләре юнәлешләре булу шуңа ишарәли. Чөнки аларның борынғы рус культурасына килеп керүе Мәскәү һәм рус шәһәрләренен, бигрәк тә Идел бие белән Агыйдел буендагыларының, Россиягә кушылган Казан ханлыгы культурасы белән тыгыз элементлар бәхәссез. Шуңа күрә Казанның рус этабына караган бизәкле стильдәге корылмалары рус-татар архитектурасының сәнгать-сурәт эсәрләре булып кабул ителә. Мәсәлән, бүгенге Президент сарае коймасы янындагы Сөембикә манарасы белән бергә салынган Сарай чиркәве, Спасс манарасы, шәһәрнең тарихи үзәгендәге элеккеге Кунак сарае чиркәвенен беренчел кыяфәте, Петр-Павел соборы һ.б. шундыйлар. XVIII гасыр башындагы Петр I реформаларынан алып XIX гасыр башына кадәр Россия архитектурасында Көнбатыш Европа ордерлары архитектурасына күчеш барган чорда да Казанда борынғы татар архитектура-сәнгать ижаты формалары белән Азиядәге декоратив элементлар синтезы булган (Мәржани, Апанай, Гали мәчетләре һ.б.).

XIX гасыр уртасында Россия капитализмга юл тоткач, Казанда стиль юнәлешләрен чагыштырмача ирекле сайлау мөмкин була башлый, шуңа күрә татар халкының Россиягә кадәрге тарихи хәтерә белән бәйлә Көнчыгыш юнәлешендәге корылмалар (Әжем һәм Борнай

мәчетләре, Смоленцев йорты һ.б.) барлыкка килә. Илнең советка караган беренче үсеш чорында Казан архитектурасында неоклассик агым – классик композицияле биналарны азия компоненты кергән купшы яңа элементлар белән бизәү киң тарала (М.Жәлил исемендәге опера һәм балет театры, Дзержинский урамындагы 27, Пушкин урамындагы 22 йортлар). Иң әһәмиятле социаль биналардан башка бөтен төр корылмаларны төзүне индустриаль юлга күчерү чорында рус-татар үрнәкләрен архитектурада чагылдыру юлы, схематик һәм шартлы булуына карамастан, бөтенләй үк өзәлми (ТР Дәүләт Советы һәм Г.Камал исемендәге драма театры биналары, лоджия диварлары бизәлгән кайбер “яхшыртылган” торак йортлар һ.б.).

Болар барысы да архитектурадагы милли-төбәк проблемасын чишүгә багышланган яңа методик юнәлешнең тарихи закончалыкка нигезләнгән юлдан баруын күрсәтә. Элегрәк ул борынғы татар архитектура чараларын өлешчә һәм ыртлаш кулланудан торса, бүген инде хәзерге Европа һәм Азия цивилизацияләренен алдынгы юнәлешләренә туры килгән, төп халыкларның ижатын тулы һәм якты итеп ачуга юнәлтелә. Ягъни, милли-төбәк үзенчәлекләрен генә түгел, континентара үзенчәлекләренә чагылдыруны да күздә тотта.

Татарстан Республикасы башкаласына яңа кыяфәт-мәгънә кертүнең башлангыч чаралары менә шулар. Кыяфәт – шәһәрнең яки социаль әһәмияте булган бер бинасының йөзә генә түгел, ул бу республиканың төрле объектларында, аларның функцияләренә яки идеяләренә бәйлә рәвештә, милли-төбәк культурасын төрлечә чагылдыручы, әмма шулар арасындагы рухи бәйләнешне саклаган архитектур сәнгать чарасы. Ул жирле культураны шәрехләү “теле”, аның буенча шәһәрнең тарихи имиджын һәм хәтта географик урынын да беләп була. Сакланып калган биналары Россия чорында гына төзелгән Казан шәһәрә өчен бу рух – аның хәзерге һәм киләчәк төзелешә кыяфәтенә Россия чорына кадәрге үсеш этабына хас, әмма дөнья жәмәгәтчәлегенен даими үзгәрәп торучы социокультур ихтыяжларын канәгәтләндерерлек, яңача һәм танырлык, тиндәш һәм гармониялә үзгәрешләр кертүдән тора.

Мәкалә Р. Шакирҗанов тәрҗемәсендә бирелә.

МИЛЛИ МӘГАРИФНЕ ҮСТЕРҮ – КӨН ТАЛӘБЕ

Рәшит Шакиржанов



РӘШИТ ӘГҮЛӘ улы ШАКИРЖАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының корылма механикасы кафедрасы профессоры, ТРның фән һәм техника өлкәсендәге дәүләт бүләге лауреаты, РФнең югары һөнәри белем бирү өлкәсендәге мактаулы хезмәткәре. Корылма механикасы фәне буенча русча һәм татарча лекцияләр укый, гамәли дәресләр алып бара. 150гә якын гыйльми һәм методик хезмәтләре, шулар арасында югары уку йортлары өчен татарча дәреслек һәм 7 уку кулланмасы, 2 монография, “Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлеге”, “Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә”, “Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлеге”, “Татар телендә югары белем бирү концепциясе” бар. Татар телендә белем бирү, педагогика, фәнни терминология һәм стиль, татар журналистикасы буенча фәнни эшләр алып бара.

Шакиржанов Р.А. Развитие национального образования – веление времени.

Статья посвящена проблемам национального образования в условиях местной глобализации.

Дөньякүләм глобальләштерү шаукымына иярәп, бүген Россиядә дә жирле глобальләштерү үткәрелә башлады. Икътисади максатлардан тыш, ул рухи өлкәдә глобальләштерүне дә күздә тотта, ә аның бер өлеше үзен яхшы аклаган, күп еллар дәвамында зур уңышларга ирешкән мәгариф системасын жимерүгә юнәлтә. Чынында, бер яктан караганда гына, ул дөньякүләм глобальләштерүгә хезмәт итә. Ә аның икенче өлеше – барысын да Мәскәүгә буйсындыру, бер телгә, бер дингә генә өстенлек бирү сәясәте – Россиянең үз, жирле глобальләштерү максатларына юнәлтелгән. Яңа Дәүләт стандартларына милли компонентны кертмәү кебек гамәл дә шушы жирле глобальләштерү сәясәтенең чагылышы. Бернинди тикшерүләрсез һәм фикер алышуларсыз шундый зур үзгәрешне «Мәгариф турындагы закон»га кертү – Россиядә яшәүче рус булмаган халыкларның хокукларын кискен бозу да бит әле. Инде «мәктәп системасын оптимальләштерү», «балаларын милли мәктәптә укытырга теләмәгән ата-аналарның теләкләрен канәгатьләндерү» кебек вак сәбәпләр уйлап чыгарып, милли мәктәпләрнең саны күпләп кыскартыла башлады. Бердәм дәүләт имтиханнырын рус телендә генә бирдерү дә мәжбүри итеп кертелде.

Әйтергә кирәк, безнең мондый хәлләргә күп тапкыр дучар ителгәнбез бар. Империалистик сәясәт Россиядә гасырлар буена алып барылды, өзлексез барган сугышларга, революцияләргә, илнең берьяклы икътисади һәм рухи үсешенә

китерде. Бу чорларда Россия көнбатышка – Европага «тәрзә ачарга» тырышып, икенче яктагы – көнчыгыштагы тәрзәне бөтенләй томанлап бетерә язды. Шунның нәтижәсендә Россия дәүләте «халыклар төрмәсенә», рус халкы «үз туганнарын белмәгән иваннарга» әверелде, ә Россиядә яшәгән халыклар, мәдәни, рухи, матди байлыкларын югалта барып, яки бөтенләй юкка чыктылар, яисә бетү алдында калдылар.

Политтехнологлар тарафыннан бөтен кешелеккә мәжбүри тагылган субъектив глобальләштерүдән тыш, дөньяда теге яки бу сәясәтче теләгенә генә бәйле була алмаган объектив күренеш – гомуми глобальләшү дә бара. Бөтен дөньяны һәм кеше эшчәнлегенең барлык өлкәләрен гажәеп зур тизлек белән үз эченә ала барган бу процесс гадәттә интеграция дип атала. Мәгариф өлкәсенә килгәндә, мондый объектив глобальләшү ике юнәлештә – киңәю һәм тирәнәю юнәлешләрендә бара. Беренче юнәлеш заманча мәгариф үтеп керә торган географиянең киңәюенә, ә икенчесе – мәгарифнең сыйфаты һәм эчтәлегә үзгәрүгә китерә. Дөньякүләм компьютерлашу, Интернет челтәренең кискен жәелүе нәтижәсендә бүген искиткеч зур мәгълүмат агымнары барлыкка килде. Алар интеграция процессына яңадан-яңа илләрне, өлкәләрне, аларда яшәүче халыкларны һәм милләтләрне жәлеп итәләр. Ә бу, үз чиратында, һаман да күбрәк телләрен, тарихи эволюция барышында төрле халыклар туплаган үзенчәлекле белем һәм

технологияларның дөньякүләм дәрәжәдә кулланыла башлавына китерә.

Әлбәттә, интеграция процессы элек тә барган, аның күтәрелү, кимү һәм тукталу чорлары да булган. Бүгенге процессның үзенчәлеге – аның кискен тизләнә, ташкын кебек тарала баруында. Әле күптән түгел, XX гасырда гына, дөньяда Европа белән Төньяк Америка илләренең мәдәнияте, белем һәм кыйммәтләре өстенлек итә иде. Дөньяның башка, ләкин зуррак өлеше бу мәдәниятнең басымын теләмичә генә кабул итсә дә, мөмкин булганча моңа каршы торырга тырышты, тик үсеш кенә ала алмады. Ике бөтендөнья сугышын – дөньякүләм зур катастрофаларны кичереп кенә кешелек дөньясы яңа үсеш этабына чыга алды. Коллык хәлендә яшәгән күп кенә халыклар шуның нәтижәсендә иркен сулыш алдылар, бөтендөнья интеграция процессына килеп кушылдылар, хәзер инде аларның кайберләре дөнья үсешенең локомотивлары булып баралар.

Үсеп барган бу илләр интеграциянең тирәнәюенә дә күп өлеш һәм үзенчәлекләр кертәләр. Дөнья төзелешенең иң хәрәкәтчән, динамик өлкәсе булган икътисадта бу хәл аеруча яхшы күзәтелә. Мәсәлән, гажәеп зур потенциалы һәм кеше ресурслары булган Кытай дәүләте дөньякүләм кризис та тәэсир итә алмаган икътисади үсеш юлын таба алды. Төбәндә мөселман кыйммәтләре яткан илләрнең икътисадына да кризис тәэсир итә алмады. Шулар рәвешчә, үсеп баручы бу һәм башка илләр һәм халыклар өлесе дөньякүләм процессларга үз өлешләрен кертәләр. Бүген күпләргә аңлашылганча, алар дөньядан артта калган, килчәктә яшәргә бернинди шансы булмаган халыклар түгел икән. Аларның тарихи хәтере бар, алар бүген кирәк була башлаган, күңел түрендә саклаган белемнәре белән дә уртаклаша алалар. Майя халкын гына искә алышкы: аның математика һәм астрономия буенча белемнәре искиткеч зур дәрәжәгә җиткән булган, һәм алар бүген дә бик әһәмиятле. Икенче мисал. Ошбу мәкалә авторының тикшеренүләре күрсәتكәнчә, татар теле югары дәрәжәгә җитеп камилләшкән: аның нигезендә дөньяны диалектика ысулы белән танып белү, фәнни фикерләү методы ята. Шуны исәпкә алып, татар телен фәндә кулланып бу-

лыр иде. Гомумән алганда, дөньядагы төрле халыкларның шундый потенциалын эшкә жигү, берләштерү, халыкларның казанышларын уртак мәдәнияткә кертү һәм куллану зур уңышлар вәгъдә итә. Һәрхәлдә, бу кешелек дөньясы үсешенең төп ысулы һәм юнәлеше булырга тиеш.

Узган гасырда Россия мәктәпләрендә рус теленнән тыш берәр чит тел өйрәнелә иде, милли азчылыктар аз гына булса да туган телләрен дә өйрәндәләр. Югары мәктәптә, аеруча техник уку йортларында, зур игътибар инглиз, француз, немец телләренә бирелде. Әмма, шуңа карамастан, Россиядәге мәгариф системасы башкалар белән интеграциягә керә алмады диярлек. Шулар вакытта интеграциягә капма-каршы булган тенденция – Россиядәге халыкларның телләре юкка чыгу күзәтелә иде.

Халык саны буенча Россиядә икенче урында торган, югары дәрәжәле мәдәнияте булган татар халкына да телен югалту куркынычы яңый башлады. Өченче меңьеллыкка җиткәндә, дөньяда интеграция механизмнары хәрәкәткә килгәч кенә, татар теленә һәм халкына янаган бу афәт чигенгән кебек булды. Бу чорда Татарстан бөтендөнья татарларының рухи үзегенә әверелде, татар теле дә икенче дәүләт теле итеп кабул ителде. Милли мәктәпләрнең һәм басмаларның саны артты, югары уку йортларында татар телендә белем бирелә башлады, татар теле мәгълүмат технологияләренә, хәтта MS Windows операцион системасына да кертелде.

Бу чорда Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында (КДАТУда), Татарстан Республикасындагы техник югары уку йортлары арасында беренчеләрдән булып, техник фәннәр татар телендә укытыла башлады. Бу эш барышында татар теле яңа терминнар белән баетылды, фәнни стиль яхшыртыла барды, ягъни, татар телендә укыту белән бергә, телне камилләштерү эше дә алып барылды. Шулар нәтижәсендә милли мәгариф системасының һөнәри белем бирү өлкәсенә дә интеграция башланды.

Татар телендә укытуны оештыру һәм алып бару буенча биредә үткәрелгән фәнни тикшеренүләр циклы 2009 елда югары дәрәжәдә хупланды: «Татарстан Республикасы мәгариф системасында татар телен дәүләт теле

буларак гамәлгә ашыруны фәнни, уку-методик һәм мәгълүмати-программ яктан тәэмин итү» дигән хезмәтебез Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт премиясенә лаек булды. Бүләкләнүчеләр арасында КДАТУ профессорлары Туктамышов Н.К., Сәлимов Р.Б., Шакиржанов Р.Ә., Камалов А.З. һәм Казан дәүләт университетыннан тагын 4 галим бар.

Мондый зур уңышлар булуга карамастан, татар теленә яңарышы һәм милли мәктәп үсеше процесслары соңгы вакытта шактый акрыная башладылар. Әлбәттә, моның объектив һәм субъектив сәбәпләре шактый. Әмма бу

процессларны акрынайтучы төп сәбәп — бүген Россиядә үткәрелә торган глобальләштерү сәясәте. Ул милли мәгарифкә генә түгел, барлык милли үзенчәлекләренә бетерүгә дә юнәлтелгән.

Шулай да, без бүгенге артка китүне вакытлы күренеш дип уйлыйбыз. Чөнки дөньяның үсеше яшәргә омтылган халыкларның мөмкинлекләре киңәю бәрабәрәнә бара. Татар халкының үсәргә тырышуы, мәгариф өлкәсендә мөмкинлекләрен арттырырга омтылуы — киләчәккә омтылыш ул. Без ышанабыз — татар халкы бөтен кешелек дөньясы омтылган гомуми үсеш юлыннан бара!

© Мортазина Л.Р., 2010

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ЮГАРЫ БЕЛЕМ БИРҮНЕН КАЙБЕР МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Ләлә Мортазина



ЛӘЛӘ РӘИС кызы МОРТАЗИНА — педагогика фәннәре кандидаты, Ш.Мәржани исемендәге Тарих институтының Милли мәгариф тарихы һәм теориясе үзәге өлкән фәнни хезмәткәре.

Муртазина Л.Р. Некоторые проблемы высшего образования на татарском языке.

В статье рассматриваются некоторые исторические и современные аспекты обучения на татарском языке в технических вузах.

«Төгәл фәннәрне татарча өйрәтмәсәк, телебезнең киләчәге юк».

Күренекле галим Г.Мөбарәкҗановның «Китап» татшыруындагы чыгышыннан («ТЯГ»каналы, 2009 елның 21нче ноябре).

Теге яки бу телне тулы хокуклы хәлендә саклап калу өчен мәҗбүри булган иң төп шартларның берсе — үз эченә гаилә, мәктәпкчә, гомуми һәм махсус урта, һөнәри югары белем бирү һәм белем дәрәжәсен күтәрү кебек төп баскычларны алган милли мәгариф системасын булдыру. Система тулы канлы эшләсен өчен бу баскыч-буыннарның һәрберсе дәрәҗә һәм эзлекле тормышка ашырылырга тиеш. Гәрчә барысы бергә бер үк максатка хезмәт итсәләр дә, һәрбер буынның үз бурычлары да бар. Ана телендә югары белем бирү — фундаменталь һәм махсус фәннәрне заман таләпләренә туры китереп туган телдә уку, тирән эзерлекле,

мөстәкыйль фикер йөртә белүче, рус теленнән тыш үз ана телендә дә һөнәри эшчәнлек алып барырга сәләтле белгечләр әзерләү дигән сүз. Бердәм мәгариф системасының югарыгы баскычы булган вуз белемен ана телендә бирү, беренчедән, телгә карата булган ихтыяҗны саклап калуыга ярдәм итсә, икенчедән, телнең баюына, киңрәк сферада кулланылуына, абруе артуга, шулай итеп, ижтимагый статусы да артуга китерер, аны саклап калуыга ярдәм итәр иде. Проблема бигрәк тә XX гасырның 90нчы елларында, татар теле ТРдагы ике дәүләт теленә берсенә әверелеп, нык адымнар белән икелеллеклекек тормышка ашырылган вакытлар-

да көн кадагына менде. Югары белемне дә үз эченә алган милли мәгариф системасы булганда гына татарларның тулыканлы милләт буларак сакланып калачагын күп акыл ияләребез, шул исәптән үзләре әлегә өлкәдә эшчәнлек күрсәткән галимнәребез дә яхшы аңлады. Нәкъ менә шушы елларда техник вуз студентлары өчен татарча дәрәслекләр һәм кулланмалар язылды, төрле фәннәргә татарча укыту буенча методикалар эшләнде, татар телендә укытыла башлады. Тарихка күз салсак, бу эшнең инде бик күп элек башланганлыгын, әмма билгеле сәбәпләр аркасында тукталып торуын күрербез.

Татар телен гамәлгә кертү мәсьәләсе 20нче еллар башында ук күтәрелә һәм тиз арада иң мөһим милли һәм ижтимагый әһәмияткә ия эшләрнең берсенә әверелә. Халыкның тулаем укый-яза белүен тәмин итү, татар әдәби теленең нормаларын булдыру, татар язуын, язу кагыйдәләрен билгеле бер калыпка салу, камилләштерү, мәгариф челтәренең һәрбер буынында (башлангыч мәктәптән алып югары уку йортларына кадәр) татарча укытуны кертү, татар телен куллану даирәсен киңәйтү, аны рәсми оешмалар теленә әверелдерү, милли кадрлар әзерләү һ.б. — бу елларда татар телен гамәлгә кертү проблемасын хәл итүнең аерым баскычлары энә шулардан гыйбарәт була.

Казанда 1918 елның маенда Бөтенроссия мәселман укытучылары съезды, 1919 елның гыйнварында тел мәсьәләләренә багышланган Бөтенроссия конференциясе уздырыла. Аларда тел, әдәбият, тарих буенча мәктәпләр өчен татарча программа һәм дәрәслекләр төзү, татар әдәби теле нормаларын юлга салу мәсьәләләре карала. Татарстан эшче, крестьян һәм Кызыл гаскәр вәкилләре советларының Мәркәз башкарма комитеты һәм ТАССР Халык Комиссарлары Советының 1921 елның 25нче июнендә кабул ителгән «Татарстан жөмһуриятендә татар телен гамәлгә кую турындагы» беренче декреты нигезендә татар телен барлык хөкүмәт учреждениеләренә мәжбүри рәвештә кертү, тиз арада татар теленә өйрәтү курслары ачу карала. II баскыч мәктәпләрдә татар теле, татар мәктәпләрендә рус теле укыту эше җайга салына. Татар теле Татарстан республикасының дәүләт теле дип игълан ителә. Шулай итеп, аны

барлык мәктәпләрдә, урта һөнәри-техник һәм югары уку йортларында рәсми рәвештә укыта башлау мәжбүрияте туа.

1924, 1927 елларда республикада икелеләлекне тормышка ашыру буенча (татар телендә хезмәт күрсәтү, эш кәгазьләре алып бару һ.б.) карарлар кабул ителә, I һәм II баскыч мәктәпләрдә, рабфак һәм профтехник белем бирү йортларында татар теле предмет буларак укытыла башлый. Югары уку йортларында татар кадрлары хәзерләү буенча да хайран эш башкарыла. 1927 елда Көнчыгыш Педагогика институтында татар теле инде укытыла, шулай ук башка вузларда да бу мәсьәләне уңай хәл итү буенча эш алып барыла.

Бу елларда югары уку йортларында татар булмаганнарда татар телен укыту проблемаларын камилләштерү өстендә күп эшләнә, аның методик системасы формалаша. Иң актив эшләучеләрнең берсе күренекле галим Мөхетдин Корбангалиевнең югары уку йортлары студентлары өчен «Татар теле дәрәслеге» (беренче басмасы 1931 елда дөнья күрә), «Татар теле дәрәслеге. Татарлардан башкалар өчен (техникум, рабфак, ВУЗ һәм ВТУЗлар өчен)», Р.Газизов белән берлектә «Татарлардан башкаларга татар теле дәрәслеге» һ.б. басылып чыга.

Казан вузлары арасында татарча укыту эшенә беренчеләрдән булып Политехник институт (1922 елда анда төзелеш фәннәре ике телдә укытыла башлый), 1930 елда ачылган Коммуналь төзелеш институты (хәзер КДАТУ) алына. Шул елларда “институтларны татарлаштыру” дигән төшенчә барлыкка килә, техник вузларда моның өчен җаваплы кешеләр билгеләнә. Мәсәлән, авыл хужалыгы институтында әлегә эш белән техник фәннәр кандидаты, доцент Нәҗип Максудов шөгыльләнүе мәгълүм. Ул, шул чордагы кыенлыкларга карамастан, үз милләтенә хезмәт итүнең әлегә авыр, әмма мактаулы юлын сайлый. Н.Г.Максудов бер үк вакытта бу мәсьәләне тормышка ашыруның гамәли ягына да үзеннән саллы өлеш кертә, авыл хужалыгын механикалаштыру буенча татар телендә дистәләгән китап язды бастыра. Алар озак еллар буена вузларда дәрәслек буларак файдаланыла [1].

Төрле фәннәр буенча югары уку йортлары өчен моңа кадәр дә татарча дәрәслекләр дөнья күрә, әлбәттә (без бу мәкаләдә

Г.Шнаси, Г.Фәезханов, Ш.Рәхмәтуллин кебек олуг галимнәребезнең мәдрәсәләр өчен химия, физика, география һ.б. фәннәр буенча революциягә кадәр үк дөнья күргән дәреслекләре турында сүз алып баруны максат итеп куймадык). Совет чорының беренче елларында басылган икътисади география, медицина һ.б. дәреслекләренең күбесе рус авторларыннан тәржемә ителгән. Берсен генә атап китик. Медицина фәннәре докторы, профессор Ә.Г.Терегуловның 1926 елда басылган «Гигиена (Хыйфзе сыйххәт)» дәреслегә, татарча булса да, автор үзе үк күрсәткәнчә, рус авторы Макушин хезмәтеннән тәржемә итеп язылган. Н.Г.Максудов китаплары исә баштан ук татар телендә белем алучы студентлар өчен махсус язылулары белән аерылып тора. Авыл хужалыгы машиналары, автомобильләр, үсемлекләргә корткычлардан саклау, химик юл белән эшкәртү һ.б. проблемаларны яктырткан бу дәреслекләр, беренчедән, татар телендә югары белем бирү максатын тормышка ашырырга ярдәм итсәләр, икенчедән, татар телендә фәнни терминология булдыру юлында да бер адым булып торалар. Терминологик аппарат эшләнеше ягыннан аларны бик үк камил дип булмый, әлбәттә. Чөнки атамаларның байтагы турыдан-туры рус теленнән алып кулланылган. Шулай да, аларны уңышлы һәм урынлы кулланып, дәрәс эйләнешкә кертәп, Максудов татар телендә техник атамалар булдыру өстендә эшләгән галим буларак тарихта үз эзен калдырды инде. Аның дәреслекләре нигезендә берничә буын авыл хужалыгы белгечләре әзерләнде. Алар бүген дә бу өлкәдә гаять кыйммәтле материал булып торалар.

Бу елларда күп кенә вузларда татарча уку-укуыту эше беркадәр жайга салына. Геодезия, алгебра, теоретик механика, физика кебек төгәл фәннәр буенча татарча дәреслекләр дөнья күрә (З.Богданов, Х.Мөштәри, И.Сафин, Ф.Хәкимов һ.б.). Әмма, озак та узмый, “институтларны татарлаштыру” процессы туктатыла. 30нчы еллар азагында илдә башланган массакүләм репрессияләр татар мәгарифенә дә тискәре йогынты ясый: мәшһүр затларыбыз, күренекле интеллегенция вәкилләре күпләп кулга алына һәм юк ителә. Зур көч белән башланып киткән эш туктала. Шулай да, сирәк кенә булса да,

кайбер татарча дәреслекләр алга таба да дөнья күрә. Мисал өчен Н.Г.Максудовның 1977 елда соңрак татар телендә югары техник белем бирү өлкәсендә дан казаначак, әле ул вакытта яшъ галим Ә.Жомагылов белән берлектә язылган “Яңа тракторлар” дәреслеген атарга мөмкин [1].

Үзгәреш жилләре илдәгә һәрбер өлкәгә кагылган 1990 елларда югары уку йортларында татарча укуыту эше сыйфат ягыннан да, сан ягыннан да моңарчы күзәтелмәгән яңа этапка күтәрелде. Бу эшкә Татарстандагы күп кенә техник вузлар бик теләп алына. 1993 елда Татарстан югары уку йортлары ректорлар советы каршында татар телендә укуыту мәсьәләләре буенча методик совет оеша. Күп вузларда татар телендә укуытуны гамәлгә ашыру буенча эшчә төркемнәр барлыкка килә.

Татар телендә белем бирү өлкәсендә ин актив эшләнүче уку йортлары арасында төзүче инженерлар, авиация, авыл хужалыгы, технология һ.б. институт һәм университетлар бар. Техник фәннәр кандидатлары һәм докторлары Фәтхуллин В.Ш., Даутов Г.Ю., Шакиржанов Р.Ә., Туктамышов Н.К., Миңнуллин С.М., Камалов А.З., Мөбарәкжанов Г.М., Галимов Д.Г., Нуруллин Р.Г., Тимеркәев Б.А., Юлдашев А.К., Жомагылов Ә.Х. һ.б. бик күпләрне югары уку йортларын татарлаштыру (әгәр шулай әйтергә яраса) эшендә башлап йөрүче активистлар дияргә мөмкин. Бу галимнәреннән механика, физика, авыл хужалыгы, математика, сызма геометрия һ.б. фәннәр буенча язган татарча дәреслекләре, һичшиксез, дәрәс һәм тулы бәя алырга хаклы. Мәсәлән, танылган татар галиме, КДАТУ профессоры Садрислам Миңнуллин тарихта беренче тапкыр буларак, сызма геометриядән татарча дәреслек язып бастыра, аның нигезендә укуыту кулланмаларын эшли [2]. Бу дәреслек татар студентларына белем бирү процессында бик киң кулланыла (кызганычка каршы, соңгы елларда бу өлкәдә кызыксыну күпмедер кими бара). Галимнәр фикеренчә, бу дәреслек чын мәгънәсендә фәнни ачыш булырлык, саф татар телендә язылган ин мөкәммәл дәреслекләреннән берсе. Анда, геометрия тарихында беренче тапкыр буларак, татарча терминология мәсьәләсен хәл итүгә дә омтылыш ясалган, яңа тер-

мин һәм атамалар тәкъдим ителгән (әлбәттә, аларның күпчелеге эзерлеге булмаганнар өчен бик жиңел бирелми, чөнки нигездә гарәп-фарсы һәм борынгы төрки сүзләрдән ясалган яки алынган). Бу яктан караганда да аның әһәмияте һичшиксез зур.

Татар телендә югары белем бирүне күтәрәп чыккан һәм тормышка ашыруда зур өлеш керткән олуг педагогларның тагын берсе – техник фәннәр докторы, профессор Гали Даутов. Ул бу темага багышланган күпсанлы хезмәтләр, югары уку йортларында физиканы татар телендә уку-методик комплексы һ.б. кулланмалар авторы [3].

Техник фәннәрне татарча уку һәм терминология мәсьәләләрен хәл итүдә сизелерлек өлеш керткән галимнәр арасында КДАТУ галиме, техник фәннәр кандидаты Вагыйз Фәтхуллин да бар. 1991 елдан аның житәкчелегендә университетта кайбер фәннәр татарча укытыла башлый. Галим татар мәктәбен тәмамлап килгән студентларның укуда уңышсызлыкка очравының төп сәбәбен математика, физика, химия фәннәренен русча укытылуында күрә. Бу фәннәр татарча укытыла башлагач, эш уңай якка үзгәрә: ТРның ике дәүләт телен дә һөнәри эшчәнлектә куллана алырлык югары белемле төзүче инженерлар эзерләп чыгарыла. Бу факт үзе генә дә татарча укытуның әһәмиятен раслаучы мисал. Университетта татар телендә уку буенча методик кабинет эшләп килә. Аның эшчәнлегенә нәтижәсе булып күпсанлы дәрәслек-кулланмалар, сүзлекләр дөнья күрә.

Архитектура-төзөлеш университеты галимнәреннән торган бер төркем (В.Ш. Фәтхуллин, Р.Ә. Шакиржанов, А.И. Нарбеков) “Татар телендә югары белем бирү концепциясен” төзеделәр һәм аны киң жәмәгатьчелек игътибарына тәкъдим ителәр [4]. Концепция татар милләтенен киләчәген тәмин итү, татар телен кеше эшчәнлегенен һәр өлкәсендә куллану зарурлыгына таяна. Галимнәр фикеренчә, татар телендә югары белем бирү гомумән кешелек жәмгыяте үсешенә дә зур файда китерергә тиеш, чөнки ул:

« – төрле фәннәрне татар теленен фәлсәфи системасы аша яңабаштан тикшереп чыгарга, аларның әһәмиятле өлешләрен

сайлап алырга, ягъни татар теле аша “иләргә” мөмкинлек бирәчәк;

– татар телендә фәнни эш башларга, фәнне татар теленен фәлсәфи нигезләрен киңрәк кулланырга, үсеш-үзгәреш барган системаларны, хәрәкәт-динамиканы, технологик процессларны төгәлрәк өйрәнәргә ярдәм итәчәк» һ.б. [4].

Концепциянең төп максаты – татар телендә югары белем бирүнең әһәмиятен нигезләү һәм аның дәрәжәсен күтәрү; белемгә ихтирам тәрбияләү; һөнәри белем бирү өлкәсендә фундаменталь һәм фәнни-гамәли тикшеренүләргә игътибарны арттыру һ.б. Бу концепциянең дөньяга килүен, аның мөһимлеген бәлки күбесез аңлап та бетермибездер. Әмма ул татар тарихында беренче тапкыр буларак милләтсезнең үз ана телендә югары белем алуга хаклы булуын, татар теленен интеллектуаль мөмкинлекләре югары икәннен раслады, фәнни дәрәжәдә дәлилләде.

Мәсьәлә күтәрелү белән аерым югары уку йортларында татарча укытуның мөһимлеген раслаучы концепцияләр барлыкка килә. 1994 елда Авыл хужалыгы академиясендә татар телендә югары белемле белгечләр эзерләү концепциясе кабул ителә. 90 %ы татар студентларыннан гыйбарәт булган авыл хужалыгы академиясендә бары тик рус телендә генә укытылуга борчылган (чынлап та, борчлырга сәбәпләр бар) бер төркем галимнәр үз фәннәрен татарча укытуның кирәклеген һәм мөһимлеген раслап, чыгышлар ясадылар [5]. Озакламый әлеге эшнең нәтижәсе дә күренә: ике телдә уку барышында өлгереш дәрәжәсе татар төркемнәрендә 16,2 %ка югарырак, шуның өстенә татар студентларының ана телендә белем алу теләкләре зур булуы ачыклана [5]. Димәк, татар теле фән теле буларак үзен практикада аклый һәм аны югары белемле белгечләр эзерләүдә куллану мөмкин генә түгел, ә бәлки мәжбүри дә булып чыга.

Бу мөнәсәбәттән “Корылма механикасы” һәм башка бик күп дәрәслекләр авторы, татар телендә югары белем бирү мәсьәләсен нигезләгән Рәшит Шакиржанов [6] фикерен китереп үтәсем килә. Ул: “Безгә татарча югары белем бирү системасы һичшиксез кирәк; аңа техник югары белем бирү юнәлеше дә керергә тиеш; фәнни эш татар телендә дә алып бары-

лырга тиеш; болар барысы да үзен аклаячак”, – дип саный [7].

Галимнең бу өлкәгә караган берничә генә фикерен китерү дә проблеманың актуальлеген, кирәклеген, кызыксыну кимүгә дә карамастан (аның сәбәпләрен һәрберебез күзаллый), дәвам итәргә, аны яктыртуга да әһәмият бирергә кирәклеген раслый. “Рус телендә кабул ителгән байтак терминнарның төгәл булмавын фәнне русча да, татарча да укытып караган һәрбер кеше тоя. Анда кайбер фәннәрнең русча исемнәре дә фәннең асылын дөрес чагылдырмый (мисал өчен: сопротивление материалов, начертательная геометрия, строительная механика)” [7].

“Татар университетын гуманитар белем бирү белән генә чикләү – татарча югары белем бирү системасын яралгы чагында ук өлешләргә таркату ул. Һәм, мәсьәләне русча чишеп, татарның мөмкинлеген чикләү, аның белемен берьяклы гына итәргә омтылу. Ул берьяклы гына фәнни эш алып бару, жиһанны (объектны) берьяклы гына өйрәнү куркынычын тудыра. Димәк, татарча фикерләп, күпкырлы фәнни эш алып бару һәм фәннәрне уку-укыту – әлеге куркынычны бетерү, тормыш диалектикасын дөресрәк аңлау, аның динамикасын тою өчен кирәк” [7].

Татар теленең фән теле (бу очракта төгәл һәм техник фәннәр күз алдында тотыла) булуын күп галимнәр раслады инде. Р.Ә.Шакиржанов, татар теленең фән теле буларак рус теленә караганда да уңышлырак тел булуына басым ясап: «... русча укытыла һәм рус теленә нигезләнеп алып барыла торган фәннең тагын бер кимчеләген күрсәтеп китми булмый. Ул – экспериментны, сынау һәм ялгышу ысулын күп куллану. Бу үзенчәлек – русча танып белү механизмында абстракт фикерләүдән элек гамәл кылу нәтижәсе (Г.Тукай көлгән «Чыктым аркылы күпер» жөмләсенең русчасында иң элек «я – прошел», соңыннан гына гамәл нәтижәсен тикшерү: «через мост»). Теоретик нигезләнмәгән, глобаль экспериментлар үткөрү халыкның гел бөлгенлектә яшәвенә китерә. Татар мондый зур экспериментлардан баш тартып, үзенең акыл потенциалын эшкә җигеп кенә тормышын яхшырта алачак,” – дип язды [7].

Икенче бер күренекле эшлеклебез, матема-

тика фәннән вузда татарча укыту өчен жан атып йөрүче галим, А.Н.Туполев исемндәге КДТУ (КАИ) профессоры Гамир Мөбарәкжанов [8] «Татарча укыту кирәкме?» – дигән сорауга: «... ислам дине белән сугарылган татар теле гарәп теле кебек алгоритмлы телгә әверелгәндер. Ул үзенең логикасы буенча бик күп телләрдән өстен тора. Матур әдәбият теле булганга, рус телен алгоритмлы тел дип әйтеп булмый. Татар теленең математика укыту өчен искиткеч күп байлыгы һәм башка уңай яклары да бар», – дип яза, татар теленең нәкъ менә математика теле булуына басым ясый [9, 9-10]. Автор татар һәм рус телләрендә вакланмалар әйтелешен мисал итеп китерә (жидедән бер, три седьмых) һәм татарча әйтелешнең күпкә отышлырак һәм логик яктан дөресрәк булуын раслый, математик атамалар, саннарны әйткәндә татар теленең кайбер башка телләр белән чагыштырганда күпкә җыйнаграк һәм камилрәк булуын асызыклай.

Мөхтәрәм галимнең татарча укытуны нигезләп әйткән тагын бер фикерен китереп узмый мөмкин түгел: «Әгәр без төгәл фәннәрне югары уку йортларында татар телендә укытмасак, ... без үз балаларыбызны югары белем алудан мәхрүм итәчәкбез һәм безнең телебез беркайчан да дәүләт теленә әверелмәячәк (бу очракта автор татар теленең хәзерге статусы түгел, ә чын мәгънәсендәге дәүләт теле турында фикер йөртә – Л.М.). Татар телендәге югары белем ул – безнең милләтнең язмышы, киләчәге». Ягъни югары белем бирү системасын гамәлгә кертә алмасак, безнең милләтебезнең дә, телебезнең дә киләчәге шик астында. Соңгы вакыттагы Россиядә һәм Татарстан Республикасында барган кайбер күренешләр шуны раслый. Г.Мөбарәкжанов шул ук язмыш рус телен дә көтмәгәе, дигән прогнозлар да ясый. Чөнки, ди ул, күп кенә мәктәпләр ипләп кенә инглиз теленә күчә бара. Фәнни хезмәтләр дә тиздән инглиз телендә генә нәшер ителәчәк. Бу исә тел (һәм татар, һәм рус), димәк, милләт тә бетүгә китерәчәк [9, 11].

Г.М.Мөбарәкжанов төгәл фәннәрне татарча укыту башка кайбер мәсьәләләрне (мәсәлән, татар теленә өйрәтү) хәл итүдә дә иң үтемле чараларның берсе була алуын асызык-

лый (бу методик алым Татарстанның кайбер мәктәпләрендә англиз телен өйрәтүдә кулланылган иде). «Грамматика урынына физика һәм математика фәннәрен татарча укытсак (хәтта рус балаларын да), алар татарча сөйләшсәргә тизрәк өйрәнәр иде, укучыда татар теленә мәхәббәт туар иде», – дип яза ул [9, 11]. Бу, үз чиратында, татар теленә ролен күтәрер, аңа карашның үзгәрүенә китерер иде.

Яктылыкка өметләнгән, гел үсештә булып дип чын күңелдән ышанган милли мәгарифебез чәчәк аткан бу күтәрелеш чорының тарихта гына калуы да бик ихтимал. Бөтен ил, шул исәптән, республика эчендә барган үзгәрешләр, глобальләштерү сәясәте татар мәгарифенә дә йогынты ясамый калмый. Татар теленә дәүләт теле буларак статусын ныгыта алмавы (монның сәбәпләре күптөрле, шул исәптән, дәүләт дәрәжәсендә татар телен белүнең мәжбүриләштереп бетерелә алмавы һ.б.), татар телендә югары белем бирү системасының чын мәгънәсендә урнашып бетә алмавы, бердәм Федераль Дәүләт стан-

дартлары кабул ителү һәм татар мәгарифенә шул стандартлар кысасында гына тормышка ашырыла башлавы, шуның нәтижәсе буларак, Бердәм дәүләт имтиханнарын тапшыруда, вузларга керүдә барлыкка килгән үзгәрешләр, милли-төбәк компоненты бетерелү һ.б. – болар барысы да милли мәгариф үсешенә кире йогынты ясады. Шуның өстенә, татар мәгарифе, Россия мәгариф системасының бер өлеше буларак, гомумсистемага хас деградациядән дә азат була алмавын да барыбыз да белә.

Проблемалар житәрлек. Борчылулар да урынлы. Ләкин милли мәгарифебезне, телебезне, димәк милләтебезне дә саклап калу күпмедер дәрәжәдә үзбездән дә тора. Башка өлкәләр белән беррәттән, техник югары уку йортларында да – факультативмы ул, махсус курс яки семинар-дәресләр формасындамы, ничек кенә булмасын, татар телендә белем бирү мөмкинлеген югалтмаска иде. Чөнки «милли югары белем бирү системасын аякка бастыру һәм үстерү – бүгенге көндә татар телен үстерүнең төп чыганагы булып тора» [10, 42].

ЧЫГАНАКЛАР

1. Авыл хужалыгы машиналары: Вузлар һәм техникумнар өчен уку китабы. – Казан: Татгосиздат, 1932. – 191 б.; Комбайннар. – Казан: Татиздат, 1932. – 60 б.; Тырмалар һәм культиваторлар. – Казан: Татиздат, 1932. – 40 б.; Автомобильлар (шоферлар хәзерләү курсларында уку өчен ярдәмлек китап). – Казан: Татгосиздат, 1936. – 312 б.; Автомобильлар. – Казан: Татгосиздат, 1939. – 359 б.; Тракторлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. – 495 б.; Хәзерге тракторлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. – 483 б.; Яңа тракторлар (автордаш – Зимагулов Ә.Х.). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – 214 б.
2. Миңнуллин С.М. Сызма геометрия терминнары сүзлеге: Методик кулланма. – Казан: КДАТА, 1991. – 19 б.; Сызмалы геометриядән эш дәфтәре (уку-практик кулланма). – Казан: КДАТА, 1991. – 39 б.; Сызма геометрия алгоритмлы мисалларда (уку кулланмасы). – Казан: КДАТА, 1992. – 89 б.; Сызма геометрия: Югары техник мәктәпләр өчен уку ярдәмлеге. – Казан: Мәгариф, 1995. – 304 б.; Сызма геометриядән мәсьәләләр жыйнагы. – Казан: КДАТА, 1999. – 32 б.
3. Даутов Г.Ю. Техник югары белемне ана телендә // Татарстан Республикасы шартларында милли мәгариф үсеше. – Казан, 2001. – 25-26 б.; Даутов Г.Ю., Галимов Д.Г., Тимеркәев Б.А. Физика. Югары уку йортлары өчен дәреслек. 3 китеп. – Казан: Мәгариф, 1998-2002; Даутов Г.Ю., Галимов Д.Г., Тимеркәев Б.А. Физикадан мәсьәләләр жыйнагы. – Казан: Мәгариф, 2004. – 280 б.; Даутов Г.Ю., Галимов Д.Г., Тимеркәев Б.А. Русча-татарча физика терминнары сүзлеге. – Казан: Таң-Заря, 1996 һ.б.
4. Фәтхуллин В.Ш., Шакиржанов Р.Ә., Нарбеков А.И. Татар телендә югары белем бирү концепциясе проекты / Югары уку йортларында татарча уку мәсьәләләре. – Казан, 1998. – 22-23 б.; Фәтхуллин В.Ш., Шакиржанов Р.Ә., Нарбеков А.И. Татар телендә югары белем бирү концепциясе. – Фән һәм тел. – 1999. – №1. – 10-15 б.; Фәтхуллин В.Ш., Шакиржанов Р.Ә., Нарбеков А.И. Татар телендә югары белем бирү концепциясен төзү юлында / Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы. Ч 2. – Казань: Мастер Лайн, 1999. – С. 9-11; Фәтхуллин В.Ш., Шакиржанов Р.Ә., Нарбеков А.И. Татар телендә югары белем бирү концепциясе / Татарская нация в XXI веке: проблемы развития. – Казань: Институт истории им. Марджани АН РТ, 2006. – С. 309-319.
5. Юлдашев А.К. Татар мәгариф челтәрен торгызу аның милләтен торгызуга тиң // Татар телендә югары белем бирү мәсьәләләре. – Казан, 1999. – 27-31 б.; Жомартынов Ә.Х. Хезмәттәге иминлек фәне татар телендә / ш. ук. – 35-38; Нуруллин Р.Г., Хәлиуллин Ф.Х. Техник, төгәл һәм табигый югары белемле белгечләрне татар телендә әзерләү мәсьәләсе / ш. ук. – 24-27 б. һ.б.

6. Шакиржанов Р.Ә. Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлегә. – Чаллы, 1992. – 518 б.; 2903 белгечлегенә укучы студентлар өчен корылма механикасы буенча хисаплау-сызым эшләрен башкару өчен методик күрсәтмәләр. – Казан: КДАТА, 1993. – 36 б.; Корылма механикасы: статик анык системаларны хисаплау. Уку кулланмасы. – Казан: КДАТА, 2001. – 108 б.; Корылма механикасы: Төп элементлар һәм тотрыклык теориясе (автордаш – Шакиржанов Ф.Р.). – Казан: КДАТУ, 2006. – 84 б.; Татар телендә техник терминология мәсьәләсе // Фән һәм тел. – 2006. – № 2. – 50-53 б.; Шакиржанов Р.Ә. Корылма механикасы: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2008. – 383 б. һ.б.

7. Шакиржанов Р.Ә. Татар теленә танып белү алгоритмын фән һәм жәмгыятьне үстерү өчен куллану // Фән һәм тел. – 2002. – №3. – 53-58 б.

8. Мөбарәкжанов Г.М., Гәрәев К.Г., Исаков Э.М. Математика. ВУЗларга керүчеләр өчен уку әсбабы. – Казан: Мәгариф, 1998; Мөбарәкжанов Г. Югары математика лекцияләренәң конспекты: Техник югары уку йортларында укучы студентлар өчен. 3 кисәктә. – Казан: КГТУ, 2000-2003; Мөбарәкжанов Г., Исаков Э.М. Линеаль алгебра һәм аналитик геометрия буенча мәсьәләләр җыентыгы. – Казан: КГТУ, 2001. – 76 б. һ.б.

9. Мөбарәкжанов Г.М. Математика тамгалары һәм терминнары, барлыкка килү тарихы. – Казан: Фән, 2004.

10. Шакиржанов Р.Ә. Югары белем бирү – туган телне үстерүнең бүгенге чарасы // Фән һәм тел. – 2009. – №1. – 41-43 б.

© Шәмсетдинова Р.Р., Гаффаров И.М., 2010

ШИНАСИ – БЕЛЕМ ИЯСЕ

Рәсимә Шәмсетдинова, Ильяс Гаффаров



РӘСИМӘ РАВИЛ кызы ШӘМСЕТДИНОВА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт университеты доценты, Татарстан Республикасы мәктәпләренәң атказанган укытучысы, К.Насыри исемендәге премия лауреаты. Автор лексикология, терминология мәсьәләләренә караган 100гә якын мәкалә, татар медицина терминологиясенә багышланган монография, 5 терминологик сүзлек һәм дәреслекләр авторы.



ИЛЪЯС МАРАТ улы ГАФАРОВ – 2009 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе һәм тарихы факультетын тәмамлап, аспирантурага укырга керә. Доцент Рәсимә Шәмсетдинова җитәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Шамсутдинова Р.Р., Гаффаров И.М. Шинаси значит обладающий знанием.

Статья посвящена 125-летию со дня рождения известного татарского ученого и педагога Г.С. Ибрагимова (Шнаси).

Дәһшәтле елларда гаделсезлек корбаны булып, XX гасырның азагында гына исемнәре халыкка кайтарылган шәхесләр арасында Габдулла Сабир улы Ибраһимов – Шинаси да бар. Ул халкыбызның рухи, фәнни тормышында тирән эз калдырган шәхес.

Г.С.Ибраһимов – табигать фәннәре өлкәсендә тирән белемле, киң эрудицияле галим, әлеге фәннәр буенча татар телендә язылган оригинал дәреслекләр авторы, татар теле фәнни терминологиясенәң төп принципнарын

билгеләү, эшләү юнәлешендә зур хезмәт куйган, бүген дә фәнни төшенчәләренә белдереп йөрүче меңләгән терминнарны телебезгә кертеп җибәрүче галим.

1885 елның гыйнвар аенда элекке Оренбург губернасының Троицк шәһәрәндә Сабир һәм Газизә Ибраһимовларның Габдулла исемле балалары дөньяга килә. Әтисе Арча контонындагы крестьян гаиләсеннән, ул вакытларда приказчик булып эшләгән. Габдулланың балачагы Троицк шәһәрәндә уза, шунда ул җирле

алтыеллык мәктәптә туган телендә укый.

1900 елда мәктәпне тәмамлаганнан соң, белем алуын дәвам итү өчен, Габдулла Стамбул шәһәренә китә. Биредә төрек гимназиясен тәмамлагач, ул 1906 елда Стамбул университетының табигать белемнәре факультетына укырга керә. Университет еллары яшь егет алдында яңа перспективалар ача һәм аның дөньяга карашын формалаштыра. Ул зур тырышлык белән француз, төрек телләрен өйрәнә, табигать белемнәрен үзләштерә. Әнә шул тырышлыгы, үзәтлеге өчен сабакташлары, шаяртып, аны “шинас” (ягъни “белүче, аңлаучы, оста”) дип атыйлар һәм алга таба бу исем аның псевдонимына әверелә. Әмма 1908 елда авырып китүе сәбәпле, ул өченче курста укуны ташларга мәжбүр була һәм туган шәһәренә – Троицкига эйләнеп кайта. Шул ук елны аны Уфа шәһәренә “Галия” мәдрәсәсенә чакырып алалар. Анда ул физика, химия һәм математика фәннәрен укыта башлый, тәҗрибәләр үткәрү өчен физика-химия кабинеты оештырып җибәрә. Татар телендә химия, физика дәреслекләренә булган ихтыяж да нәкъ менә шул вакытта туа. Китабының кереш сүзендә ул “... үз телебездә бу фәнгә гаид (*караган* – Р.Ш.) бер китап булмавы һәм госманлыча язылганнарының да шивәләре бик авыр булуы мине бик аптыратты. Хәлбуки, шәкертләрнең мөгаллим тәҗрирәннән (*аңлатып сөйләвеннән* – Р.Ш.) кирәгенчә файдаланулары өчен үзләренә рәһбәр (*әңитәкче, юл күрсәтүче* – Р.Ш.) булырлык кыска китап кирәк иде. Менә ошбу кирәклеке вә бу юксыллык мине икътидарым белән бик мөтәнасиб булмаган (*кулымнан бик үк килмәгән* – Р.Ш.) бер эшкә ябышуга мәжбүр итте” – дип, үзенә ничек дәреслек язарга керешүен аңлатып китә. Ул дәреслекнең әлегә фәнне укыту өчен төзелгән лекцияләргә, дәрес материалларына нигезләнеп язылуын ассызыклар “...укытуга чаклы голуме табигыядән (*табигать фәннәреннән*) һичбер нәрсә күрмәгән шәкертләр кимия хакында яхшы ук мәгълүмат алдылар. Файдалы булуын имтихан җаваплары белән исбат иттеләр. Файдалы булуына шәкертләр үзләре дә ышанган булырга кирәк, соң дәресемдә кимия укыган шәкертләрнең барысы да бер

аваздан үзләренә яздырылган дәресләрнең китап рәвешендә бастырылып нәшер итүен үтенделәр,” – дип билгеләп китә. Галим татар телендә чыккан бу беренче химия дәреслеген язучы өчен француз, төрек телләрендә чыккан дәреслекләренә өйрәнүен, шулар үрнәгендә оригинал дәреслек язучыны әйтеп китә. Дәреслекнең теле аңлаешлы, гади. Бу турыда автор үзе дә: “Саф татар телендә язарга тырыштым. Бик мәжбүрият булмаганда гарәп сүзләрен кертмәдем. Бу вакытка чаклы үз арабызда билгеле булмаган гонсырларның исемнәрен вә кимияви истиляхларны госманлыча кабул иттем. Шунның белән рәттән русча атамаларны да яздым,” – дип билгеләп үтә [1].

Уфа мәдрәсәсендә өч ел эшләгәннән соң, Г.С.Ибраһимов 1911 елда Оренбургка күчеп китә һәм андагы “Хөсәения” мәдрәсәсендә шул ук фәннәренә укытуын дәвам итә. Биредә ул химия дәреслегенә икенче кисәген һәм педагогика буенча уку әсбабын яздып бетерә [2; 3].

1913 елда Г.С.Ибраһимов “Галия” мәдрәсәсе җитәкчелеге чакыруы буенча яңадан Уфага кайта. Монда аңа, укыту белән берлектә, уку-укыту бүлегенә мөдирлек итүне дә тапшыралар. Габдулла Сабир улы бер үк вакытта Оренбургта оештырылган халык университетының президиум әгъзасы булып тора, табигать фәннәре буенча фәнни-популяр лекцияләр дә укый, физика, химия һәм космография өлкәсендә белем бирүче укытучыларның Санкт-Петербуркта үткәрелгән Бөтенроссия съездында катнаша.

Уфада Совет власте урнашканнан соң, Габдулла Ибраһимов икенче баскычлы мәктәп һәм педтехникумда, совет партия мәктәбендә, шул ук вакытта халык мәгарифе институты һәм Ленин исемендәге мәктәптә эшли, Оренбург, Пермь, Стәрлетамак, Троицк һәм Чиләбе шәһәрләрендә материя һәм энергиянең килеп чыгышы темаларына докладлар укый, шулай ук ул татар укытучыларының Казанда үткәрелгән съездында катнашып, татар мәктәпләрен үзгәртеп коруга юнәлдерелгән проектына тәкъдим итә. Күренекле педагог татар мәктәбе башлангыч сыйныфлары һәм укытучылар әзерләү мәктәпләре өчен программа

төзүдә катнаша [4].

Жәмгыять эшләрәндә актив катнашу да, фәнни-педагогик эшчәнлек тә Г. Ибраһимовны дәрәсләкләр төзү, язу эшеннән туктатамый. 1916 елда аның “Хикмәт табигыя” дәрәсләге дөнья күрә [5]. Галим аның сүз башында “...мөселман мәдрәсәләрендә укучы шәкертләргә магнетизм, сыеклык, газлар табигыятен өйрәтү максатыннан язылды,” – дип искәртеп китә. Г. Ибраһимов гади халыкка табигыять фәннәре буенча беләм бирү юнәлешендә зур эш башкара. Ул халык алдында энергия, жирнең тарту көче һәм шуларга бәйләнешле закончалыклар, төрле физик күренешләргә аңлатуга юнәлдерелгән лекцияләр укый, фәнни-популяр әдәбият чыгара.

1918 елда Габдулла Сабир улы Уральск өлкәсенә Ирбит шәһәрәндә туган Зөһрә Саттар кызы Әхмәтова белән Уфада гаилә коры, ә 1925 елның жәендә Ибраһимовлар гаиләләре белән Казанга күчеп килә. Зөһрә ханым гомәр буена иренә эшендә зур ярдәмче һәм тугрылыклы юлдашы була, ул Татар югары коммунистик авыл хужалыгы мәктәбендә физика кафедрасы лаборанты булып эшли. Алар дүрт бала үстерәләр.

Октябрь инкыйлабының беренче елларында Татарстан мәгарифе алдына заман таләпләренә җавап бирерлек яңа программалар, ана телендә фәннәрнең нигезен чагылдырырлык терминология төзү кебек мәсьәләләр килеп туа. 1925 елның 17нче сентябрәндә үткәрелгән Гыйльми үзәк президиумы утырышында терминология мәсьәләләре белән шөгыльләнү эше Габдулла Ибраһимовка тапшырыла һәм ул үзенә хас энергия, энтузиазм белән эшкә чума [6]. 1927 елда ул “Гыйльми үзәкнең һәм татар гыйльми көчләренәң тырышлыклары аркасында 15 меңгә якын атама эшләнде, татар теле гыйлем теленә әйләнде”, – дип отчет бирә [7].

Тынгы белмәс педагог, галим бер үк вакытта Татар коммунистик университетында эшли, әлегә уку йорты Татар югары коммунистик авыл хужалыгы мәктәбе итеп үзгәртелгәч, физика укыта, физика кабинеты мөдире булып тора, мәктәпнең иҗтимагый тормышында актив катнаша. Шулу вакытта татар педагогика фәннәре секциясә рәисә булып тора, “Рабпрос”

профсоюзында исәпләнә, доцент дәрәжәсенә ирешә. Шинаси Татар югары коммунистик авыл хужалыгы мәктәбендә педагогик эш алып бару белән беррәттән, педтехникумда физика дәрәсләре бирә, шулай ук, физика кафедрасы җитәкчесә буларак, педагогларның квалификациясен күтәрү институтында хезмәттәшлек итә һәм Көнчыгыш педагогика институтында физика, химия, биология фәннәре буенча дәрәсләр алып бара, Казандагы берләшкән сәнгать-театр техникумының 1-2 сыйныфларында атнага алты сәгать физика укыта, практик дәрәсләргә җитәкчелек итә.

Г.С. Ибраһимов татар жәмәгәтьчелегенә табигать белемә фәннәре өлкәләренә караган мәгълүматларны җиткерү һәм халык арасында пропагандалау максатларында фәнни-популяр характердагы хезмәтләр һәм дәрәсләкләр яза: “Җир тарихы”, “Дөньяның яралуы”, “Җир өстендә тереклек яралу”, “Җан бармы?”, “Җан һәм тереклек”, “Картлык вә яшәртү”, “Үлем һәм терелтү”, “Картлык белән көрәшү һәм яшәртү”, “Кыскача биология”, “Матдә төзелешә”, “Мохтәсар химия”, “Хикмәт табигыя дәрәсләге”, “Табигать дәрәсләре”, “Физика дәрәсләре”, “Халык хужалыгының физика-техника нигезләре” һәм башкалар. Галимнең Казан дәүләт университетының Лобачевский исемендәгә фәнни китапханәсендә сакланган 50дән артык хезмәтә аның киң эрудициясә, күпкырлы фәнни эшчәнлегә турында сөйли. Тырыш, тынгысыз холыклы, яңалыкны аңларга һәм башкаларга да җиткерергә омтылучы Габдулла Сабир улы татар телен фән буларак үстерү, фәннәрнең төрле юнәлешләрендә әле яңа ачышлар ясаган булып иде...

Ләкин 1938 елның 23нче мартында ул НКВД тарафыннан кулга алына һәм Казанның I номерлы төрмәсенә ябыла. Аңа Татарстанда шпионлык-диверсия эшләре оештыру, Совет хакимиятен бәрәп төшереп, СССРда яңадан капитализм урнаштыру өчен көрәшкән дигән яла ягыла, ә 1938 елның 3нче ноябрәндә аңа иң югары жәза бирү турында хөкәм карары чыгарыла. Карар шулу көндә үтәлә. Габдулла Ибраһимовның гәүдәсә башка репрессия корбаннары белән бергә Казан шәһәрәнең Архангельск зиратына күмелә.

1958 елның 24нче гыйнварында исә Идел

буе Хәрби округы трибуналы Г.С.Ибраһимов чөләрнең ялгышканлыгын раслый һәм эшендә жинаять составы булмавын, тикшерү- галимнең исеме аклануын белдерә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Г. Шинаси. Мохтәсар химия. 1 кисәк. – Казан: Юл, 1910. – 172 б.
2. Г. Шинаси. Мохтәсар химия. 2 кисәк. – Оренбург: Вакыт, 1912. – 160 б.
3. Г. Шинаси. Ысул тәгълим вә тәрбиядән фәнни тәдрис. – Оренбург: Вакыт, 1912. – 160 б.
4. Рахимкулова М.Ф. Преподавание естественных наук в татарских школах дореволюционной России: Страницы истории татарских школ в России. – Оренбург, 1998. – 274 с.
5. Г. Шинаси. Хикмәт тәбигыя дәрәсләге. – Уфа, 1916. – 164 б.
6. Отчеты о деятельности Академцентра НКПроса ТАССР за 1925/26 уч. год (1 октября 1925 г. – 30 сентября 1926 г.) / Татарстан Республикасы Милли архивы, 3682 ф., 1 тасв., 1170 сакл. бер., 126 кгз.; Материалы о деятельности Академцентра (1 октября 1926 г. – 30 сентября 1927 г.) / 1171 сакл. бер., 64 кгз..
7. Г.Шинаси. Ун ел эчендә Татарстанда гыйльми атамалар эшләү нәтижәсе// Мәгариф. – 1927. – 66-71 б.

© Яруллин Э.И., 2010

ТЕЛ БЕЛЕМЕНДӘ СҮЗТЕЗМӘ ХАКЫНДА КАЙБЕР ФИКЕРЛӘР

Элмир Яруллин



ЭЛМИР ИЛСУР улы ЯРУЛЛИН – 2007 елда Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының татар теле һәм әдәбияты факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты, доцент Шәрифжан Асылгәрәев житәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Яруллин Э.И. О словосочетаниях в татарском языкознании.

Проблемы словосочетания продолжают оставаться актуальным направлением в науках о языке.

Хәзерге тел белемендә сүзтезмә хакында өйрәтүләр синтаксиста үз урынын тәмам алып, аерым бер юнәлеш барлыкка китерә. Әлеге тармакның башында торган Й.Рис (1928) сүзтезмәләрне синтаксисның мөстәкыйль берәмлегә итеп танытуга, аның гади һәм кушма жөмлә синтаксисы кебек үк игътибарга лаек лингвистик юнәлеш булуын раслауга үзеннән зур өлеш кертә.

Сүзтезмәләрне өйрәнү тарихында аның табигате һәм жөмләгә мөнәсәбәте уңаеннан булган карашларында бердәмлек юклыгы күзәтелә. Бер төркем тикшеренүчеләрдә “сүзтезмә” терминының этимологиясе белән артык мавыгу күзәтелә. Аларда “сүзтезмә” төшенчәсе астында грамматик һәм мәгънәви яктан оешкан теләсә кайсы ике мөстәкыйль сүзнең тезмәсе карала. Әлеге очракта аларның сөйләмдәге максаты да, формасы да исәпкә алынмый. Бу факт, үз чиратында,

жөмләне сүзтезмәнең бер өлеше итеп карауга, синтаксисны тулаем сүзтезмә хакында өйрәтү дип кабул итүгә китерә. Мондый карашлар Ф.Ф.Фортунатов, А.М.Пешковский, М.Н.Петерсон хезмәтләрендә чагылыш таба.

Ф.Ф.Фортунатов, мәсәлән, сүзтезмәне түбәндәгечә тасвирлый: “словосочетанием в речи я называю то целое по значению, которое образуется сочетанием одного полного слова (не частицы) с другим полным словом, будет ли это выражение целого психологического суждения, или выражение его части” [1, 451]. А.М.Пешковский сүзтезмәне тагын да киңрәк аңлап: «словосочетание есть два слова или ряд слов, объединенных в речи и в мысли», – дип яза [2, 35]. Мондый караш бер төшенчә астында берләшкән ике яки берничә жөмләне дә, тезүле бәйләнешкә нигезләнган төзелмәләрне дә сүзтезмә дип карауга китерә. М.Н.Петерсон

исә сүзтезмәне синтаксисның өйрәнү объектыннан бөтенләй чыгарып ташлый [3]. Шушы ук карашны соңрак Ю.В.Фоменко да күтәрәп чыга, әмма галимнәр арасында әлегә фикер яклау тапмый.

Сүзтезмәне жөмлә эчендә аерып карау А.А.Шахматов хезмәтләреннән башлана. Бу уңайдан лингвист: «словосочетанием называется такое соединение слов, которое образует грамматическое единство, обнаруживаемое зависимостью одних из этих слов от других», – дигән карашта тора [4, 274]. Аны, беренче чиратта, жөмләдәге иярчен кисәкләрнең үзара бәйләнеше һәм баш кисәкләргә мөнәсәбәтте кызыксындыра. Әмма жөмлә сүзтезмәләрнең бер төре буларак бәйләнә.

Әлегә фикерләр В.П.Сухотин хезмәтләрендә дә урын ала. Сүзтезмәне ул «минимальное грамматическое и смысловое единство в составе предложения, отражающее связи реальной действительности» буларак күзаллый [5, 157]. Мондый билгеләмә түбәндәге нәтижеләргә китерә: сүзтезмә жөмләдән аерып чыгарыла; ия белән хәбәрне дә сүзтезмә итеп карау, аларны предикатив һәм предикатив булмаган төрләргә бүлүгә китерә; сүзтезмәләр тиндәш һәм тиндәш булмаган төрләргә бүленә.

Әлегә карашларга оппозициядә торган принципияль яңа фикерләр В.В.Виноградов хезмәтләрендә урын ала. Ул, функциональ аспекттан чыгып, жөмләне коммуникатив, ә сүзтезмәне номинатив берәмлек буларак тасвирлый. В.В.Виноградов беренчеләрдән булып сүзтезмә составындагы компонентлар арасындагы грамматик һәм структур мөнәсәбәтләрне тикшерә, ул тезүле бәйләнешнең сүзтезмә хасил итә алмавын да логик һәм грамматик яктан нигезләп бирә [6, 19].

В.А.Белошапкина үзенең хезмәтләрендә “сүзтезмә” төшенчәсен тагын да киңәйтә: “непредикативное соединение на основе синтаксической связи слова с формой слова или формы слова с формой слова”, – дип яза (1981). Бу караш нигезендә компонентлары предикатив мөнәсәбәттә тормаган теләсә кайсы сүзләр тезмәсә сүзтезмә буларак карала.

рак карала.

Тюркологиядә сүзтезмәләрне классификацияләүгә карата төрле карашлар яшәп килә. Шулар арасында сүзтезмәләрне иярүче сүздән чыгып төркемләү турында фикерләр дә бар. Мисал өчен, Н.А.Баскаков (1956), Н.К.Дмитриев (1960) хезмәтләрендә шундый карашлар өстенлек итә. М.З.Зәкиев, “как известно, второстепенные члены в традиционном понимании классифицируются по априорно установленным схемам логического суждения» дип, шуның нәтижәсендә сүзтезмәләрне иярүче сүзнең функцияләреннән чыгып төркемләүнең уңышлы түгеллеген күрсәтә [7, 110].

Е.И. Убрятова сүзтезмәләрне төркемләүнең нигезенә сүзтезмәдәге компонентларның бәйләнешен сала. Шуның нигезендә галимә сүзтезмәләрне янәшәлек, изафә, идарә итү, ярашу кебек төрләргә бүлөп өйрәнә [8, 31-82]. М.З. Зәкиев фикеренчә, “такой принцип классификации не может упорядочить изучение особенностей конкретизирующего отношения». Шуның өстенә, автор фикеренчә, сүзтезмәләрне бу рәвешчә өйрәнү «закрывает перед исследователями возможность изучения конкретных, реально существующих средств связи и тем самым приносит большой вред изучению живых синтаксических связей между словами, которые определяются взаимоотношениями явлений, предметов или понятий, выраженных данным словосочетанием [7, 110-111]. М.З. Зәкиев фикеренчә, М.Б. Балакаевның “Современный казахский язык. Синтаксис словосочетания и простого предложения” (1959) хезмәтендә урын алган сүзтезмәләрне морфологик позициядән чыгып төркемләү тюркологиядә иң уңышлылардан санала.

Татар тел белемендә синтаксик төзелмәләрнең нигезендә яткан, аларның төп хасиятләренең берсе булган синтаксик мөнәсәбәтләр һәм бәйләнешләрне сүзтезмә нигезендә өйрәнү XIX йөзгә беренче җиртәсеннән башлана. А. Троянский “Краткая татарская грамматика” (1814) китабында теләсә нинди сүзләр тезмәсен, исем белән бәйләктән торган тезмәне дә сүзтезмәгә кертә. Ул иярүче һәм ияртүче сүзләргә,

бәйләүче чараларга, сүзләр арасындагы мәгънә мөнәсәбәтләренә бөтенләй игътибар итми. Моннан соң А.Казем-Бекның “Общая грамматика тюрецко-татарского языка (1839), М.Ивановның “Татарская грамматика” (1842) китапларында сүз тизмәләре тикшерелә. Алар икесе дә “О сочинении слов” дигән баш астында исемнәрнең, фигыльләрнең һәм башка сүз төркемнәренә нинди сүзләр белән бәйләнешкә керә алуын, нинди юллар белән бәйләнүен язалар [9, 29]. М.Мәхмүдәвнә 1857 елгы грамматикасында да әлеге тема берникадәр яктыртыла.

XIX йөзнең урталарына таба грамматикада логик юнәлеш өстенлек ала, сүзтезмәләргә тикшерү, иярчен кисәкләргә өйрәнү белән алмаштырыла. М.З.Зәкиев карашынча, татар тел белемендә Н.И.Греч (1838) һәм Ф.И.Буслаев (1858) хезмәтләре нәтижәсендә сүзтезмә синтаксисның өйрәнү объектыннан алып ташлана [7, 100]. Бары К.Насыйри “Краткая татарская грамматика” (1860) һәм “Өнмүзәж” (1895) китапларында сүзтезмәләргә аерым өйрәнә.

Ж.Вәлиди “Татар теленең грамматикасы” (1919) хезмәтендә сүзтезмәләргә өчкә бүлә: аеру тәртибе (*яхшы кеше, бу кеше*), теркәү тәртибе (*шәкертнең китабы, Урал тавы*), хөкем тәртибе. Соңгысына автор барлык фигыль сүзтезмәләргә кергә. Ж.Вәлиди жөмлөләргә сүзтезмәләргә бер төре буларак карый. Ул сөйләмнең иң зур төп берәмлеге – сүзтезмә, жөмлә исә, сүзтезмә эчендә каралырга тиеш, дигән фикердә тора.

Татар тел белемендә сүзтезмә теория-

се өлкәсендә зур хезмәт куйган авторлардан М.З.Зәкиев сүзтезмәләргә хас түбәндәге төп үзенчәлекләргә күрсәтә: 1) сүз тизмәсе ике яки берничә мөстәкыйль сүздән тора; 2) сүз тизмәләрендә сүзләр билгеле бер телгә хас булган грамматик юллар белән бәйләнәләр. Галим фикеренчә, бу яктан сүзтезмә жөмлөгә якын тора. Ягъни әлеге момент һәр икесе өчен дә уртақ сыйфат санала; 3) сүз тизмәләргә әйберне, төшенчәне аерып, конкретлаштырып атыйлар. Автор, хаклы рәвештә, сүзтезмәнең сүзләр кебек үк жөмлә төзәр өчен материал булып хезмәт итүен әйтә [10, 25]. Шуңа ук вакытта автор сүзтезмәгә модальлек, хәбәрлек, заман, зат категорияләренә, хәбәр итү интонациясенә хас булмавын, раслау яки инкар итү, анда хәбәр итү, хөкем йөртү күз алдында тотылмавын да ассызыклай [10, 26]. Галим үзен сүзтезмәләргә кагылышлы өйрәтүләрендә, формаль-грамматик үзенчәлекләргә таянып, татар теле сүзтезмәләрендәге компонентлар арасында лексик-грамматик мөнәсәбәтләргә ачыклауга, сүзтезмәләрнең составын билгеләүгә, сүзтезмә составындагы берәмлекләргә бәйләүче чараларны тикшерүгә үзеннән зур өлеш кертә.

Төрки тел белемендә сүзтезмәләргә өйрәнүгә булган игътибар бүгенгә көнгә кадәр кимеми. М.Б.Гусейнова (2006), А.М.Кадырбекова (2007), З.М.Байрамова (2007), П.Б.Рашидханова (2009), О.Г.Егорова (2004) һ.б. хезмәтләре сүзтезмә проблемасының төрки тел белеме өчен кызыклы юнәлеш булып раслый.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. – М., 1957.
2. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.
3. Петерсон М.Н. Очерк синтаксиса русского языка. – М., 1923.
4. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка, изд. 2-е. – Ленинград, 1941.
5. Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке. – М., 1950.
6. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетания // Вопросы языкознания. – 1954. – №3.
7. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1963.
8. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. – Ч.1. (Простое предложение). – М., 1950.
9. Татар грамматикасы, 3 томда. – 3 т. (Синтаксис). – М.: Инсан; Казан: Фикер, 1999.
10. Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле: Синтаксис. – Казан: КДУ нәшрияты, 1958.

ФӘНДӘ МИЛЛИ ХАРАКТЕР ПРОБЛЕМАСЫ

Алия Сафина



АЛИЯ МӘГЪСУМ кызы САФИНА – 2002 елда КДПУның татар филологиясе факультетын тәмамлый. Хәзерге көндә Ш.Мәржани исемендәге Тарих институтында фәнни хезмәткәр булып эшли.

Сафина А.М. Проблема национального характера в науке.

В статье рассматривается проблема национального характера в таких науках как психология, философия, этика и литература.

Хәзерге чорда жәмгыятьнең үсеш шартлары, социаль мөнәсәбәтләр, мәданият һәм фән-техника өлкәсендәге үзгәрешләр милли-социаль, сәяси һәм хокукий мәсьәләләргә, милләт язмышын бөтен кискенлегә белән ачып салып, аларның чишелеш юлларын актив рәвештә эзләүгә этәрә. Колбиләүчелек, феодализм, капитализм, социализм дәверләрендә исән калып, бүгенге көнгә килеп җиткән халык күп гасырлар давамында бөртекләп туплап килгән рухи хәзинәне, сыналган традиция, горейф-гадәт, йолаларны, әхлак-тәртип кагыйдәләрен үзгәртә саклый. Милли процессның үсеш-үзгәреше барышында халык борынгы тамырларына, тарихи үткәннә, йолаларына, горейф-гадәтләренә, диненә һәм хәзерге тормыштагы ролен, урынын аңлауга игътибарын арттыра. Атап үтелгәннәргә ачыкларга милли хис, милли тойгы, милли аң, милли характер ярдәм итә.

Кешенең милли хисләре аң белән сугарыла, ә милли аң үзе милли хисләр нигезендә барлыкка килә. Милли характер, милли хисләр белән милли аңны үзгәртә «сыйдыра», чөнки ул үзгәртә хисләр белән уйларның «матди» гәүдәләнеше туплый. Милли хисләр һәм милли аң конкрет эшчәнлекне тудыра, ә милли характер шушы эшчәнлекнең сыйфатын билгели. Милли характер, кешенең конкрет юнәлештәге эшчәнлегенең сыйфаты буларак, фәкать милли хисләр, милли мәнфәгатьләр юнәлешендә уй-фикер йөртү нәтижәсендә генә барлыкка килә ала. Милли характер реаль күренеш, ул чынбарлыкның үзгәртә, кешеләрнең фикерләү ысулында, телендә,

сәнгәтендә, йолаларында, әйләнә-тирәдәге күренешләргә мөнәсәбәтендә чагыла.

Гуманитар һәм иҗтимагый фәннәрдә милли характер – иң зур игътибарны җәлеп иткән катлаулы һәм күпьяклы проблема. Аны чишүдә фәлсәфәчеләр, социологлар, психологлар, әдәбият белгечләре, этнографлар үз карашларын баян итәләр. Милли характер мәсьәләсе белән XIX гасырда ук немец галимнәре кызыксына башлый. Эйттик, И.Кант, И.Фихте, Ф.Гегель милли характерны еш кына «милли рух», «халык характеры» терминнары белән алмаштыралар. Бу исә, алар тарафыннан «милләт» төшенчәсен дөрес аңламау, фәнни концепция төзи алмауга китерә. Мәсәлән, Гегель фикеренчә, халыкларның милли характеры мәңгегә аларның бүгенге халәте белән билгеләнә, аларда һичнинди үзгәрешләр булмачак түгел, хәзерге көндә артта калган халыклар киләчәктә дә котылгысыз рәвештә шушы хәлдә калачаклар [1, 76].

Милли характер турындагы идеалистик карашны француз фәлсәфәчесе Г.Лебон да яклап чыга: «Һәр халыкның билгеле бер күңел төзелеше бар, ә ул анатомик үзгәрешләр кебек үк тотрыклы» [2, 5]. О.Бауэр, шулай ук, үзенең хезмәтендә әлегә төшенчә хакында идеалистик һәм метафизик фикерләүдән кытыла алмый. Халыкның милли характерын ул кешеләрнең уртак фикерләү ысулында күрә [3, 21-24]. Чынлыкта бу мөмкин түгел, чөнки бер милләт эчендәге кешеләрнең һәрберсе үзгәртә фикерли. У.Коннор да бу фикерне куәтләп: «Милләт кешеләре һәм төрле этник төркемнәр,

янәсе, үзләренең үткәнен, бүгенгесен һәм киләчәк язмышларын да бертөрле аңлый торган булалар» [4, 56], – ди.

Совет фәлсәфәчеләре дә милли характер турында төрле карашта торалар. Кайберләре милли характерны халыкның яшәү шартлары белән бәйләп аңлатырга тырышалар. Алар фикеренчә, яшәү шартлары үзгәрү белән халыкның милли характеры да экренләп үзгәргә мөмкин. Моннан тыш, «дөньяда бернинди милли характер юк, ул – миф кына» [5, 49] дигән караш та еш очрый. Икенче берәүләр: милли характер сәнгать эсәрләрендә бәлки бардыр да, ләкин чынбарлыкта ул юк, шунлыктан аннан социологик категория ясау нигезсез [6, 31-32], дип белдерсә, өченчеләре исә, «...халыкларның иң зур аерымлыклары характерларында түгел, бәлки темпераментларында гына...» [7, 52], дип саный. Шуңа ук вакытта күпчелек галимнәр милли характерны «ниндидер сыйфатлар җыелмасы» дип билгеләргә дә тырышалар. Мәсәлән, танылган этнограф Ю.Борев: «...милли характерлар да берничә дистә сыйфатның үзенчәлекле бер багланшы белән тудырылган...» [7, 154], – дигән фикердә тора. Ләкин милли характерны болай дип билгеләү тискәре нәтижеләргә китерә башлый. Чөнки «ниндидер сыйфатлар» дип әйтү үзеннән-үзе аларны конкрет атап күрсәтүне сорый.

Хәзерге заман татар фәлсәфәчесе И.Ганиев: «... милли характер – чолгап алган дөньяны аңга алу һәм үзләштерүдәге милли уртаклыкның иң тотрыклы төп үзенчәлекләре. Ул – башка милләтләргә карата аермаларны билгели торган рухи яшәеш билгесе...» [8, 110-111], – дип ассызыклай.

Милли характерны өйрәнүгә В.Козлов [9, 90-91; 10, 288], И.Кон [11, 122-159], Л.Арутюнов [12], Н.Джангильдин [13, 302], А.Дашдамиров [14, 155] кебек галимнәр дә зур өлеш кертәләр. Үзләренең хезмәтләрендә, милли характерны эзлекле тарихи карашта күрсәтеп, аның үзгәрелешле, реаль психологик һәм социаль каршылыклы булуына игътибар итәләр. Ләкин, сыйнфый аң һәм идеологик басым белән капланган килеш, алар милли характерның табигатен, формалашу һәм чагылыш механизмын тикшерә алмыйлар. Соңгы елларда милли харак-

терны өйрәнүдә рус галимнәре дә (этнологлар, этнопсихологлар һ.б.) зур уңышка ирешәләр. Яңа гына басылып чыккан дәреслекләре, монографияләре аларның бу өлкәдә масштаблы тикшеренү эшләрен җәелдереп җибәрүләрен күрсәтеп тора. Моңы П.Гнатенконың «Национальный характер» [15], В.Крыськоның «Этнопсихология и межнациональные отношения» [16], В.Кукушкин һәм Л.Столяренконың «Этнопедagogика и этнопсихология» [17], А.Садохин һәм Т. Грушевицкаяның «Этнология» [18], Т.Стефаненконың «Этнопсихология» [19] дигән хезмәтләре раслый. Югарыда аталган хезмәтләрдә социологлар, этнографлар милли характерның формалашуын этник мохит белән бәйләләр.

Әдәбиятта милли характер проблемасын ачу әдәби характерны тикшерү белән бәйле. Чөнки матур әдәбиятта әдәби характерның милли сыйфатлары, фәнни яктан өйрәнүгә караганда, тирәнрәк һәм күпкырлырак итеп сурәтләнә. Бу образларны үсештә һәм тарихи социаль контекстта тикшерергә, матур әдәбиятта милли типларның күптөрлелеген, аларның сыйнфый табигатен һәм тарихи үсешен күрергә ярдәм итә. Әдәбиятта милли характер кешенең эчке дөньясын, аның объектив чынбарлыгын, кешеләр һәм җәмгыять белән үзара мөнәсәбәтен ача. Матур әдәбиятта милли характер – язучының дөньяга карашы, реалистик һәм эстетик критерийлар күзлегеннән объектив чынбарлыкны образлы эмоциональ чагылдыруы. Әдәбиятта милли характер икегә бүленеп карала: сәнгать эсәре героеның милли характеры һәм сәнгать образлар тудыручының милли характеры. Сәнгать эсәренең милли характеры – милли чынбарлык үзенчәлегенә турыдан-туры чагылышы. Ул геройның хисләрендә, уйларында, мәнфәгатьләрендә һәм конкрет эшләрендә чагылып, аны иҗат итүче әдип тарафыннан тудырыла. Бу чыганақ язучының идея-эстетик позициясендә ята, әдип аны үз халкы тарафыннан тудырылган сурәтләү чаралары хәзинәсе ярдәмендә иҗат итә. Язучы милли сурәтләү чараларын үз халкының хисләрен, карашларын, мәнфәгатьләрен чагылдыру өчен файдалана. Ул реаль чынбарлык, тормыш күренешләрен, аларның индивидуаль яисә гомуми сыйфатларын турыдан-туры «күчереп алу» белән генә

чикләнми, тормыш күренешләренең мөһим сыйфатларын тагын да көчәйтеп, зурайтып, шәхси сыйфатлар итеп бирә. Шул ук вакытта характер һәм күренешләрдәге шәхси сыйфатларның барысын да түгел, ә бәлки әсәрнең эчтәлеген ачуга ярдәм иткәннәрен, ул күренешләргә хас булганнарын гына сайлап ала.

Безнең фикеребезчә, милли характерның асылы табигый-климатик һәм биологик-соматик факторлар йогынтысында тарихи, социаль-икътисади һәм рухи үсеш юлында формалашкан милләтнең типик ныклы сыйфатлары жыйелмасы буларак ачыла. Ул милләтнең рухын һәм үзенчәлеген, аның менталитетын, гадәтләрен, зәвыгын күрсәтә. Милли характер үз-үзенә тотуда, шәхси аралашуларда, традицияләрдә, гореф-гадәтләрдә һәм тормыш образында күренә. Ул этник үзенчәлекне югалтмауда саклау механизмы сыйфатында да хезмәт итә һәм этник берлекнең чагылуына, милли тәңгәллеккә юнәлгән милли психологиянең үзәк нигезе булып тора.

«Этнопедагогика һәм этнопсихология» дәрәсеге авторлары В.Кукушкин, Л.Столяренко фикере буенча, милли характерның төзелешенә түбәндәгеләр керә: шәхеснең үзбилгеләнүе; этник стереотиплар; этносның яхшылык һәм начарлык турында күзаллаулары; традициянең, гадәтләр һәм йолаларның психик ягы; ихтияж һәм зәвыкның төзелеше; психик энергиянең сәнгать әсәрләрендә, символларда аңлы һәм аңсыз рәвештә чагылуының гәүдәләнүе [17, 137-138].

Милли характер – үзгәрүчән, күпкырлы, тарихи факторларга бәйле төшенчә һәм алар аның үзәген билгеләүгә ярдәм итәләр. Шул ук вакытта милли характер бербөтен булып оешканда тәэсир иткән һәм аны үзгәрткән күптөрле факторларга да игътибар итү отышлы. Бу вакытта милли характер төшенчәсенең социаль-тарихи төгәллек, гомумиләштерү принципларына һәм ижтимагый чынбарлык, психологик закончалыкларының аерым шәхес белән өзәлми торган бергәлек принципларына таянып эш итәргә кирәк. Монда аның төп сыйфатлары, «милли үзгәрми торганнары» милли характерны кристаллаштыралар һәм нигез салучы, ачыклаучы башлангыч буларак алга чыгалар. Милли характер күрсәткечләре нин-

ди дә булса «субстанциаль» характерда түгел. Димәк, аларны милләт кешеләренә «тумыштан бирелгән», шунлыктан «һич үзгәрмәүчән» дип карап булмый. Алар милли берлекләрен (милләтләрен) тарихи үсеш процессында күренәләр һәм чагыштырмача тотрыклы булалар. Ә тотрыклы дәрәжәсә конкрет халыкларның яшәү (табигый, социаль) шартларына бәйле.

Милли характерны өйрәнү предметы булып рухи дөньяның әхлакый-фәлсәфи һәм социаль проблемалары тора. Әхлакый-фәлсәфи проблемаларны тикшерү матур әдәбиятта чагыла. Матур әдәбиятта милли характер сыйфатларын ачу жәмгыятьнең тарихи вакыт эчендәге үсешә һәм милли тарих белән бәйләнеше аша сурәтләнә. Рус әдәбият белгече Н.Воробьева да үзенә хезмәтендә әдипнең, үзе яшәгән һәм иҗат иткән милли эстетик дөнья күзлегеннән чыгып, милли характерны сурәтләвенә тукталып китә [20, 162-185].

Әдәбиятта «милли характер» төшенчәсенең мәгънәсен ачканда милли үзенчәлек проблемалары белән кызыксыну арта. Әдәби иҗатта этномилли чыганаclar, этногенез проблемасын тикшерү халык мәдәниятенә милли үзенчәлек мәсьәләсә белән тыгыз бәйләнә. Философия фәннәре докторы Казбек Гыйззәтов үзенә «Нәфасәт» дигән хезмәтендә моны түбәндәгечә аңлата: «...Сәнгатьтә миллилек – тарихи рәвештә милли конкретлык белән шәкелләнгән халык тормышының сәнгатьчә тарафыннан (аның дөньяга карашы һәм милли нәфасәти традицияләр яктылыгында) образлы-эмоциональ чагылдырылуы ул...» [21, 84]. Димәк, сәнгатьнең милли үзенчәлегә милли характерның гомуми сәнгати сыйфатын аңлату аша чагыла. Шулай булгач, әдәби иҗатның милли үзенчәлегә милли характер белән үзара бәйле. Милли характер теге яки бу халыкның тормыш шартларында формалашса, ә милли форма шушы халыкка хас «психик фикер сөреше» нигезендә оеша. Милли характерның «психик фикер сөреше» – халыкның социаль-икътисади һәм тарихи тормышының чагылышы. Жәмгыятьтә социаль һәм сәясәи шартларда барган үзгәрешләр башта милләтнең «психик фикер сөреше»ндә чагыла, ә соңыннан милли сәнгатьнең аерым үзенчәлекләрендә ачыла.

Әдипләр, конкрет тарихи вакытны күзаллау, типик һәм гомуми сыйфатларны сурәтләү максатыннан, шәхеснең игътибарын психик һәм менталь төзелешендәге үзенчәлекләргә юнәлтәләр. Бу сыйфатлар гасырлар буенча жыйналып, үзенчәлекле аерымлыklar белән шомартылган. Матур әдәбият, геройны конкрет эшләрендә һәм гамәлләрендә сурәтләп, үз тарихының төрле этапларда үзгәрүен күзәтеп, милли характерны ныклап өйрәнергә мөмкинлек бирә. Милли характерны сәнгать әсәрләрендә сурәтләү халыкка үзенең яшәешен аңларга булыша. Мәсәлән, дәүләтнең, халыкның кискен үсеш-үзгәреш этапларында милли характер проблемасы белән кызыксыну арта. Тарихның бу мизгелләрендә милли характерның әхлакий-фәлсәфи асылы милләтгә һәм аерым шәхестә көчле ачыла. Шуңа сәбәпле, язучылар халык аңында эз калдырган мөһим тарихи вакыйгаларга игътибар бирәләр.

Әдәби әсәрләрдәге милли характер аерым кеше шәхесен сурәтли, аның үзенчәлеген, психикасын, дөньяга карашын күрсәтә. Әдәби характерлар, бер яктан, тормышта яшәүче характерлар нигезендә туалар, икенче яктан, алар кешеләрнең үзенчәлекләрен, сыйфатла-

рын сәнгати гомумиләштерүгә аңлы рәвештә юнәлгән ижади процесс нәтижәсе булып торалар. Язучы, кеше характерының төрле төрләрәк гомумиләштереп кенә калмый, шуңа ук вакытта алар алдында тормышчан конкрет бурычлар да куя. Бу бурычларны чишкән вакытта төрле тормыш позицияләренең, идея һәм омтылышларның бәрелешендә, ижади күзаллау нәтижәсе буларак, милли характер сыйфатлары күренә башлый. Бу сыйфатларны ижат итү язучы өчен үз максат түгел, ә социаль мөһим идея һәм позицияләргә сурәтләү ысулы. Әдәбиятта милли характер шәхеснең эчке психологик дөньясында, аерым сыйфатлары жыелмасында, төрле очракларда үз-үзен тотышында чагыла.

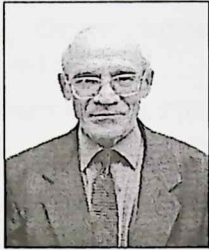
Милли характер асылы күпкырлы һәм күптөрле, шуңа да һәрбер чорда яңача ачыла. Хәзерге әдәбият белемдә тормыш нигезе алмашу белән шәхес һәм милли характер сыйфатлары үзгәрүгә зур игътибар бирелә. Бу хәзерге герой образларының «психик фикер сөреше» буенча элеккеге образлардан үзгә булуы белән раслана. Ләкин мондый характерның халыкчанлыгы төп критерий булып тора.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Гегель Г.В.Ф. Сочинения, в 14 т. – Т. 3. – М., 1956.
2. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб., 1896.
3. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия. – М.: Книга, 1918.
4. Коннор У. Социализм и нация. – М., 1975.
5. Филатов В. Национальный характер и классовая психология /Нация и национальное отношение. – Фрунзе, 1966.
6. Рогачев П., Свердлов М. Нации – народ – человечество. – М.: Политиздат, 1967.
7. Борева Ю. Личность – нация – человечество /Национальное и интернациональное в советской литературе. – М., 1971.
8. Ганиев И. Фәлсәфи фикер: белешмә-сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2003.
9. Козлов В. Некоторые проблемы теории нации //Вопросы истории. – 1967. – № 1.
10. Козлов В. Национальный характер – миф или реальность? //Иностранная литература. – 1968. – № 9.
11. Кон И. К проблеме национального характера // История и психология. – М.: Наука.
12. Арутюнов Л. Проблемы исследования художественных форм национального сознания / Национальное и интернациональное в советской литературе. – М., 1971.
13. Джангильдин Н. Природа национальной психологии. – Алма-Ата: Казахстан, 1978.
14. Дашдамиров А. Проблема личности в марксистско-ленинской теории нации и национальных отношений. – Баку: Азернешр, 1984.
15. Гнатенко П. Национальный характер. – Днепропетровск, 1992. – 136 с.
16. Крысько В. Этнопсихология и межнациональные отношения. – М.: Экзамен, 2002. – 448 с.
17. Кукушкин В., Столяренко Л. Этнопедагогика и этнопсихология. – Ростов-на-Дону: Феликс, 2000. – 448 с.
18. Садохин А., Грушевицкая Т. Этнология. – М.: Академия, 2003. – 320 с.
19. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М.: Аспект-Пресс, 2007. – 368 с.
20. Воробьева Н. Принцип историзма в изображении характера. – М.: Наука, – 1978.
21. Гыйззәтов К. Нәфасәт: Югары уку йортлары өчен дәреслек. Ике китапта. – 2 кит. – Казан: Мәгариф, 2006.

СЫГЫЛМАЛЫ-ҮЗЛЕ БӨГЕЛҮ

Абрик Вәлиуллин

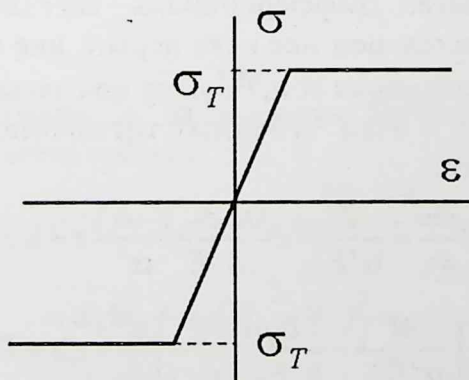


АБРИК ХӘЙРУЛЛА улы ВӘЛИУЛЛИН – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт технология университетының теоретик механика һәм материаллар каршылыгы кафедрасы профессоры. 100гә якын фәнни һәм методик хезмәт, 5 уйлап табу, материаллар каршылыгы буенча татар телендә беренче дәреслек (1992) һәм мәсьәләләр җыентыгы (1993) авторы.

Вәлиуллин А.Х. Упруго-вязкий изгиб.

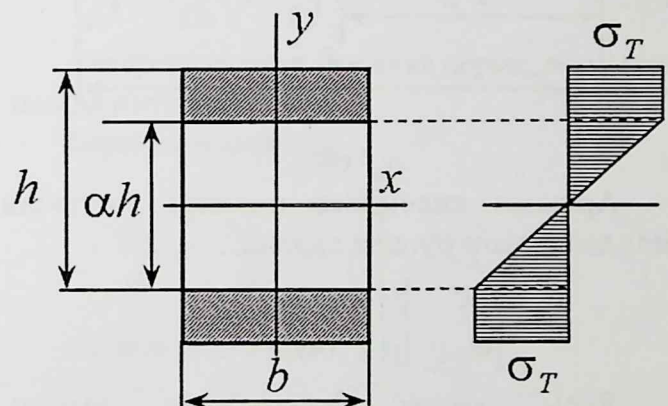
В статье рассматривается учет влияния текучести на напряженно-деформированное состояние балки при различных граничных условиях и воздействии различных нагрузок.

Өрлекнең аркылы кисемдәгә бөгү моменты $M_T = \sigma_T W_x$ зурлыгына барып җиткәч (σ_T – материалның агучанлык чиге, W_x – кисемнең бөгүгә каршылык моменты), кисемнең нейтраль күчәрәннән иң ерак яткан нокталарында материал агучанлык хәленә күчә. Материалның үзтотышы Прандтль диаграммасына (1 рәс.) туры килгән чакта агучанлык хәлендә деформация үсә, ә көчәнеш σ_T даими зурлыгында булып кала. Аркылы кисемнең b , биеклеге h булган турыпочмаклык дип алыык.



1 рәс.

Нормаль көчәнеш эпюры (2 рәс.) кисемне өч өлешкә – үзәктәгә сыгылмалы һәм сузылган-кысылган үзле зоналарга бүлә. Сыгылмалы үзәктә көчәнеш ординат күчәре буйлап сызыкча үзгәрә, ә пластик зоналарда даими $\sigma = \pm \sigma_T$ зурлыklarында булып кала. Сыгылмалы зона калынлыгын αh итеп билгеләсәк, α коэффициенты зурлыгына карап, бөгелүнең мондый өч



2 рәс.

төрән аера алабыз:

1) $\alpha = 1$ – сыгылмалы бөгелү:

$$M_{сыг} = \sigma_T W_x,$$

$$M_{сыг}^{max} = M_T = \sigma_T W_x;$$

2) $\alpha = 0$ – үзле бөгелү:

$$M_{пл} = \sigma_T W_{пл},$$

$$W_{пл} = bh^2 / 4,$$

$$W_x = bh^2 / 6,$$

бу халәтне “үзле (пластик) шарнир” дип атыйлар; аркылы кисемдә бөгү моменты шул $M_{пл}$ зурлыгынан арта алмый, аны момент чиге дип тә атыйлар, ул бирелгән кисемнең күтәрү сәләтен күрсәтә;

3) $0 < \alpha < 1$ – сыгылмалы-үзле бөгелү.

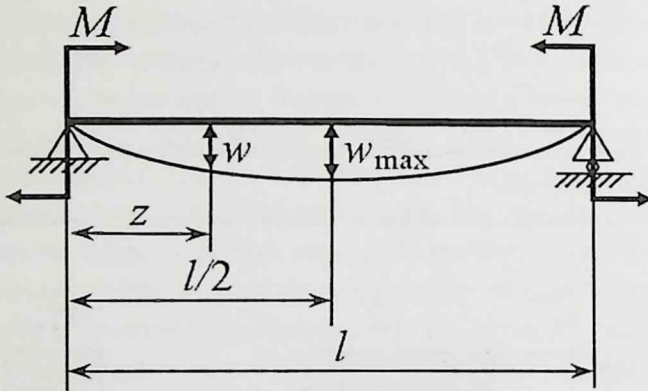
Сыгылмалы-үзле бөгү моментын табу өчен 2 рәсемдәгә эпюрдан файдаланыык:

$$M_{c-n} = 2[b\sigma_T(1-\alpha)\frac{h}{2} \cdot \frac{1}{2}(1+\alpha)\frac{h}{2} +$$

$$+\frac{1}{2}b\sigma_T\alpha\left[\frac{h}{2}\alpha\frac{h}{2}\right]=\sigma_T W_{nn}\left(1-\frac{\alpha^2}{3}\right) \quad (1)$$

һәм бөгелгән өрлекнең яңа күчәрен табыйк.

1. Мисал өчен, берторыклы өрлек шарнирга таянып, очларына капма-каршы юнәлгән ике момент куелган булсын (3 рәс.).



3 рәс.

Аркылы кисемдәге нормаль көчәнеш мондый закон буенча тарала:

$$\sigma = \begin{cases} E\varepsilon, & |y| \leq \alpha h/2, \\ \sigma_T, & |y| \geq \alpha h/2. \end{cases}$$

Яссы кисем фаразыннан чыгып, ординаты y ноктасы өчен деформация аңлатмасын языйк:

$$\varepsilon = \frac{y}{\rho}.$$

Биредә ρ – өрлек күчәренә кәкрелек радиусы. Кисемдәге бөгүче моментны билгелик:

$$\begin{aligned} M &= \int_A y^2 dA = 2 \int_{\frac{\alpha h}{2}}^{\frac{h}{2}} \sigma_T y dA + \int_{\frac{\alpha h}{2}}^{\frac{h}{2}} E \frac{y}{\rho} y dA = \\ &= 2\sigma_T \int_{\frac{\alpha h}{2}}^{\frac{h}{2}} y dA + \frac{E}{\rho} \int_{\frac{\alpha h}{2}}^{\frac{h}{2}} y^2 dA = \\ &= 2\sigma_T S_x^{nl} + \frac{E}{\rho} J_x^{сыз}. \end{aligned} \quad (2)$$

Бу аңлатмага кергән S_x^{nl} – кисемнең үзле халәттәге өлешенең нейтраль күчәргә карата статик моменты, ә $J_x^{сыз}$ – кисемнең сыгылмалы өлешенең инерция моменты. Аларны мондый аңлатмалардан табып була:

$$S_x^{nl} = \int_{\frac{\alpha h}{2}}^{\frac{h}{2}} b y dy = \frac{b y^2}{2} \Big|_{\frac{\alpha h}{2}}^{\frac{h}{2}} = \frac{b h^2}{8} (1 - \alpha^2); \quad (3)$$

$$J_x^{сыз} = \frac{b(\alpha h)^3}{12} = \alpha^3 J_x.$$

Бөгелгән өрлек күчәре (2) тигезләмәсенән табыла:

$$\frac{1}{\rho} = \frac{M}{E J_x^{сыз}} - \frac{2 S_x^{nl} \sigma_T}{E J_x^{сыз}}.$$

Бу аңлатманы кулланып, кисемнең сыгылмалы өлешендәге көчәнешне табып була:

$$\sigma = \frac{E y}{\rho} = \frac{M y}{\alpha^3 J_x} - \frac{3 y}{h} \frac{1 - \alpha^2}{\alpha^3} \sigma_T.$$

Үзле зонада ул, белгәнәбезчә, даими зурлыкта кала: $\sigma = \sigma_T$.

Деформациялар үзле булса да, күчешләренә кечкенә дип санык һәм аларны табар өчен якынча дифференциаль тигезләмә кулланыйк:

$$\frac{d^2 w}{dz^2} = \frac{1}{\rho} = \frac{M}{\alpha^3 E J_x} - \frac{3}{h} \frac{1 - \alpha^2}{E \alpha^3} \sigma_T \quad (4)$$

Саф бөгелү очрагында $\rho = \text{const}$, димәк, бөгелгән өрлек күчәре эйләнә дугасы булып чыга. Дифференциаль тигезләмәнең үзгәрешлеләрен ике якка аерып, ике кат интеграл алганнан соң, борылу почмагы ϑ һәм бөгелеш w өчен түбәндәге тигезләмәләр килеп чыга:

$$\begin{aligned} \vartheta &= \frac{dw}{dz} = \frac{M}{\alpha^3 E J_x} z - \frac{3 \sigma_T}{h E} \frac{1 - \alpha^2}{\alpha^3} z + C; \\ w &= \left(\frac{M}{\alpha^3 E J_x} - \frac{3 \sigma_T}{h E} \frac{1 - \alpha^2}{\alpha^3} \right) \frac{z^2}{2} + C z + D. \end{aligned} \quad (5)$$

C һәм D даимиләрен табу өчен түбәндәге шартларны кулланыйк: $z=0$ һәм $z=l$ булганда, $w=0$. Беренче шарттан $D=0$, икенчесеннән

$$C = \frac{l}{2 \alpha^3 E} \left(3(1 - \alpha^2) \frac{\sigma_T}{h} - \frac{M}{J_x} \right).$$

Аларны (5) формуласына куйгач, бөгелеш табу өчен мондый тигезләмәгә килеп чыга:

$$w = \frac{1}{2 \alpha^3 E} \left(\frac{M}{J_x} - 3(1 - \alpha^2) \frac{\sigma_T}{h} \right) (z^2 - l z).$$

Максималь бөгелеш өрлекнең уртасында ($z=l/2$) була:

$$w_{\max} = -\frac{l^2}{8\alpha^3 E} \left(\frac{M}{J_x} - 3(1-\alpha^2) \frac{\sigma_T}{h} \right). \quad (6)$$

Әгәр өрлек саф сыгылмалы халәттә ($\alpha=1$) булса,

$$w_{\max} = -\frac{Ml^2}{8EJ_x} = -\frac{\sigma_T l^2}{4Eh},$$

әгәр инде үзле халәт кичерә икән ($\alpha=0$), ул чакта $w \rightarrow \infty$. Димәк, бу очракта бөгелеш чиксез үсә.

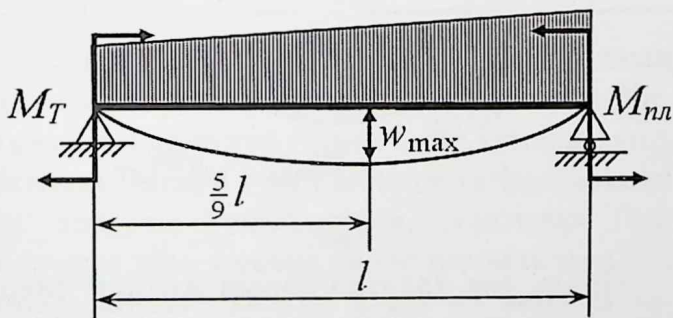
2. Берторыклы, шарнирга таянган өрлекнең (4 рәс.) ике очына ике момент куелып, аларның берсе

$$M_1 = M_{np} = \sigma_T W_{nl},$$

чик моментка, икенчесе – сыгылмалы иң зур

$$M_2 = M_T = \sigma_T W_x$$

моментына тигез булсын.



4 рәс.

Ихтияри z кисемендәгә бөгүче момент түбәндәгечә табыла:

$$\begin{aligned} M(z) &= M_T + R_A z = M_T + \frac{M_{np} - M_T}{l} z = \\ &= \sigma_T W_x + \sigma_T (W_{nl} - W_x) \frac{z}{l} = \\ &= \frac{\sigma_T b h^2}{6} \left(1 + \frac{z}{2l} \right). \end{aligned} \quad (7)$$

Бөгелгән күчәрнең дифференциаль тигезләмәсен языйк:

$$\frac{d^2 w}{dz^2} = \frac{M(z)}{\alpha^3 E J_x} = \frac{3 \sigma_T}{h E} \frac{1 - \alpha^2}{\alpha^3}.$$

Тигезләмәгә кергән бөгү моменты z -ның сызыкча функциясе булып тора, α коэффициенты да өрлекнең күчәре буйлап үзгәрә, шул бәйлелекне табыйк.

Белгәнәбезчә (1),

$$M_{c-n} = \sigma_T W_{nl} \left(1 - \frac{\alpha^2}{3} \right),$$

шуннан

$$\alpha = \sqrt{3 \left(1 - \frac{M_{c-n}}{M_{np}} \right)}.$$

Бу формулага M_{c-n} урынына (7)-дәгә $M(z)$ аңлатмасын куйсак, α табыла:

$$\alpha = \sqrt{1 - \frac{z}{l}}. \quad (8)$$

Боларның барысын исәпкә алып берәз үзгәрткәннән соң, безнең дифференциаль тигезләмәне түбәндәгечә язып була:

$$\frac{d^2 w}{dz^2} = \frac{2 \sigma_T}{E h} \left(1 - \frac{z}{l} \right)^{-1/2}. \quad (9)$$

Үзгәрешлеләрне ике якка аерып, ике ягыннан да интеграл алыык.

Беренче мәртәбәдә

$$\frac{dw}{dz} = -\frac{2 \sigma_T l}{E h} \left(1 - \frac{z}{l} \right)^{1/2} + C,$$

икенче мәртәбәдә

$$w = \frac{8 \sigma_T l^2}{3 E h} \left(1 - \frac{z}{l} \right)^{3/2} + C z + D.$$

Даими зурлыкларны чик шартларыннан табабыз – терәкләрдә өрлекнең бөгелешләре нульгә тигез: $z=0$ булганда, $w=0$; $z=l$ булганда, $w=0$.

Беренче шарттан

$$\frac{8 \sigma_T l^2}{3 E h} + D = 0; \quad D = -\frac{8 \sigma_T l^2}{3 E h}.$$

Икенче шарттан

$$C l + D = 0; \quad C = \frac{8 \sigma_T l}{3 E h}.$$

Нәтижәдә кәкрәйгән күчәр тигезләмәсен болай язып була:

$$w = \frac{8 \sigma_T l}{3 E h} \left(l \left(1 - \frac{z}{l} \right)^{3/2} + z - l \right). \quad (10)$$

Максималь бөгелешне табу өчен башта аның экстремум урынын билгелик:

$$\frac{dw}{dz} = 0, \quad -\frac{3}{2l} \left(1 - \frac{z}{l} \right)^{1/2} + \frac{1}{l} = 0,$$

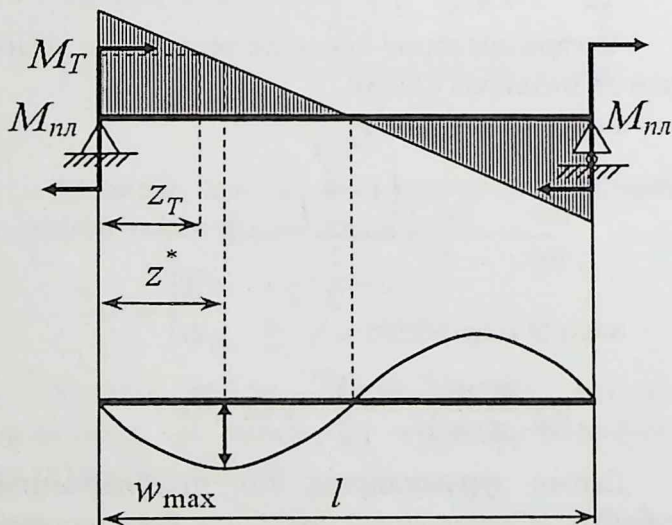
$$\sqrt{1 - \frac{z}{l}} = \frac{2}{3}, \quad z = \frac{5}{9}l.$$

Күргәнебезчә, бөгелеш иң зур булган урын өрлекнең уртасына туры килә диярлек, ул уртадан аз гына уң якка (зуррак момент куелган очка таба) авышкан. Табылган абсцис зурлыгын (10) аңлатмасына куйсак, өрлекнең иң зур бөгелешен табарбыз:

$$w_{\max} = -\frac{32 \sigma_T l^2}{81 E h}. \quad (11)$$

Беренче мәсьәләдән аермалы буларак, максималь бөгелеш саф сыгылмалы бөгелешкә караганда чама белән 1,6 тапкырга зуррак.

3. Шул ук өрлекнең очларына бертигез $M_A = M_B = M_{nl}$ моментлары куелган (5 рәс.).



5 рәс.

Ихтияри z кисемендә бөгүче момент

$$M(z) = M_{nl} - \frac{2M_{nl}}{l}z = 1,5\sigma_T W_x - 3\sigma_T W_x \frac{z}{l}. \quad (12)$$

Өрлек өч бүлемтектән тора. Кырыйлардагы ике бүлемтектә ($0 \leq z \leq z_T$ һәм $l - z_T \leq z \leq l$ булганда) өрлек сыгылмалы үзле хәлдә, уртадагы бүлемтектә ($z_T \leq z \leq l - z_T$ булганда) өрлек саф сыгылмалы бөгелү халәтен кичерә. Деформация үзәк симметрияле булганга, өрлекнең яртысын (сул ягын) гына карарга мөмкин.

Исәпләүләр нәтижәсендә максималь бөгелеш табыла:

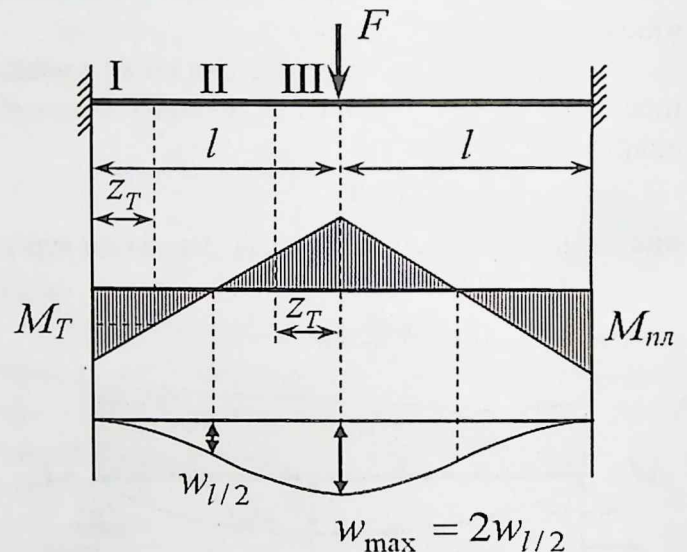
$$w_{\max} = -0,05083 \frac{\sigma_T l^2}{E h}. \quad (13)$$

Шуны да әйтергә кирәк, әгәр тышкы моментлар икесе дә $M_1 = M_2 = M_T$ булса, максималь сыгылмалы бөгелеш $z^* = (0,5 - 1/\sqrt{12})l = 0,207l$ кисемендә була:

$$w_{\max}^{сыг} = -\frac{0,016 M l^2}{E J} = -\frac{0,032 \sigma_T l^2}{E h}. \quad (14)$$

Ул без тапкан максималь бөгелештән якинча 1,6 тапкырга кимрәк.

4. Ике очы да каты кыстырылган өрлекнең уртасына тупланган көч куелган (6 рәс.).



6 рәс.

Өрлек чик халәتكә барып җиткән диярлек, шуңа күрә аның уртасында һәм очларында бөгүче момент чик моментка тигез дип саныйбыз: $M_{np} = 1,5\sigma_T W_x$.

Мәсьәлә тулысынча симметрик булганга, өрлекнең яртысын гына карарга мөмкин. Бөгелгән күчәрнең өч бүлемтегә өйрәнелә:

I бүлемтек — $0 \leq z \leq z_T$,

II бүлемтек — $z_T \leq z \leq l - z_T$,

III бүлемтек — $l - z_T \leq z \leq l$.

Һәр бүлемтек өчен бөгелгән күчәрнең дифференциаль тигезләмәсеннән һәм чик шартларыннан өрлекнең иң зур бөгелеше табыла:

$$w_{\max} = -\frac{20 \sigma_T l^2}{27 E h}. \quad (15)$$

Чагыштыру өчен, өрлекнең иң зур сыгылмалы бөгелеше ($\alpha = 1$ һәм $\sigma_{\max} = \sigma_T$ өчен):

$$w_{\max} = -\frac{F l^3}{24 E J} = -\frac{\sigma_T l^2}{3 E h}. \quad (16)$$

ПРОФЕССОР ГАЛИ ТУМАШЕВ*

Георгий Голубев, **Владимир Клоков**



ГЕОРГИЙ ВИКТОРОВИЧ ГОЛУБЕВ – физика-математика фәннәре докторы, профессор, А.Н. Туполев исемендәге Казан дәүләт техник университетының гамәли һәм теоретик механика кафедрасы профессоры. Фильтрациянең гидродинамик теориясенә һәм катлаулы техник системалардагы тирбәнәшләргә кагылышлы механика мәсьәләләрен тикшерә. 200дән артык фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.



КЛОКОВ ВЛАДИМИР ВАСИЛЬЕВИЧ – физика-математика фәннәре докторы, профессор, 1963 елдан Казан дәүләт университетында, 1993 елдан аэрогидродинамика кафедрасы мөдире. Татарстан Республикасы Дәүләт бүлеге лауреаты.

Голубев Г.В., Клоков В.В. Профессор Гали Тумашев.

Статья посвящена 100-летию со дня рождения выдающегося ученого в области аэрогидродинамики.

Гомәр Гали улы Тумашев 1910 елның 21нче ноябрендә Казан губернасының Чистай шәһәрәндә туа. Әтисе Гали Тумашев яш чыгында Чистай һәм Рыбинск шәһәрләрендә йөк ташучы булып эшли, соңыннан баш киёмнәре тегү һөнәре белән шөгыльләнә. Ул Гомәр дөньяга килгән елны 43 яшендә вафат була. Әнисе – агач эше остасы Мортаза кызы Әсма – баш киёмнәре тегү белән көн итә. Гомәр 1922 елга кадәр әнисе кулында була, ә 1922 елдан 1927 елга кадәр аны олы абыйсы Исмагыйль тәрбияли.

Гомәр Чистайда жидееллык мәктәптә белем ала. Мәктәпне 1927 елны тәмамлагач, Казан индустриаль политехникумының күнчеләр бүлегенә укырга керә. Нәкъ шул чорда ул экономик бәйсезлеккә ирешә дисәк тә була, чөнки студент стипендиясенә яши башлый. 1930 елны политехникумны тәмамлагач, «Спартак» аяк киёмнәре комбинатында смена мастеры булып эшли, ә 1932 елны Казан университетының физика бүлегенә укырга керә. 1934 елның февралендә ул яңа гына ачылган Казан авиация институтының (КАИ) аэродинамика

бүлегенә күчә. КАИда ул бик яхшы укый. 1935 елның 19нчы декабрендә Гали Тумашевны Мәскәүгә Үзәк аэрогидродинамика институтына (ЦАГИ) авиация конференциясенә җибәрәләр. КАИдан бу конференциягә җибәрелгән 11 кеше арасында бары тик ике генә студент була. 1936 елның 27нче гыйнварендә укудагы югары күрсәткечләре өчен аңа акчалата премия бирелә. Күп кенә махсус фәннәр буенча белем дә, «Штопор тотрыклыгы турында»гы диплом эше дә бишле билгеләре белән бәяләнә. Гомәр Тумашев Казан авиация институтын 1937 елның февралендә тәмамлый һәм беренче дәрәжә инженер-механик дипломы ала.

Гыйльми тикшеренү эшләрендә зур сәләт һәм һәвәслек күрсәткән студент буларак, Гомәр Тумашев аэродинамика кафедрасы каршындагы аспирантурада калдырыла. Аның гыйльми җитәкчесе профессор Георгий Каменков була. Аспирантурада уку дәверендә Г.Г. Тумашев классик механиканың иң катлаулы проблемаларын, шул исәптән Ляпуновның хәрәкәт тотрыклыгы буенча хезмәтләрен, дифференциаль тигезләмәләр, математик физика тигезләмәләре, комплекслы үзгәрешле функцияләр теорияләрен бик тирәнтен һәм

* Мөкалә Абрик Камалов тәрҗемәсендә бирелә.

жентекләп өйрәнә. ЦАГИ-да үткәрелгән командировкалар да аның гыйльми тикшеренүләре юнәлешен тәгаенли. Педагогик эшне Гомәр Тумашев аспирантурада чакта ук башлап жибәрә. Казан авиация институтында югары математика, теоретик механика, аэродинамика фәннәре буенча практик һәм лаборатор дәрәсләр алып бара.



1940 елның февралендә Г.Г. Тумашев аспирантураны тәмамлый, теоретик механика һәм аэродинамика кафедрасы укытучысы итеп кабул ителә. Газ динамикасы буенча фәнни эшне кыска вакыт эчендә уңышлы башкарып чыгуы һәм 1941 елның 4нче мартында «Берстоуның критик саннарын хисаплау» темасы буенча кандидатлык диссертациясен яклавы аның аспирантурада укуының уңышлы нәтижәсе булып тора. Бу хезмәтендә ул академик Чаплыгинның идеяләрен, Вольтер (ЦАГИ) тарафыннан чыгарылган тигезләмәләрен кулланылып, Жуковский профильләре өчен Берстоуның (Маиевскийның) критик саннарын хисаплау мәсьәләсен чишә. Аның диссертациясенә профессор Николай Парфентьев һәм доцент Гәбделмәнгейм Әминев зур бәя бирәләр. 1941 елның июлендә Г.Г.Тумашев ВАК (Югары аттестация комиссиясе) тарафыннан аэродинамика кафедрасы доценты итеп раслана.

1941 елны, Бөек Ватан сугышы башлану белән, илдә һәм институтта тормыш кискен үзгәрә. Күп кенә укытучылар һәм студентлар фронтка китәләр, ә броньнәре булган укытучылар һәм студентлар хужалык эшләренә жибәрелә. Хәрби заводларда эшчеләр һәм инженерлар житми. Шул сәбәпле Гомәр Гали улы да Казан авиация заводы цехында берничә ай эшли. Октябрь аенда институтка кайтуы була, шунда ук кырдагы хәрби төзелеш эшенә жибәрелә. Биредә ул 1941 елның октябреннән 1942 елның гыйнварына кадәр була. Сугышның иң кискен чорында Идел буе оборона чиген төзү башлана. 1941 елның октябрендә СССР

Дәүләт Оборона комитеты Татартында, Куйбышев, Саратов, Сталинград һәм башка өлкәләренң территорияләрендә дошман һөжүменнән саклану өчен кирәкле чаралар, оборона корылмаларын төзү турында карар кабул итә. Татарстан территориясендәге Идел буе оборона чиге ярымбожра рәвешендә, Идел буендагы Покров авылыннан башланып, Урмары станциясе, Кайбыч һәм Апас район үзәкләре аша үтеп, Куйбышев (хәзерге Болгар) шәһәренә кадәр житәргә

тиеш була. КАИ хезмәткәрләре һәм студентлары Буа районына китәләр, биредә Зоя елгасы буйлап тирән һәм озын чокыр казыла. Тиздән 40 градуслы салкыннар башлана, шуңа карамастан, монда килгән хезмәткәрләр һәм студентлар 12шәр сәгать эшлиләр. Катлы салкыннардан жир ташка әйләнә, аны лом белән дә, кәйлә белән дә, көрәк белән дә казып булмый. Зур тимер чөйләр ясап, аларны кувалда чүкелләре белән сугып жиргә кертәләр һәм жирне каерып чыгаралар. Моның авыр физик хезмәт икәнлегә, һичшиксез, һәркемгә аңлашыладыр. Соңрак бу эштә шартлату ысулын кулланалар. КАИдан жибәрелгән бригадаларның берсендә Гомәр Гали улы да эшли.

Бөек Ватан сугышы елларында фәнни эш алып бару шартлары булмый диярлек. Азык-төлек табу (өшегән бәрәңгә казып чыгару) максатыннан еш кына авылларга да чыгып йөрергә туры килә. 1942 елны шәһәр халкы да бакчачылык белән шөгыльләнә башлай, бу үзәңне азык-төлек белән тәмин итү мөмкинлеген бирә.

1940-44 елларда Гомәр Гали улы аэродинамика кафедрасы профессоры Каменков житекләгән аэродинамика лабораториясендә эшли. 1942 елның апрелендә Г.Г. Тумашев Казанда эвакуациядә булган ЦАГИ филиалының аэродинамика лабораториясенә өлкән инженер итеп кабул ителә. Биредә ул самолет аэродинамикасы буенча мөһим дәүләт эшен башкара. Шулай ук профессор Журавченко төркемендә дә актив рәвештә

фәнни эш алып бара. Нәкъ менә шул чордан башлап Гомәр Гали улы аэродинамиканың кайтма кырый мәсьәләләре белән системалы рәвештә шөгыльләнә башлый, 1944 елны докторлык диссертациясен тәмамлый һәм аны рецензиягә бирә. 1944 елның 30нчы августында, гыйльми житекчесе Г.В. Каменков киңәше буенча, Г.Г. Тумашев Казан дәүләт университеты (КДУ) ректоры К.П. Ситников исеменә аны механика кафедрасы доценты итеп кабул итү турында гариза яза, ә тиздән шул кафедраны житекли дә. Шуның белән бергә ул 1948 елга кадәр КАИ укытучысы булып та кала. 1946 елның 25нче апрелдә Казан университеты каршындагы Гыйльми совет утырышында Г.Г. Тумашев «Бирелгән тизлек яки басым үзгәреше буенча агым чиге формасын табу» темасына докторлык диссертациясен яклый. Рәсми оппонентлар буларак танылган галимнәр Г.В. Каменков, Б.М. Гагаев, Х.М. Мөштәри чыгыш ясыллар. 1946 елның 12нче ноябрдә Г.Г. Тумашевка физика-математика фәннәре докторы дәрәжәсе, ә 1947 елның 11нче августында профессор исеме бирелә.

Гомәр Гали улы Казан университетының механика кафедрасы белән житекчелек итә башлау чоры сугыш елларына туры килә. Элек биредә И.С. Громека, А.Ф. Попов, Д.Н. Зейлигер, Е.А. Болотов, Н.Г. Четаев, Н.Н. Парфентьев кебек мәшһүр галимнәр эшләгән булса, хәзер кафедрада калган бердәнбер доцент К.З. Галимов тиешле механика фәннәрен укытуны тәмин итә. Г.Г. Тумашев алдында иң катлаулы мәсьәләләрнең берсе – университетта механика фәннәрен укытуны торгызу мәсьәләсе тора. 1945 елда укытучылар житемәү сәбәпле, бу белгечлекләр буенча барлык курсларны да үзенә укырга туры килә. Гомәр Гали улы кафедрага яшь хезмәткәрләрне чакыра, үзе актив рәвештә фән белән шөгыльләнә, гыйльми кадрларны хәзерләүне аспирантура аша алып бара. Бөек Ватан сугышында катнашкан М.Т. Нужин, Н.В. Клиентов, Б.В. Филиппов, Р.М. Насыров, Л.Л. Лебедев, В.Д. Чугуновлар аның

житәкчелегендә кандидатлык диссертациясен эзерләп яклаган беренче аспирантлары булалар. Беренче аспирантлары арасында КАИ хезмәткәрләре М.А. Копырин һәм Г.И. Косычев та була. Бу заманда кафедраның диссертация эшләре Тумашевның докторлык диссертациясе темасы белән тыгыз бәйләнештә була, алар аэродинамиканың төрле кайтма кырый мәсьәләләрен чишүгә багышлана (Тумашев тарафыннан барлыгы 35 фән кандидаты һәм 8 фән докторы эзерләнә).

Гамәли мәсьәләләр университетның механика кафедрасында Г.Г. Тумашев һәм М.М. Нужин житекчелегендә һәм катнашында тикшерелә. Аларның беренче ун ел бергәләп ижади эшләүләренә жимеше булып фәнни хезмәт – “Кайтма кырый мәсьәләләр” дигән уртақ монография нәшер ителә. Соңрак ул өр-яңадан эшләнә, яңа фәнни мәгълүматлар белән тулыландырыла.

Татарстанда нефть күпләп чыгарыла башлагач, 1951 елда ТАССР житекчеләре Казан галимнәренә нефть чыгару сәнәгатенә ярдәм күрсәтүне сорап мөрәжәгать итәләр. Бу вакытта гидроүткәрүчәнлекне хисаплау нефть табу теориясенең иң мөһим проблемаларыннан берсе булып тора. Шуңа ук елны Казан университетында жирасты гидродинамикасы буенча Г.Г. Тумашев һәм Г.С. Салехов житекчелегендә фәнни семинар эшли башлый. Казан университетының һәм СССР ФАнның Казан филиалы каршындагы Казан физика-техника институты галимнәре һәм аспирантлары бу семинарларда актив катнашалар.

Уңышлы гыйльми һәм педагогик эшләре белән беррәттән, Г.Г. Тумашев фәнни оештыру һәм жәмәгать эшләрен дә алып бара. 1947-51 елларда ул университетның физика-математика факультеты деканы була, 1954-61 елларда КДУ каршындагы Н.Г. Чеботарев исемендәге математика һәм механика буенча фәнни тикшеренү институты директоры. 1971-76 елларда – КДУ каршындагы механика һәм математика фәннәре буенча гыйльми дәрәжәләр бирү Советының рәисе, «Известия ВУЗов. Математика» журналының редколлегия әгъзасы булды. 1947-55 елларда ул Казан шәһәр советы һәм район советы депу-

таты, ә 1951-54 елларда ТАССРның Югары Советы депутаты итеп сайлана. Гомәр Гали улы күрсәткән хезмәтләр үзе исән чакта ук югары бәяләнә – 1950 елда ул ТАССРның атказанган фән эшлеклесе, ә 1960 елда РСФСРның атказанган фән һәм техника эшлеклесе дигән мактаулы исемнәргә лаек булды, Ленин, Хезмәт Кызыл Байрагы, Хөрмәт Билгесе орденнары һәм медальләр белән бүләкләнә. Аның хезмәтләре Казан университеты, СССРның Югары уку йортлары министрлыгы премияләре белән даими рәвештә бүләкләнә торды.

Гомәр Гали улының фәнни эшләренә төп нәтижеләре аэродинамика, жир асты гидродинамикасы, гидродинамик һәм электрохимик эшкәртүнең кайтма кырый мәсьәләләренә кагыла. Аның аэрогидродинамиканың кайтма кырый мәсьәләләре буенча хезмәтләре механика һәм математика фәннәре өлкәсендә яңа фәнни юнәлеш ачтылар, кайтма кырый мәсьәләләр теориясенә һәм аны куллануга нигез салдылар. Гомәр Тумашев безнең илдә жирасты гидродинамикасы буенча Казан мәктәбенә нигез салучы галим.

Аэродинамиканың кайтма кырый мәсьәләләренә кагылышлы бик күп фәнни проблемаларны Г.Г. Тумашев үзенең күпсанлы укучылары белән чиште, ә аларның төп нәтижеләре түбәндәге монографияләрдә баян ителгән:

Тумашев Г.Г., Нужин М.Т. Обратные краевые задачи и их приложение. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1965. – 333 с.

Елизаров А.М., Ильинский Н.Б., Потапов А.В. «Обратные краевые задачи аэродинамики». – М.: Наука, 1994.

Жирасты гидродинамикасы буенча беренче фәнни хезмәтендә үк (1953 ел) Гомәр Гали улы, логарифмик потенциал һәм икеләтә катлам потенциалы теориясе аппаратына нигезләнә, бу өлкәдәге мөһим мәсьәләләренә чишүнең нәтижәле юлларын тәкъдим итә.

Шуннан соң басым кырын табу мәсьәләсе интеграль тигезләмәләр системасына, соңрак алгебраик тигезләмәләр системасын чишү мәсьәләсенә китерелә, аерым очракларда аның чишелеше аналитик рәвештә табыла. Үзе һәм гыйльми хезмәттәшләре тарафынан басым кырын хисаплау һәм бу проблема белән тыгыз бәйләнештә булган нефть катламы гидромеханикасы мәсьәләләрен чишү буенча тәкъдим ителгән ысуллар, шулай ук гидроүткәрүчәнлек проблемасы буенча алынган гыйльми нәтижеләр жыелма рәвештә түбәндәге монографияләрдә баян ителә:

Голубев Г.В., Тумашев Г.Г. Фильтрация несжимаемой жидкости в неоднородной пористой среде. – Казань: Изд. Казан. ун-та, 1972. – 196 с.

Голубев Г.В., Данилаев П.Г., Тумашев Г.Г. Определение гидропроводности неоднородных нефтяных пластов нелокальными методами. – Казань: Изд. Казан. ун-та, 1978. – 167 с.

Г.Г. Тумашев үзе һәм башка галимнәр белән бергә нефть тематикасы буенча 20дән артык гыйльми хезмәт нәшер итә. Еллар үтү белән Гомәр Гали улының бу өлкәдә башкарган эшләрен бәяләп, аны жирасты гидродинамикасына нигез салучы дөньякүләм мәшһүр галимнәр Л.С. Лейбензон, М.Маскет, И.А. Черный, А.И. Гусейнов белән бер рәткә куеп була.

Гомәр Тумашев тарафыннан тәкъдим ителгән һәм аның гыйльми хезмәтләренә нигезен тәшкил иткән идеяләр бүген дә әһәмиятен югалтмыйлар, фәннең бу өлкәсен үстерүдә киң кулланылалар.

Г.Г. Тумашев 1984 елның 10нче сентябрендә Казанда вафат булды.

Гомәр Гали улы Тумашев чын мәгънәсендә олы шәхес, зур галим, чибәр кеше иде. Шәкертләре хәтерендә ул шушы кыяфәттә саклана һәм сакланыр.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Кузнецов А.В. Гумер Галеевич Тумашев. – Казань: Изд. Казан. ун-та, 2002. – 32 с.
2. Кузнецов А., Камалов А. Гомәр Тумашевның ижат юлы //Фән һәм тел, 2002, №4 (15). – 17-27 б.

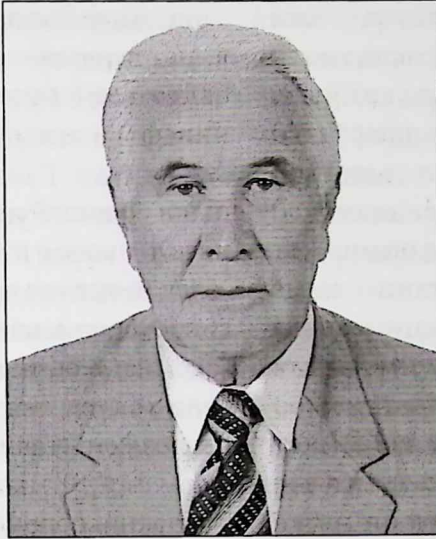
ФУАТ ӘШРАФ улы ГАНИЕВкә 80 яшь

Фуат Әшраф улы Ганиев 1930 елның 1нче августында Башкортстан АССР Салават районы Нәсибаш авылында туа. Нәсибаш урта мәктәбен тәмамлай, югары классларда укыганда жәен колхозда эшли. 1949 елда Казан дәүләт университеты тарих-философия факультетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә. Укыган вакытта исемле стипендияләр ала: өченче курста Тукай стипендиясен, дүртенче һәм бишенче курсларда Молотов стипендиясен.

Университетны кызыл дипломга тәмамлай. ике ел урта мәктәптә укытучы һәм директор булып, соңыннан Татарстан китап нишриятында редактор булып эшли.

Фуат Әшраф улы 1959 елда СССР Фәннәр Академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтына аспирантурага укырга керә, житәкчесе күренекле профессор Латыф Жәләй була. 1963 елда “Татар телендә фиғыльләрнең төр ягыннан характеристикасы” дигән кандидатлык диссертациясен яклый. Бу хезмәттә диссертант тюркологиядә беренче буларак фиғыльләр системасында чикле һәм чиксез фиғыльләр булуын ача. Төрки телләрдә тәмамланган һәм тәмамланмаган төрләрнең юклыгын фәнни яктан раслай. Күпчелек галимнәр Фуат Ганиевкә кадр төрки телләрдә бу категориянең барлыгын исбатлап килделәр, диссертацияләр яздылар. Галим рус телендәге тәмамланган һәм тәмамланмаган төрләрнең мәгънэләре төрки телләрдә чикле һәм чиксез фиғыльләргә бәйле рәвештә заман формалары белән, аерым форма алмыйча (имплицит рәвештә) белдерелүен ачыклады. Бу инде тюркологиядә бөтенләй яңалык булды. Модификацияләүче (“ярдәмче”) фиғыльләрнең төрки телләрдә тәмамланган һәм тәмамланмаган төрләрне белдерүдә беринди бәйләнеше булмавын күрсәтә алды.

Фуат Ганиев тюркологиядә беренчеләрдән



буларак дәрәжә (Antionsart) категориясен система буларак тикшерде, аны белдерүдә лексик, редупликация һәм кушымчалар катнашуын күрсәтә алды.

1970-1985 елларда Фуат Ганиев сүзьясалышына багышланган берничә монография бастырып чыгарды: “Татар телендә фонетик сүзьясалышы” (1973), “Татар әдәби телендә кушымчалар белән сүзьясалышы” (1974), “Татар әдәби телендә кушымчалар белән фиғыльләр яса-

лышы” (1976), “Татар теленең морфология мәсьәләләре” (1980), “Татар телендә кушма сүзләр ясалышы” (1982), “Татар телендә конверсия” (1985).

1977 елда Фуат Ганиев “Татар әдәби телендә кушымчалар белән сүзьясалышы” дигән темага докторлык диссертациясен яклый. Бу диссертациядә һәм башка хезмәтләрендә галим татар телендә сүзьясалышының 8 ысулын таба: 1) фонетик; 2) кушымчалау; 3) нигезләр кушылу; 4) сүзтезмәнең кушма сүзгә күчүе; 5) сүзтезмәнең, кушымча алып, кушма сүзгә күчүе; 6) конверсия; 7) лексик-семантик ысул һәм 8) аббревиация.

Бөтен тел белемендә сүзнең структурасы, кагыйдә буларак, морфологик планда гына морфологик структура дип карала. Галим исә сүздә ике структура билгели: 1) сүзьясалыш структурасы; 2) морфологик структура. Аның фикеренчә, бу структуралар үзара бәйләнмиләр. Сүзьясалыш структурасы лексик мәгънэләрне белдергән чараларны үз эченә ала, морфологик структураны исә грамматик мәгънэләрне белдергән чаралар тәшкил итә.

Галимнең тикшеренүләре нәтижәсендә татар тел белемендә “морфология” һәм “синтаксис” белән беррәттән тел белеменең яңа бер тармагы – мөстәкыйль дисциплина – “сүзьясалышы” дигән дисциплина барлыкка

килде. Бу тикшеренүләр татар тел белемендә беренче булып “Татар телендә сүзьясалышы” дигән кулланма-дәреслек (1988, 2003, 2005, 2009) төзүгә һәм бастырып чыгарырга мөмкинлек бирде.

Галимнең 2009 елда басылып чыккан “Татар әдәби телендә функциональ сүзьясалышы” дигән монографиясендә сүзьясалышы семантикадан формага юнәлешендә тикшерелә. Бу китап татар теленең сүзьясалышын чагыштырма-типологик планда өйрәнү өчен нигез булып торачак.

Фуат Ганиев махсус чакыру буенча Төркиядә ике томда “Төрки телләрнең гомуми грамматикасы”н төзү эшендә катнаша. Галим 300дән артык хезмәтнең, шул исәптән 16 монографиянең авторы. Татар теленең өчтомлык академик грамматикасының фәнни редакторы һәм автордашы да ул. Аның төп авторлары, шул исәптән Фуат Ганиев тә, Татарстан Республикасының Фән һәм техника өлкәсендәге дәүләт премиясе лауреаты булдылар.

Шуның белән бергә галим татар лексикографиясенә зур өлеш кертте һәм кертте. Ул бертомлык “Русча-татарча сүзлек”нең (Мәскәү, 1966) автордашы, галим шулай ук өчтомлык “Татар теленең аңлатмалы сүзлеген”нең төп төзүчеләреннән берсе (Казан, 1978-1981).

Аның житәкчелегендә, фәнни редакциясендә һәм автор буларак катнашуында түбәндәгеләр житди сүзлекләр төзелде һәм басылып чыкты: “Татарча-русча сүзлек” (Казан – 5 басма), “Русча-татарча сүзлек” (Мәскәү – 4 басма), “Татарча-русча уку-укыту сүзлеген” (Мәскәү, Казан – 3 басма), “Татарча-төрөкчә сүзлек” (Мәскәү), “Төрөкчә-татарча сүзлек” (Мәскәү).

2005 елда бертомлык “Татар теленең аңлатмалы сүзлеген” (143 басма табак) басылып чыкты. Бу сүзлек белгечләр тарафыннан югары бәяләнә. Аңа тюркологиядә беренче буларак тезмә фигыльләр кертелгән. С.И.Ожеговның бертомлык аңлатмалы сүзлеген рус теле өчен ничек булса, татар теленең бу аңлатмалы сүзлеген дә шундый. Ул сүзлектә 52 мең мөстәкыйль сүз, 6 мең фразеологик берәмлек теркәлгән.

Галимнең житәкчелегендә, фәнни редакциясендә һәм автор буларак катнашуында “Татарча-русча кеше исемнәре һәм фамилияләре” (2006) дигән сүзлек басылып чыкты, анда татар телендәгеләр кеше исемнәре һәм фамилияләр рус телендә транслитерациядә бирелгән. Бу сүзлектә 7 мең кеше исемнәренен язылыш кагыйдәсе күрсәтелгән.

Фуат Ганиевнең 2009 елда үзе төзегән оператив “Русча-татарча сүзлек” (62,5 табак) дөнья күрдә.

Аның тарафыннан төзелгән “Тезмә фигыльләрнең аңлатмалы сүзлеген”нең беренче кесәгелә (2009) укучылар кулына керде. Бу сүзлек татар телендәгеләр фигыльләр системасының искиткеч бай икәннен ачык күрсәтә.

Ф.А.Ганиев татар теленең орфографиясе мәсьәләләргә белән дә шөгыйльләнгән. Ул бу мәсьәлә буенча эледән-эле мәкаләләр бастырып тора. Аның тарафыннан автордашлыкта “Татар теленең орфография сүзлеген” төзелде һәм басылып чыкты. Анда 140 мең сүз һәм сүз формасының орфографиясе бирелгән. Аларның язучы кагыйдәләргә татар теленең академик грамматикасы кагыйдәләргә яраштырылган, моңа кадәр басылып чыккан аңлатмалы академик сүзлекләргә кагыйдәләргә дә анда искә алынган, чөнки, билгелә булганча, академик аңлатмалы сүзлекләргә орфографиясе, лингвистикада кабул ителгәнчә, язучы өчен норма булып тора.

Фуат Ганиев житәкчелегендә халык хужалыгының һәм мәдәниятендә төрләр тармакларында эшләүчеләр хезмәткәрләргә түгәрәкләрдә һәм курсларда дәүләт телләр өйрәнү өчен 24 русча-татарча лексик минимум басылып чыкты.

Галим житәкчелегендә шулай ук “Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеген” (70 табак), “Русча-татарча яңа сүзләр һәм яңа мәгънәләр сүзлеген” (40 табак), “Татарча-русча сүзлек” (150 табак) төзелделәр. Татар теленең 4 томлык аңлатмалы сүзлеген төзү эшен башланды (450 табак).

Болар барсы да Фуат Ганиевнең татар лексикографиясен баегуга керткән гаять зур өлешендә торуында сөйли.

Галим 110 басманың фәнни редакторы.

Аның житәкчелегендә 31 кандидатлык

диссертациясе язылган һәм якланган, хәзерге көндә ул берничә аспирант белән житәкчелек итә.

Фуат Ганиевнең яңа фәнни концепцияләре буенча 14 докторлык һәм 25 кандидатлык диссертациясе якланган. Галимнән консультация алырга Казанга башка төбәкләрдән белгечләр килә. Шулай итеп, галим үзенең фәнни мәктәбен булдырган.

Күпкырлы һәм зур фәнни эшләр алып бару белән беррәттән, ул 30 елга якин Казан дәүләт университетында, Казан дәүләт педагогика институтында һәм Яр Чаллы педагогика институтында укытучылык эшен дә алып барды, Башкортстан, Кабарда-Балкар дәүләт университетларында, Алабуга дәүләт педагогика институтында лекцияләр укыды.

ТАССРның һәм Россия Федерациясенең атказанган фән эшлеклесе, Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясенең мөхбир

әгъзасы, Россия гуманитар фәннәр академиясе академигы, Төрөк лингвистика жәмгыятенен чит илдән сайланган мөхбир әгъзасы, Фән һәм техника өлкәсендә Татарстан Республикасы дәүләт премиясе лауреаты, Кол Гали исемендәге Халыкара дәүләт премиясе лауреаты, Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре, филология фәннәре докторы, профессор Фуат Ганиев татар тел белеменә һәм түркологиягә зур өлеш кертте. Әмма алда эшләр күп, планнар зур, кызыклы ниятләр, гомумән галим өчен киеренке һәм уңышлы эш дәвам итә. Аның фәнни кызыксынулары диапозонының киң икәнен, бетмәс-төкәнмәс энергиягә ия булуын, армый-талмыйча эшли алуын белеп, аның коллегалары һәм дуслары Фуат Әшраф улы Ганиев үзә алган программа-максимумны үти алачак дип ышаналар.

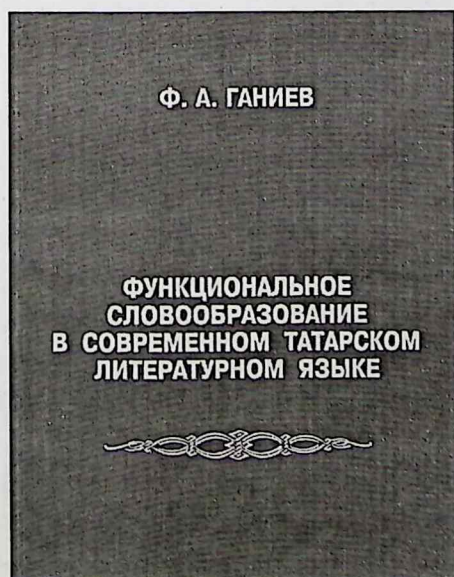
*Фәрит Йосыпов,
филология фәннәре докторы*

Танылган галим, журналыбызның даими авторы Фуат Әшраф улы Ганиевне олы юбилее белән котлыйбыз, аңа исәнлек-саулык, яңа уңышлар телибез.

«Фән һәм тел» журналы хезмәткәрләре.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Ганиев Ф.А. Функциональное словообразование в современном татарском литературном языке. – Казань, 2009. – 264 с.



Бу китапта, татар тел белемендә генә түгел, гомумән түркологиядә беренче тапкыр буларак, бүгенге татар әдәби теленең функциональ төзелеше тикшерелә, исем, хәбәр, сыйфат, рәвеш һәм алмашлыклар функция булурак тасвирлана.

Китап филологларга, югары уку йорлары укытучыларына, аспирантларга, татар теле белән кызыксынучы киң даирә укучыларга исәпләнгән.

НАИЛ КЫЯМ улы ГАЙСИНга 75 яшь

Наил Кыям улы Гайсин 1935 елның 8нче гыйнварында Куйбышев (хәзерге Самара) өлкәсе Шентала районы Татар Әбдекие авылында укытучылар гаиләсендә туа. Бу авылның танылган шәхесләреннән революционер Камил Якубны атарга була.

Авылның жидееллык татар мәктәбе директоры булган Кыям Гайсә улы 1942 елның февралендә фронтка алына, ә 1943 елның сентябрендә каты яраланып вафат була. Өч бала белән калган Зәйтүнә Кашафетдин кызы – Наилне дә, аңардан олы Розаны да, сугыш башланганда туган Альбертны да эшчән, тыйнак итеп тәрбияләү, белемле итү өчен барлык көчен куя.

Жидееллык мәктәпне 1949 елда мактау кәгазе белән тәмамлагач, Наил туган авылынан 50 чакрым ераклыкта урнашкан Камышлы татар педагогия училищесына укырга керә. Идел буена дошман явы якынлаша башлагач, бу училище район үзәге булган Камышлыга бай китапханәсе белән бергә Ульяновск шәһәреннән күчерелә. Хәмзә Долотказин, Абдулла Субаев, Жәүдәт Сөләйманов кебек чын укытучылар Наилгә төпле белем бирәләр. Ул училищени 1953 елда кызыл диплом белән тәмамлай һәм Казан педагогия институтының физика факультетына укырга керә. Монда ул мәшһүр Мәжит Әлмөхәммәтов, Рифкат Даутов, Габделхак Кудашев кебек мөгалымнәрдән белем ала, Камил Вәлиев оештырган фәнни семинарларда катнаша, Ленин исемендәге стипендиягә лаек була.

1958 елда институтны тәмамлагач, тормыш жилләре Наил Кыям улы Гайсинны төрле якларга ташлый. Башта Иске Чүпрәле урта мәктәбендә, аннан соң Бөгелмә районы Карабаш поселогындагы эшче яшьләр урта мәктәбендә физика укытучысы булып эшли.



1961 елда Камил Әхмәт улы Вәлиев башлап жибәргән фәнни эшләрдә катнашып, соңыннан аспирантурага керү нияте белән Казан педагогия институтының физика кафедрасына ассистент булып урнаша. Ләкин К.Ә. Вәлиев, тиз арада докторлык диссертациясе яклап, Мәскәүгә китеп бара. Наил Гайсин башка житәкчегә аспирантурага керә, ул тәкъдим иткән тема буенча эксперименталь тикшерүләр үткәрә, фәнни мәкаләләр бастыра. Ләкин, бу тема физик яктан нигезсез дигән фикергә килеп, диссертация яклаудан баш тарта. Үзе перспективалы дип уйлаган юнәлештә яңа тема билгели, сыекчалардагы молекуляр хәрәкәтне спин-протон кайтавазы ысулы белән тикшереп, 1971 елда кандидатлык диссертациясе яклай.

Тик тормыш сынаулары бетмәгән икән әле. 1972 елда Н.К. Гайсин Казан пединститутның физика кафедрасы мөдире итеп сайлана, 1973-74 елларда Башкорт педагогия институтының теоретик физика кафедрасында эшләп ала да, Казан химия-технология институтының физика кафедрасына эшкә күчә. Һәм 35 елдан артык шунда укыта һәм фәнни эш алып бара.

А.Е. Арбузов исемендәге органик һәм физик химия институтының ТМР (атом төшенен магнетик резонансы) һәм ЭПР (электронның парамагнетик резонансы) лабораториясендә эшләүчеләр белән хезмәттәшлектә эксперименталь тикшерүләр башкара һәм, шуларның нәтижәсе буларак, 1994 елда физика-математика докторы дәрәжәсен алу өчен диссертация яклай.

Наил Кыям улы Гайсинның төп фәнни юнәлеше – төш магнетик спектроскопиясе һәм релаксациясе ысулы белән сыек һәм каты жисемнәрдә молекулаларның йөреш һәм әйләнеш хәрәкәтен, молеку-

ляр группаларның эчке хәрәкәтен өйрәнү. Мондый тикшеренүләрне башкару өчен ул, беренчеләрдән булып, түбән магнитлы төш – дейтерий белән баетылган матдәләр куллану методын кулланды. Сыеклыклардагы ТМР релаксациясенә молекулаара кертемне исәпләү өчен модельсез метод тәкъдим итте. Сыеклыкларда югары һәм түбән температураларда, югары басым астында молекуляр хәрәкәтне өйрәнү өчен жайланмалар ясауда катнашып һәм тикшеренүләр уздырып, каты жисемнәрдә молекулаларның әйләнмә хәрәкәте корреляциясен теоретик һәм эксперименталь яктан тикшерде. ^{13}C атом төшенең релаксациясендә төрле магнетик тәэсир итешүләрнең кросс-корреляциясен өйрәнде. Ф.И. Бәширов белән бергәләп

сыек һәм каты матдәләрдә киңәйтелгән почмакча сикереш моделен тәкъдим итте.

Хәзерге вакытта мицелляр эремәләрдә ТМР ысулы белән мицелла ясалу процессларын һәм шул эремәләрдәге диффузия һәм релаксация процессларын өйрәнү белән шөгыльләнә.

90нчы елларда югары техник уку йортларында төгәл һәм техник фәннәрне татар телендә укыту башлангач, Наил Кыям улы бу эштә актив катнашты. 1998-2008 елларда ул лаборатор эшләр буенча методик күрсәтмәләр бастырды, мәсьәләләр җыентыгы төзде. Н.К. Гайсин – 150дән артык фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

*Альберт Нарбеков,
техник фәннәр кандидаты*

Журналыбызның даими авторы, гаять тырыш һәм тыйнак кеше, профессор Наил Кыям улы Гайсинны юбилее белән котлыйбыз, нык исәнлек һәм уңышлар телибез.

«Фән һәм тел» журналы хезмәткәрләре.



КИТАП КИШТӘСЕ



КИТАП КИШТӘСЕ



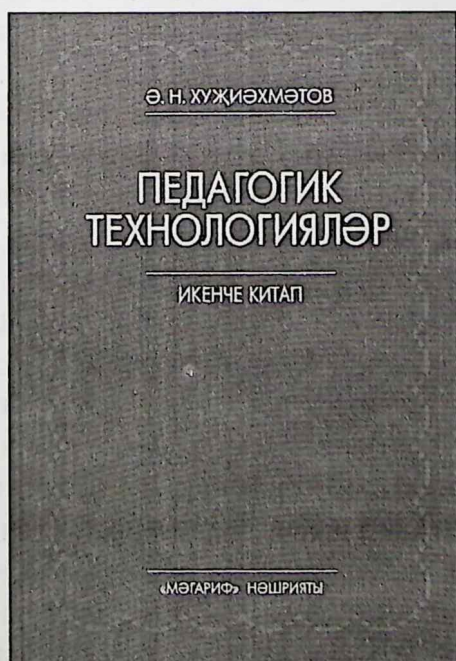
КИТАП КИШТӘСЕ



КИТАП КИШТӘСЕ



Хуҗиәхмәтов Ә.Н. Педагогик технологияләр: Югары һәм махсус урта уку йортлары өчен уку ярдәмлеге, 2 китапта. – 2нче китап. – Казан: Мәгариф, 2008. – 367 б.



Педагогика фәне яшь буынны тәрбияләү өлкәсендә куелган максат һәм бурычларны бүгенге көн чынбарлыгын исәпкә алып билгеләргә тиеш. Шуңа күрә әлеге хезмәттә педагогиканың гомуми нигезләре буларак аның төп төшенчәләре ачыклана, педагогик технологияләрнең тикшеренү методлары яктыртыла, укытучыларның һәм укучыларның эшчәнлеген оештыру мәсьәләләренә зур игътибар бирелә, укытуны интенсивлаштыру юллары бәян ителә, проблемалы һәм программалаштырылган укыту ысуллары ачыклана.

Китап мәгариф эшен оештыручыларга, укытучыларга, югары һәм махсус урта уку йортлары студентларына тәкъдим ителә.

Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында



Быел Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты (КДАТУ) үзенең юбилеен билгеләп үтте — аңа 80 яшь тулды.

Олы юбилейга багышлап күп кенә чаралар: берничә фәнни конференция, күптөрле күргәзмәләр тантаналы жыелыш һ.б. үткәрелде.

Мәгълүм булганча, бу югары уку йортының тарихы XIX гасырда ук бөреләнә башлый: 1890 елда Казанда төзүче белгечлеге биргән Сәнәгать училищесы, ә 1919 елда Казан политехника институтында архитектура-төзелеш факультеты ачыла. Шулай да КДАТУның институт буларак чын тарихы 1930 елда, Казанда Коммуналь төзелеш институты ачылгач башлана.

КДАТУ илебез тарихына бәйле катлаулы юл үтә, төрле чорларда төрле исемнәр белән атала, төрле дәрәжәдә була. Хәзер ул эре мәгариф һәм фән үзәге булып өлгерде, университет статусын йөртә. Бүген аңа 4 институт, 12 факультет, 46 кафедра керә, ул 3 юнәлеш, 18 белгечлек буенча 6500 студентка югары белем бирә. 80 еллык тарихында университет 35 меңнән артык төзүче һәм архитектор әзерләп чыгарды, техник югары уку йортлары арасында беренчеләрдән булып татар телендә югары белем бирә башлады.

Бүген КДАТУ — куәтле ижади потенциалы булган фәнни үзәк. Ул Идел Буенда һәм Россиядә архитектура-төзелеш өлкәсендә



белем бирүче югары уку йортлары арасында алдынгы урыннарны били. Анда 1300 мөгаллим һәм хезмәткәр эшли, шулар арасында 70 фән докторы һәм профессор, 310 фән кандидаты һәм доцент, Россия архитектура һәм төзелеш фәннәре академиясенең 4 мөхбир әгъзасы һәм 6 киңәшчесе бар.

Мәгълүм булганча, милләтнең интеллектуаль потенциалы аның алгарышын һәм дөньяда тоткан урынын билгели һәм, иң беренче чиратта, мәгариф системасының үсеше белән билгеләнә. Шуңа күрә үз белгечлеге буенча югары компетенцияле, яңалыкка омтылган белгечләр, квалификацияле кадрлар әзерләү бүгенге мәгариф системасының төп максаты булып тора.

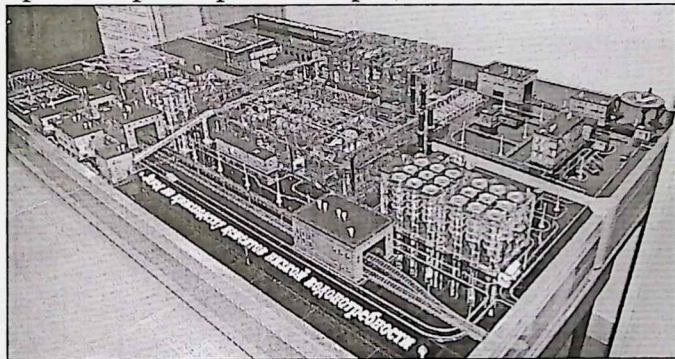


Шуларны күздә тотып, КДАТУ «Гомер буге уку» дигән концепцияне тормышка ашыруда катнаша. Бүген анда 22 төп программа буенча югары һөнәри белем бирелә, икенче югары белем бирү буенча зур эш алып барыла. Өстәмә белем бирү юнәлешендә төзелеш өлкәсенә караган 25 яңа һөнәри белем бирү программасы, 78 белемне күтәрү программасы тормышка ашырыла.

КДАТУ студентларының һәм мөгаллимнәренең төрле конкурслар, программалар, грантлар, ижади күргәзмәләр, олимпиадалар һәм смотр-конкурсларда катнашып жиңүләре яки югары урыннар алуы анда бирелгән һөнәри белемнең дәрәжәсе югары булу турында сөйли. Моңа мисал итеп университет галимнәренең Федераль максатчан программалар буенча 6 грант, 9 студентның ТР Хөкүмәте грантлары, 10

студентның Казан мэры грантлары алуын әйтеп китәргә мөмкин.

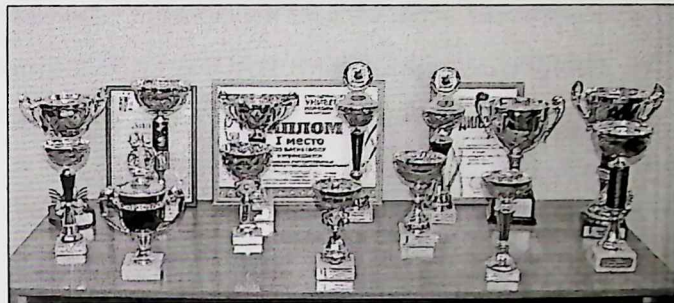
Университетта фән һәм инновация юнәлешендә зур эш алып барыла. Шулар арасында: архитектура, шәһәр төзелеше һәм дизайн; конструкция һәм корылмаларны хисаплау ысулларын эшләү һәм яхшырту; материаллар белеме казанышларын төзелештә куллану, төзелеш материалларын житештергәндә ресурсларны саклау технологияләре; төзелештә икътисад, технология һәм идарә итү; юл төзелеше һәм транспорт корылмалары; төзелештә инже-



нер системалары һәм экологияне саклау һ.б. буенча югары дәрәжәдә башкарылган хезмәтләрне атап китәргә мөмкин.

Университет галимнәре һәм аны тәмамлаучылар илебез һәм республикабызның күп кенә икътисади үзәкләрен төзүгә зур

өлеш керттеләр: КамАЗ заводларын, нефтехимия һәм энергетика гигантларын проектлауда һәм төзүдә катнаштылар, Чал-



лы, Түбән Кама, Әлмәт, Лениногорск һәм Татарстанның башка шәһәрләрен төзеделәр. Сонгы елларда алар Кама аша күпер салуда, нефтехимия комплексларын һәм энергия саклау программаларын эшләүдә, Зур Концерт залын, Баскетхоллны төзүдә, Казан Кремлен яңартуда, боз сарайларын, халыкара класслы ипподром һ.б. объектларны төзүдә катнаштылар. Әле күптән түгел генә КДАТУ шәһәрчегендә 2013 елда Казанда үткәреләчәк Универсиада объекты – Спорт комплексы аякка басты.

Шулай итеп, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты үз юбилеен зур казанышлар белән каршы ала, киләчәккә зур планнар, якты өметләр белән яши.

Рәшит Шакирҗанов.

КДАТУ РЕКТОРЛАРЫ (юбилейга багышланган күргәзмәдән)



2010 ЕЛДА БАСЫЛГАН МӘКАЛӘЛӘР ИСЕМЛЕГЕ

БӨЕК ЖИҢҮГӘ 65 ЕЛ

Исламов Ф.Ф. Данлы жиңүгә татарстанлылар керткән өлеш, № 1.

Ямалтдинов И.И. Сугыш юлларында чыныккан галим, № 1.

Г.ИБРАҢИМОВ ИСЕМЕНДӨГЕ ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫНА 70 ЕЛ

Миңнуллин К.М. Гыйлем йортының олы бәйрәме, № 1.

МӘШҺҮР ГАЛИМНӨРЕБЕЗ

РИЗА ГАЗИЗОВ: Ганиев Ф.Ә. Күренекле лексикограф һәм контрастивист; Газизов Р.С. 1908 ел истәлегә, № 1.

ИБРАҢИМ ВӘЛИДОВ: Звёздочкина Н.В. Кыенлыктар аша – максатка; Габбасова М.Ә. Ибраһим Вәлидов турында; Уразманова Э.И. Этием эшчән кеше иде; Вәлидов И.Г. Тетаник көчәнештән мускуллар кискен кыскару феномены тикшерү, № 2.

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

Айдаров С.С. Казан архитектурасында Европа-Азия симбиозын чагылдыру юлында, № 2.

Алиева Ә.Х. Хажнамәләрдә традицияләр күчүчәнлегә һәм яңачалык, № 1.

Алиева Г.У. Татар теле белемдә ижтимагый-сәяси лексиканы өйрәнүнең торышы, № 2.

Асылгәрәев Ш.Н. Яңалиф имлясы, № 2.

Әхмәтжанов М.И. Әжәкүлнең язучы ташы, № 1.

Борханова Ю.Ф. Татар телендә интерфиксларны өйрәнү, № 2.

Ганиев Ф.Ә. Татар мәдәниятенң бөек шәхесе, № 1.

Зәкиев М.З. Татарстанда яңа гуманитар институт төзү, № 1.

Рамазанова Д.Б. Г.Тукай әсәрләренң тел үзгәрткәнләре бүген дә актуаль, № 1.

Сәфәров Р.Т. Хәрби лексикада фонематик вариантлык, № 2.

Хөрмәтуллина Р.Ш. Шигырьнең эмоция көчән арттыруда эндәш сүзләрнең роле, № 2.

Яруллин Э.И. Төрки тел белемдә иярчен жәмәләр өйрәнелеше, № 2.

МИЛЛИ МӘГАРИФ

Вьюгина С.В. Булачак дәүләт хезмәткәрләре татар телен өйрәнә, № 1.

Зәкиева З.Р. Татар телендә химия атамалары, № 1.

Зиннәтуллин Р.К. Федераль дәүләт белем бирү стандартларын гамәлгә кую шартларында сыйфатлы милли белем белән тәмин итү мәсьәләләре, № 1.

Мортазина Л.Р. Татар телендә югары белем бирүнең кайбер мәсьәләләре, № 2.

Рәжәпова Л.З., Маһиярова З.М. «Технология һәм эшмәкәрлек» белгечлегә буенча кадрлар әзерләү шартлары, № 1.

Хөсәенов Р.Н. «Сызма геометрия» һәм «Инженерлык графикасы» фәннәрен татар телендә укыту, № 1.

Шакиржанов Р.Ә. Милли мәгарифне үстерү – көн таләбе, № 2.

Шәмсетдинова Р.Р., Гаффаров И.М. Шинаси – белем иясе, № 2.

Яруллин Э.И. Тел белемдә сүзтәзмә хакында кайбер фикерләр, № 2.

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

Вәлиуллин А.Х. Сыгылмалы-үзлә бөгелү, № 2.

Камалов А.З. Кабырчыклы корылманы дискрет ысул белән хисаплау, № 1.

Сафина А.М. Фәндә милли характер проблемасы, № 2.

ИСКӘ ТӨШЕРҮ

Голубев Г.В., Клоков В.В. Профессор Гали Тумашев, № 2.

Жомагылов Ә.Х., Гумиров М.Ш. Остаз, № 1.

Нарбеков А.И. Халик абый заманында, № 1.

ЖҮЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

Бөтендөнья татар конгрессында, № 1.

Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында, № 2.

Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетына 80 яшь



1462 ел өчен сызылган рус тарихы картасы



Картадагы «Казань» дип кенә күрсәтелгән тарихи-географик мәйдан Казан ханлыгын белдерә дип саныйбыз. Казан ханлыгына ул вакытта Жүкәтау, Алабуга, Казан, Өртем, Алатыр шәһәрләре кергән. Ләкин Ибраһим хан тамгачысы утырган Чердынь шәһәре ниндидер битараф буш җирдә төшерелгән. Казан ханлыгының чикләре ул вакытта Себер ханлыгы һәм Олы Нугай Урдасы, көньякта Олы Урда, көнбатышта Касыйм ханлыгы, Рязань казаклары (татарлар) чикләре белән янәшә сузыла.

Бу дәвердә Олы Урда жирендә, Кырымга һәм Төньяк Кавказга якында гына, Идегәй олыслары төшерелгән. Идегәй жирләренә кергән Азак шәһәренең исеме татарча «Ажакъ» исемле булуына ишәрә. Бу факт бик кызыклы, чөнки Татарстанда Арча янында гына Әзәк исемле татар авылы бар. Аның килеп чыгышын Азов белән бәйләләр, татарча аның «Әжәк иле» булып аталуы да мәгълүм. Татарстанның Актаныш төбәгендә Агыйдел буендагы бер татар авылы Әжәкүл дип атала. Бу авылның бабалары XIV-XV гасыр чикләрендә Кырымнан килгән нәселләр. Димәк Әжәкүл авылының исеме Азак каласы белән ныклап бәйләп карарга мөмкин.

Шулай итеп, XIX гасырның икенче яртысында төзелгән тарихи рус картасында да тарихтагы ныклы эзләребез сакланганлыгы яхшы күренә.

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы